

DRUŠTVENI I GOSPODARSKI OKVIRI HRVATSKOG GLAGOLJAŠTVA OD 12. DO POLOVINE 16. STOLJEĆA

EDUARD HERCIGONJA

1) Jedan je od temeljnih zadataka sadašnjeg trenutka u istraživanju kompleksne problematike hrvatskog glagoljaštva, nesumnjivo, potreba revizije neadekvatnih ocjena uloge glagoljaškog kruga u tokovima društveno-gospodarskog i duhovnog života srednjovjekovne Hrvatske. Nemoguće je, naime, pri dostignutoj razini znanstvenih spoznaja i dalje prihvaćati zastarjelu koncepciju hrvatskog glagoljaštva kao funkcije nekog antifeudalnog otpora ili ponavljati iskonstruirane, nekritički uopćene tvrdnje o materijalnoj i kulturnoj inferiornosti glagoljaša kakve nam već više od jednog stoljeća – uz male korekture – pruža naša književna (pa i ne samo književna) historiografija, kada njihova, makar i ovako fragmentarno sačuvana, književna i likovnoumjetnička baština – uporedo s izvornom građom javnopravnog i privatnopravnog značaja – upućuje na sasvim drugačije stanje i odnose.

Prvi je određeniju formulaciju takvih shvaćanja dao (još 1867. godine) Vatroslav Jagić u svojoj *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (čija mnoga poglavlja, inače, nisu ni do danas izgubila ništa od vrijednosti lucidne književnohistorijske analize): »*Razumije se, da su hrvatski popovi, isključeni od svake nauke, već sada po dosta zaostajali u znanju za svojom latinskom braćom... ali što je njima nauke nestajalo, nadoknadjivaše sveto oduševljenje i odanost...*«¹

Dvadesetak godina kasnije Ivan Broz, gotovo istim riječima, ponavlja ovu Jagićevu ocjenu: »*Odrastavši bez viših nauka, bivši u svijetu sam... glagolaš (je) u opće izostajao daleko iza svoje braće latinskih svećenika*«,² dodavši tome da glagoljaši koji su bili »jedno

¹ *Nav. djelo*, II izdanje 1953. (JAZU), str. 301-302. U nekim je dijelovima ova Jagićeva *Historija* punija i cjelovitija od kasnije *Povijesti hrvatske glagoljske književnosti* uz Vodnikovu knjigu (v. poglavlje o književnoj vrijednosti izraza pravnih spomenika i sl. – teza koja danas doživljava renesansu; cf. npr. recenziju Josipa Bratulića, *Jedanaest stoljeća hrvatske književnosti*, »Kritika« 13, Zagreb 1970, str. 452-469.)

² Ivan Broz, *Crte iz hrvatske književnosti*, sv. II (Crkvena književnost), Matica hrvatska, Zagreb 1888, str. 89.

s narodom« nisu u svjetovnom životu uživali »nikakovih osobitih povlastica staleških«.³ Poticaje na književnu djelatnost u glagoljaških pisaca Broz vidi u tome što su: »Bogatija gospoda, da bi imali knjigu za svoju upotrebu ili da bi je poklonili crkvi ili samostanu, ponajviše... najmili siromašnoga kakvog glagolaša, da im piše.«⁴

Od ovakve koncepcije hrvatskog glagoljaštva – neukog, siromašnog i prepuštenog samom sebi – nije daleko odmakao ni Đuro Šurmin. On je, štoviše, još apodiktičniji u ovim općenitim formulacijama, pa – između ostalog – objašnjava da je »...zapuštenost i siromaštvo bilo krivo nenapredovanju bogoslovske literature...«,⁵ a zatim manje-više doslovno prepisuje poznate Brozove i Jagičeve konstatacije o karakteru književnog rada te duhovnoj i materijalnoj razini glagoljaša, npr.: »...siromašniji ... glagolaši pisali (su knjige) i za gospodu da ih mogu dati na dar kakvoj crkvi ili samostanu« ili »Glagolaši svećenici ... bijahu većinom siromasi; zaostajahu u naobrazbi za svojim latinskim drugovima...«⁶

I Milorad Medini držao se utrtih staza koje nisu ni vodile ni do kakvih novih spoznaja na području ove problematike. Njegov je zaključak posve na crti svega što je o tome već prije kazano: »Te vještine (u crkvenoslavenskom jeziku, op. aut.) nestajale pak baš radi *progonstava* sve više jer *nevoljni glagolaši nemahu ni škola ni druge sprave* za svoj mučni posao.«⁷

Jagićev prikaz hrvatske glagoljaške književnosti⁸ u Vodnikovoj *Povijesti hrvatske književnosti* pokazuje – zahvaljujući Milčetićevoj glagoljskoj bibliografiji – nastojanje oko revizije ranijih gledišta, ali prije svega u odnosu na što preciznije utvrđivanje opsega književne djelatnosti glagoljaša, njene likovne opremljenosti i periodizacije, a ne i na procjenu sudova o postojećim estetskim, izražajnim vrednotama i osobitostima glagoljaških tekstova. Nepovijesna slika glagoljaškog kruga kakvu je Jagić konstruirao u svojoj – gotovo pola stoljeća starijoj – *Historiji književnosti* također, ovdje nije pretrpjela bitnih izmjena, čak su, rekao bih, uočljivije neke kontradiktornosti što je neizbježna posljedica nekritičkog pristupa problemu. Tako Jagić u jednoj vrlo uopćenoj ocjeni i književnog rada i društvenog položaja glagoljaša tijekom srednjeg vijeka upozorava na to da »...masa hrvatskog naroda pristajale svom dušom uza svoje *siromašne popove gla-*

³ *Ibid.*, str. 90.

⁴ *Ibid.*, str. 99.,

⁵ Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb 1898, str. 52.

⁶ *Ibid.*, str. 50 i 52.

⁷ Milorad Medini, *Povjest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku I*, Matica hrvatska, Zagreb 1902, str. 5.

⁸ Vatroslav Jagić, *Hrvatska glagolska književnost*, Matica hrvatska Zagreb 1913, str. 9-64.

goljaše...« koji nisu imali »... nikakva pristupa u hram nauke...«,⁹ pa je i njihova književna produkcija »... bila vrlo slaba i mršava duševna hrana... u XV stoljeću...«. ¹⁰

Teško je spojiti ovo konstantno isticanje neukosti i siromaštva nosilaca glagoljaške književnosti s egzaktnim činjenicama što ih iznose sami spomenuti autori ili studije o tom razdoblju kulturne prošlosti koje protivurječe tim gledištima. Jagić npr. uporedo s više citiranim tvrdnjama, nešto kasnije patetički zaključuje »... pače, kad bi jednom došlo do toga da se... izdadu najkrasnije pisani, s ornamentima u početnim slovima ukrašeni primjeri ove književne produkcije, divio bi se i domaći i strani bespristrani svijet jednoj stranici sredovječne hrvatske kulture«. ¹¹ Iako je jasno da takva književna produkcija kojoj »bi se divio domaći i strani svijet« (a istovremeno se kvalificira kao »... vrlo slaba i mršava duševna hrana...«) nije mogla nastati u atmosferi bijede, zaostalosti i neznanja, Jagić drži da je »... rijedak primjer nekog fratra Jakova Belića koji se, iako je bio glagoljaš, odlikovao osobitim znanjem tako, da mu je general čitavog reda podijelio pravo, da gdje mu drago može u različitim naukama podučavati klerike—glagoljaše, zacijelo i u jeziku staroslavenskom i u glagolskom pisanju (1490)«. ¹² Posve na crti takva zaključivanja, Jagić o pojavi 'editio princepsa' hrvatskoglagoljskog misala iz 1483. godine (koji je samo oko tri desetljeća mlađi od Gutenbergova prvotiska!) kaže: »Ali uza sve to što su hrvatski glagoljaši puno zaostajali za savremenim svećenstvom latinske knjige i nauke, tehnički napredak koji se pojavio

⁹ Ibid., str. 16.

¹⁰ Ibid., str. 32 (sve istakao E. H.).

¹¹ Ibid., str. 24.

¹² Ibid., str. 25. Riječ je ovdje zapravo o fra Stjepanu iz Raba (Beliću) koji je spadao među najuglednije i najučenije trećorece 15–16. st. i nosio naziv »Magister S. Paginae et in Decretalibus baccalaureus«. Pismom od 23. travnja 1494, izdanim u Kopru, fra Gabrijel, zastupnik generala reda (»minister terre sancte«) u Dalmaciji ovlašćuje fra Stjepana da može : »... in quocumque castro burgo civitate ubi opportunum fuerit... libere gramaticam audire et tradere, alias facultates que ad sacram theologiam faciunt...« jer »Attendentes igitur te vita moribus et lingua sclavonica in qua quotidie celebras, taliter dignum evasisse...« Riječ je ovdje, dakle, o službenoj dozvoli za predavanje teologije i staroslavenskog jezika. Moguće je pretpostaviti da se ovime misli na funkciju ambulantnog predavača (»... in quocumque castro...«) karakterističnu za franjevački sustav obrazovanja (»Franjevci su bili prvi putujući učitelji...«, cf. D. Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, str. 18). Naslov »sacrae theologiae magister« nosio je npr. i Belićev suvremenik Ivan Galić, glavar samostana sv. Pavla na školju Galovcu kod Zadra. (Prikaz i dokumente o Beliću donosi S. Ivančić, *Povjestne crte o samostanskom III redu sv. Franje...*, Zadar 1910, str. 165 i u *Prilozima* 41–45.) O Beliću kao jednom »... od naših anonimnih radenika na glagoljskoj knjizi...« na zanimljiv način u novije vrijeme raspravlja V. J. Štefanić u svojoj raspravi *Glagoljaši u Kopru, god. 1467–1806*, »Starine« 46, str. 221–222).

u štampanju knjiga, *vrlo se brzo* ... saopćio i njima.«¹³ Ako se ovaj zaključak promotri u kontekstu kosinjskog problema, onda postaje još izrazitijom dispartatnost sudova o »brzom saopćavanju« štamparske vještine glagoljašima koji su – inače – »... puno zaostajali...«, ali su, usprkos tome, uspjeli štampati kodeks čijoj izvanrednoj grafičkoj obradi, uspješnom redaktorovu izboru predložka i pravilnom crkvenoslavenskom jeziku, Jagić odaje najviše priznanje.

K o m b o l o v a *Poviest hrvatske književnosti do preporoda*, koja je sintezom znanstvene akribije i kročevskog antipozitivističkog estetizma uputila na nove mogućnosti pristupa i našoj književnosti srednjeg vijeka, nije ostvarila neku bitno novu razinu iskustva u procjeni posebnosti glagoljaštva kao aktivnog činioca gospodarskog, društvenog i duhovnog života srednjovjekovne Hrvatske. Udio glagoljaškog klera u procesu stvaranja jednog specifičnog kruga materijalne i duhovne kulture, izraslog na tjeelu našeg tla i okarakteriziranog zatvorenošću, otporom vanjskim, tuđim (najčešće neprijateljskim) utjecajima, Kombol je npr. sveo na stereotipnu konstataciju prema kojoj su hrvatski glagoljaši »... još u trinaestom, četrnaestom i petnaestom stoljeću *ponajviše priprosti i pobožni službenici crkve*... (koji) ... će i dalje *upornošću zatvorenih sredina čuvati svoj jezik* (valjda staroslavenski hrvatskoga tipa, op. E. H.) *u crkvi*, u najvećem dijelu ne znajući latinski, a po selima *živeći poluseljačkim životom svoje pastve*...«¹⁴

¹³ *Ibid.*, str. 37 (istakao E. H.). Ovdje je – kao i u većini radova s tog područja – učinjen isti metodološki propust: pri upoređivanju obrazovne razine glagoljaša i latinskog klera ne pravi se razlika između visoke latinske (mahom talijanske) crkvene hijerarhije, teološki obrazovane u Italiji, i nižega klera kojeg je – u pogledu načina i stupnja općeg i teološkog obrazovanja (izuzev, ne uvijek zadovoljavajućeg, znanja latinskog jezika) – malo toga odvajalo od glagoljaša. Suвременa analiza postojećeg repertorija glagoljaške neliturgijske književnosti 15 st. (i poč. 16) pokazuje, naime, da su glagoljašima bili, uglavnom na raspolaganju prijevodi istih onih općobrazovnih, teoloških, moralizatorskih i religiozno-didaktičkih spisa (latinskog i talijanskog porijekla) na kojima je (u izvorniku) bio odgajan i srednjovjekovni latinski niži kler na našem tlu. U svojoj knjizi *Letteratura medioevale degli Slavi meridionali* F. Trogranić isti je tu istu činjenicu tvrdnjom: »*E' vero che anche il clero latino si trovava allora allo stesso livello culturale* (s glagoljašima, op. E. H.), *con la differenza che gli mancava quell' entusiasmo e quello zelo che caratterizzava i »glagoljaši« nei loro servizi pastorali; però aveva alle spalle l'appoggio delle autorità laiche e religiose, appoggio che si negava ai »glagoljaši«* (str. 179, istakao E. H.). Konačno, i sâm Jagić u svojoj *Historiji književnosti* (1867) uz prikaz duhovne atmosfere glagoljaškog kruga u razdoblju poslije senjskog i omišaljskog privilegija, jednom bilješkom upućuje na činjenicu da su kod nas u srednjem vijeku »... *i latinski sveštenici u Dalmaciji malo štogod znali preko čitanja i pisanja.*« Dokumentiravši to izvornim podacima, on zaključuje: »Tu bilješku pominjem ja ne samo za to da se vidi, kakovih bješe ono doba liturgijskih knjiga u latinskom jeziku, *već što sam uvjeren da su isto onakovih knjiga imali i naši marljivi glagoljaši*« (oba citata na str. 302 nav. djela). To su Jagićevo uvjerenje u potpunosti potvrdili Milčetićeva *Bibliografija* i Štefanićevi katalozi glagoljaških rukopisa.

¹⁴ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Matice hrvatska, Zagreb 1945, str. 23. Ova Kombolova ocjena glagoljaštva (kao i

Nema u toj pastoralnoj idili – makar i uzgredne – napomene o načinima, intenzitetu i rezultatima uključivanja glagoljaštva u razvoj feudalnih društveno-gospodarskih odnosa ili pokušaja da se »uporna zatvorenost« te sredine objasni uvjetima njezina susjedstva s ekspanzivnim gospodarski, društveno i politički razvijenijim romanskim elementom što je – ako se željelo opstati na ovim prostorima – neminovno dovelo do zatvaranja, do pasivnog otpora. Budući da se glagoljaštvo, svojim upornim slavenskim tradicionalizmom u liturgiji i pismu, našlo na crti toga otpora, ono se kao kohezioni činilac uključuje u njegove tokove, pružajući mu sa svoje strane jasniju, organiziraniju koncepciju o načinu odupiranja pritisku.¹⁵ Pri tom je od bitne važnosti činjenica da se glagoljaštvo nikada nije ogradilo od strujanja

ostale ovdje navedene) čini se – čak i u detaljima – kao neposredan odjek prikazâ glagoljaške sredine kakve srećemo u izvještajima mletačkih providura koji nisu mogli shvatiti specifičan karakter tog fenomena u okvirima latinskog katoličkog univerzalizma kao što nisu nikada do kraja shvatili karakter našeg čovjeka kojim su upravljali. Dovoljno je u potvrdu ovih navoda citirati odlomak iz izvještaja ser Augustina Valerija, providura krčkog, upućenog duždu u mjesecu studenom 1527. god. Izdvojivši glagoljaše iz kruga njihova svakodnevnog načina života, njihove slavenske tradicije u obrazovanju i pastorizaciji, ne uzimajući u obzir uvjete koji su početkom 16. st. doveli do osiromašenja glagoljaškog klera, Valerio ovako iznosi svoje nepovoljne utiske o njemu: »Non restero etiam de ricordar reverenter a vostra serenità che havendo quella la autorità de tutti li beneficii ecclesiastici di quella insula per il suo ius patronatus, nella qual, essendo adeo multiplicato el numero de li preti, diaconi et subdiaconi ignorantissimi et poco dediti al divino culto, quali pro maiori parte se fano per non sottoiasser alle gravezze personal, et bona parte de loro, se vogliono viver, convengono darsi a diversi exercitii et arte manuale, come sono marangoni, calegeri, barbieri et alla militia rural cum tanto poco honor et reverentia del nostro signor idio, quanto a vostra serenità e benissimo noto. Il che causa da li ordinarii suoi, li quali per esser ignorantii, non servono li sacri canoni, ma per uno agnello o similia, procedeno alla ordinatione de simili soprannominati . . . Perhò vostra serenità sapientissima et catholica vogli ordinar et commandar, che non se possi ne debbi de cetero promover niuno ad alcun ordine sacro, se non serano diligentemente examinati coram reverendo domino opiscopo per due de li canonici del capitolo Ueglense più docti sub debito iuramenti, et essendo trovati sufficienti, possino esser promossi et ordinati, et non altramente, acciò siano servati essi sacri canoni et che questa generation imperitissima non multiplichi, come ha fatto fin hora. Perhò che in quella insula, che basterèbono preti 50 ad summum, ne sono più de 300, assai che seriano tropo in una grande provintia . . .« Cf. S. Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae*, II, Zagreb 1877, str. 38 (VIII t. »Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium«).

¹⁵ Izrazita potvrda tako shvaćenih uloga glagoljaštva je npr. borba za slavensku liturgiju u Rijeci (znači, u jednoj gradskoj sredini izvrnutoj snažnom talijansko-latinskom pritisku i infiltraciji). Na jednom mjestu svoje opsežne i vrlo dokumentirane rasprave o glagoljaškoj prošlosti Rijeke Štefanić zaključuje: »Ali i nakon god. 1455. kler je ostao kod glagoljice, što se bez sumnje može smatrati pobjedom nižega riječkog građanstva protiv feudalnog gospodara, i protiv biskupa kao i protiv trgovačko-talijanskog sloja. I u ovom se riječkom slučaju ispoljuje vjekovno iskustvo: samo je mali svijet i niži kler svojom ustrajnošću i pasivnošću u nezgodnom okviru universalne latinske crkve, očuvao glagoljicu i glagoljanje.« (*Glagoljica u Rijeci*, Zbornik »Rijeka«, Matica hrvatska, Zagreb 1953, str. 403).

univerzalne latinske srednjovjekovne zapadnoevropske kulture i književnosti (iako ih je često upoznavalo sa zakašnjenjem), nego je nasuprot služilo kao posrednik u razmjeni duhovnih kretanja i ostvarenjâ srednjovjekovnih književnosti evropskog Istoka i Zapada. Glagoljaši su se odupirali t u d e m j e z i k u (bio to latinski ili talijanski) jer je u njihovoj svijesti i tradiciji – kao i u svijesti i iskustvu naroda – svako strano prodiranje u slavenski, hrvatski etnički organizam bilo prvenstveno obilježeno nametanjem tuđinske riječi našem čovjeku. Srž te zatvorenosti prema tuđim utjecajima je, dakle, određeni reciprocitet, podudaranje između animoziteta našeg čovjeka prema svemu nametnutom, stranom i karaktera glagoljaštva koje je narod proistovjetio s onim »... što je on osjećao kao svoje, za razliku od onoga što je dolazilo sa strane, što je bilo tuđe i što je značilo zlo. A to osjećanje nije bilo lako izbrisati.«¹⁶ Upravo ta veza, duboka saživljenost s emotivnim životom i psihologijom puka povjerenog njihovoj pastorizaciji jedan je od činilaca koji su omogućili da ti »priprosti službenici crkve« nadžive sve povremene dozvole, zabrane i progone od strane te iste crkve čiji su službenici bili i u kojoj su znali uporno i dosljedno očuvati svoju posebnost, priznajući doduše autoritet Rimske kurije, ali ne i supremaciju latinskog jezika i pisma nad slavenskim.¹⁷ Zadržuje energija kojom je, u višestoljetnom kontinuitetu od splitskih sinoda do enciklike *Grande munus* Leona XIII (1880) hrvatsko glagoljaštvo – mahom samo trpljeno, a često i onemogućavano kao nešto manje vrijedno – sačuvalo nepomućenu i cjelovitu svijest o sebi, svojoj ulozi i pravu »slovinstva« u sferi katoličke crkve. U jednom kodeksu iz 18. stoljeća (kada je već davno prošlo vrijeme pune stvaralačke snage glagoljaštva) nepoznati autor kićenom baroknom frazom piše o sv. Jeronimu koji »*prosvitli i proslavi i odiči i obogati i uzvisi jezik svoj slovinski u kom ili s kim a ne z drugim izvan dijaškoga* crkva katuličaska dopušća misnikom služiti...«¹⁸ Isprepletenost tog upornog glagoljaškog slavenskog tradicionalizma s kretanjima naših vjekovnih otpora slabljenju etničkog

¹⁶ Josip Hamm, *Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene* – »Slavia« 1956, str. 316.

¹⁷ Taj sukob dio je i nastavak stoljetne ideološke antiteze vezane uz samu pojavu glagoljice i slavenske liturgije. Idejna osnova Konstantinove i Metodijeve akcije je, naime, bilo uvjerenje da su i drugi (»novi«) jezici (u konkretnom slučaju slavenski) dostojni da budu liturgijski, a ne samo hebrejski, grčki i latinski. To je ona »trojezičnaja jereš« kojoj se Konstantin odupro javno, braneći pravo slavenskog jezika u liturgiji, prije dolaska u Rim, u svojoj poznatoj venecijanskoj disputi kada se «... sбраšє na nъ jako i vrani na sokola...» akvilejski »jepiskupi, popove i črнnorizbci...» (ŽK, 16. glava). Formula »Deus tres tantum elegit linguas, hebraicam graecam, latinam, quibus Deo laudare dignum est...» u potpunosti je odgovarala kako bizantskoj tako i papinskoj i franačkoj politici, a zastavljana je uglavnom samo onda kada su to nalagali razlozi političkog oportuniteta.

¹⁸ Ivan Milčetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija*, str. 361 (istakao E. H.).

individualiteta i integriteta u Krležinoj se viziji »... po crti vlastitog jezika i vlastite logike pretvara i u neku vrstu kozmogonije koja se neće podrediti ni po koju cijenu...«¹⁹

I novija književnopovijesna i kulturnopovijesna literatura poslije Kombola nije oslobođena od već poznatih ukorijenjenih shvaćanja i ocjena glagoljštva. Tako F. Trogranić ponavlja misao da je obrana slavenske liturgije prepuštena samo seoskim popovima »... della cui istruzione e cultura nessuno si curava, così che essi non erano al di sopra del livello culturale dei loro parochiani.«²⁰

Mitologizirana i idealizirana fikcija hrvatskog glagoljštva koje je »... udahnulo u sebe pučku, rustičnu dušu tek kad su glagoljci osporena sva kulturna prava i kad se kao zabranjena i progonjena misao našla na pragovima siromašnih seoskih crkava, na samom dnu slavenskog društva«²¹ nije, kao što se vidi, izostavljena ni u –inače zanimljivo koncipiranoj – *Kulturnoj historiji Hrvatske Zvane Črnje*. Generalizirane tvrdnje poput one da »... što su te tvrdoglave seljačke popove dugačke brade i nešišane kose, koji su orali i kopali kao i ostali seljaci, gospoda iz gradova i s biskupskih stolica više progonila i proklinjala, to su se oni više približavali narodu i postajali s njime jedno«²² ne mogu se prihvatiti kao određenje – makar i približno – stvarnog društvenog, gospodarskog i pravnog statusa glagoljaškog klera u okvirima hrvatskog srednjovjekovnog feudalizma

Vjerojatno najdrastičniji primjer posljedica do kojih dovodi nekritičko prihvaćanje globalnih ocjena društveno-gospodarskog položaja glagoljaša i apriornih estetičarskih valorizacija njihove književne dje-

¹⁹ Miroslav Krleža, *Povodom izložbe jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. godine*, »Republika« 6/1950.

²⁰ F. Trogranić, *Letteratura medioevale degli Slavi meridionali (Dalle origini al XV secolo)*, Roma 1950, str. 179. Ovaj njegov stav kao da odjekuje Jagićevom tvrdnjom da je latinsko svećenstvo prema glagoljaškom napredovalo stoga jer su mu »bile na uslugu i škole i knjige, čega u glagoljaša nije bilo«.

²¹ Zvane Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Epoha, Zagreb 1964, str. 118. (istakao E. H.).

²² *Ibid.*, str. 122. Ovako interpretirano stanje glagoljštva kao pauperizirane – i antifeudalno raspoložene – formacije našeg srednjovjekovnog društva rezultat je nepreciznog vremenskog projiciranja nekih činjenica (generalizacija mlađeg stanja koje je često prisutno u radovima s tog područja. Određujući na taj način značajke društvenog položaja glagoljaškog kruga u srednjem vijeku, Črnja se poziva (cf. bilj. 10, str. 664) na neke Štefanićeve napomene o položaju krčkih glagoljaša, iako sâm Štefanić u odlomku koji citira Črnja kaže: »Njihov način života prije XVI st. nam je slabo poznat, ali za kasnije vrijeme iz mnogih izvještaja i arhivskih podataka svake ruke proizlazi da su živjeli sve siromašnije jer je njihov broj bio neproporcionalno veći od stvarnih potreba.« (cf. *Glagoljski rukopisi otoka krka*, Zagreb 1960, str. 11). Metodološki je ipak neprihvatljivo podatke o jednom mlađem razdoblju i ograničenom području držati relevantnima za starija razdoblja i šire područje. Stanje glagoljaškog klera u 16. st. – i na čitavu njegovu području – postaje sve težim. Krk – koji je zbog turske opasnosti postao refugium glagoljaša s kopna – postaje pretijesan za 300 glagoljaša koliko ih je, već u dvadesetim godinama 16. stoljeća, bilo na otoku.

latnosti predstavljaju sudovi Artura Cronie koji je faktički odredkao postojanje glagoljaške književnosti jer se književnošću – po njegovu uvjerenju – ne može nazvati djelo »sirovih« (rozzi) i »siromašnih popova« (poveri preti) koji čak »... non sanno parlare, e meno ancora scrivere«. A sve to bez ijedne analize izvora ili izraza nekog glagoljaškog književnog teksta!²³

Ova sintetizirana retrospektiva pogleda na glagoljaštvo u našoj književnoj i kulturnopovijesnoj literaturi ističe – između ostalog – i jednu konstantnu logičku kontroverzu: gotovo svi autori upozoravaju, naime, na visoko razvijenu pisarsku vještinu, često izvanrednu iluminaciju kodeksa, poznavanje notarskih i kancelarijskih pravnih formulacija, glagoljaštvo kao preteču svjetovne, humanističko-renesansne književnosti (začinjavci), dotjerani izraz itd., ali istovremeno zaboravljaju na objektivnu ocjenu okolnosti, atmosfere određene materijalne sigurnosti koja je omogućila talentiranijim pojedincima da se školuju, izdvoje i istaknu kao pisci, prevodioci, kaligrafi, iluminatori, notari i kancelari. Zaboravlja se na aktivitet, duhovnu svježinu, radoznalost glagoljaškog kulturnog kruga koji (iako zatvoren prema nekim vanjskim utjecajima, npr. jeziku) prati medievalno književno kretanje u Evropi (Italija, Češka) te prevodi i prerađuje one tekstove što su bili potrebni za teološki odgoj duhovničkog podmlatka i obavljanje raznovrsnih pastorizacijskih dužnosti. Upravo zbog želje da osiguraju što širi odjek pisanoj riječi glagoljaši će već u 15. st. – uvesti pored čakavštine i kajkavštinu u neli-turgijski književnost, prevoditi i pisati dijaloške plačeve i prikazanja ili pjesme bratovština, jednom riječju: stvarat će svojevrsnu pučku književnost, ali će usprkos svemu tome, ipak, za većinu istraživača, ostati »slabo obrazovani... , ... brojem maleni, siromašni i od crkvene književnosti pravoslavnih Slovjena odvojeni hrvatski glagoljaši.«²⁴

²³ Arturo Cronia, *Della così detta letteratura glagolitica...* – »Ricerche slavistiche«, vol. III, 1954, str. 125–126. Ovim polemičkim naslovom Cronia unaprijed određuje svoje stajalište u odnosu na književnost glagoljaštva (koje je jednom, ranije, nazvao »zagonetkom« i koje očito nije uspio shvatiti ni u kasnijim fazama svog znanstvenog rada). Ovakva se njegova ocjena, međutim, ne zasniva na vlastitoj, originalnoj analizi repeterija i izražajnih vrednota glagoljaške književnosti, već na površnoj impresiji koja uglavnom proizlazi iz Milčetićeva negativna suda o jeziku Blažiolovićeve štampanog spisa *Spovid optčena*. Cronia se čak čudi što se »estetičarsko pero jednog Mihovila Kombola« uopće bavi tim glagoljaškim kompleksom.

²⁴ Matija Murko u *Dodatku* raspravi Stjepana Ivšića, *Dosad nepoznati hrvatski glagolski prijevodi iz staročeškog jezika* (»Slavia«, 1, str. 301). Murkovo shvaćanje o »siromašnim glagoljašima« simptomatično je kao odjek odgovarajućih teza koje – s raznim intenzitetom – u znanstvenoj literaturi žive još i danas. Zanimljivo je da je Murko bio uvjeren da istupa kao borac protiv romantičnog shvaćanja uloge glagoljaštva, iako ni on (kao ni oni koje on s pravom naziva romantičarima, npr. Broz) nije svoje uvjerenje (istaknuto i u njegovoj knjizi *Geschichte d. ält. südslavische Literatur*, str. 175) potkrijepio nikakvom konkretnom analizom izvora, koja bi obeskrijepila koncepcije »romantičara«.

Udio glagoljaškog kruga u strukturi gospodarskih odnosa feudalne Hrvatske (do početka velikih migracija u prvim desetljećima 16. stoljeća) ne daje, ni u kom slučaju, pravo onima kojima je ono sinonim za siromaštvo i zapuštenost. Stvarno je stanje – u fazi uspona glagoljštva – obratno : *glagoljaški kler konstantno nastoji da se u feudalnim privilegijama – gospodarskim društvenim i pravnim – izjednači s klerom latinske crkve*. Pokušaj naše novije historiografije da (za jedno rano razdoblje evolucije hrvatskog glagoljštva) objasni to nastojanje u okviru određenih povijesnih uvjeta opterećen je ponekad još uvijek tradicionalizmom i obilježen nedovoljno kritičkim procjenama stanja i odnosâ koje – budući da nemaju oslonca u realijama izvorne građe – nužno rezultiraju nedorečenošću i kontradikcijama. U prvoj knjizi *Historije naroda Jugoslavije*²⁵ Vl. Babić npr. zastupa tezu da su glagoljaši »... zauzimali posebno mjesto u hrvatskom feudalnom društvu... zbog toga što su nastojali »... da postanu ravnopravni članovi crkvene hijerarhije i vladajuće klase...«, ali kako je »Rimska crkva gledala na njih kao na barbare, a državna vlast nije ih direktno pomagala...«, oni su se u »... borbi za održanje slavenskog jezika nužno oslanjali na široke slojeve seljaštva koji su se borili protiv feudalizma i feudalizirane latinske crkve«.²⁶ Sada se, konačno, postavlja pitanje da li su se glagoljaši oslanjali na antifeudalno raspoloženo seljaštvo samo »u borbi za održanje slavenskog jezika« ili i u težnji »da se u svemu izjednače s latinskim svećenstvom«²⁷ pa bi im onda ta antifeudalno orijentirana seljačka masa u stvari pomagala da postanu feudalna snaga. Na kontradiktornost Babićeve koncepcije društveno-gospodarskog položaja glagoljštva u doba narodnih vladara vrlo je određeno u najnovije vrijeme upozorila Nada Klaić, primjećujući da je tim obnavljanjem tradicionalne koncepcije o »narodnoj crkvi« u 10-11. st. »... lik glagoljaša X st. – sve dakako bez potvrde u izvorima – još više idealiziran : on je tobože siromašan borac za narodnu crkvu protiv tobožnje latinske feudalne crkve u dalmatinskim gradovima«²⁸ pri čemu ostaje neriješeno pitanje: zašto glagoljaše u tom njihovu nastojanju da se afirmiraju kao faktor feudalnog društva jednak latinskom

²⁵ *Historija naroda Jugoslavije I*, Školska knjiga, Zagreb 1953, (pod redakcijom B. Grafenauera, D. Perovića, J. Šidaka), str. 195.

²⁶ *Ibid.*, str. 195. (sve citate istakao E. H.)

²⁷ To znači i u svim materijalnim prednostima koje proizlaze iz pripadnosti vladajućem sloju.

²⁸ *Nav. djelo*, str. 241. Ovo »... tobožnje latinske feudalne crkve...« jamačno valja shvatiti u kontekstu još uvijek ne posve riješenih pitanja periodizacije feudalne formacije u nas. Za taj problem i literaturu o njemu cf. raspravu N. Klaić, *O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji*, »Historijski zbornik« 4, Zagreb 1951, str. 107–132 ili njenu recenziju rasprave J. A. Jefremova o stvaranju krupnog feudalnog zemljišnog posjeda u Dalmatinskoj Hrvatskoj (»Jugoslovenski istorijski časopis« 1, Beograd 1962, str. 96–102).

kleru »... pomaže hrvatski seljak? Zar iz »nacionalnog osjećaja«? Nije li cilj glagoljaša bio taj da i on postane takva feudalna snaga?»²⁹ Određen odgovor na ovo pitanje može pružiti samo pregled i komentar relevantnih glagoljaških izvora. Suočavanje rezultata takve analize s prethodno citiranim nepovijesnim, idealiziranim i nekritički koncipiranim interpretacijama hrvatskog glagoljaštva predstavljat će, bez sumnje, temelj za reviziju tradicionalnih gledišta i jednu od odrednica budućih prikaza položaja glagoljaškog kruga u sferi gospodarskih i društvenih zbivanja srednjovjekovne Hrvatske. Svrha je ovog rada da – makar i nepotpuno – upozori na raznovrsnu izvornu građu koja pruža mogućnost djelomične rekonstrukcije gospodarske aktivnosti glagoljaša i uvid u kretanja zemljišnog posjeda pojedinih glagoljaša i glagoljaških ustanova (kapitula, župa, bratovština, samostana), u njihov odnos prema kmetovima i kmetским obavezama ili u stupanj njihove opće materijalne situiranosti dane onako kako je bilježe donatorski akti, beneficije, oporuke, kupoprodajni ugovori i drugi javnopravni i privatnopravni dokumenti. Pri tome je osnovna namjera – u granicama mogućnosti – objektivno određivanje volumena i sadržaja materijalnih resursa srednjovjekovnog glagoljaštva uz utvrđivanje izvora i usmjerenosti razvoja akumulacije, načinâ stjecanja zemljišnog posjeda, stočnog imetka, nekretnina i pokretnina (čemu se do sada nije posvećivalo dovoljno pažnje), a ne sistematska poredba s materijalnim stanjem latinske crkve. Takva uporedba može predstavljati zadatak za sebe. U konkretnom slučaju bilo je, naime, primarno pokazati koliko su stvarno – u odnosu na razdoblje od 12. do prvih desetljeća 16. st. – opravdane poznate globalne teze o »siromašnim« i »zapuštenim« glagoljašima. Valja, međutim, upozoriti da, poput analogne latinske izvorne građe, i ovi hrvatski (glagoljski i ćirilski) izvori dopuštaju prvenstveno uvid u p o s j e d o v n e odnose na području glagoljaške crkve, a znatno manje u agrarnu strukturu kao sustav pravnih i društvenih normativa kojima su određeni odnosi u agrarnoj proizvodnji (ima npr. nešto podataka o odnosima u vinogradarstvu i zakupu zemljišta). Osim što ne kazuju ništa o proizvodnim sredstvima, vrsti usjeva, količini agrarnog proizvoda, kakvoći zemljišta, rijetko o načinu obrade (kod vinograda), ove isprave redovito ne donose i podatak o veličini zemljišta pri kupoprodaji, darivanju ili najmu iako se npr. često navodi cijena. Na taj je način onemogućeno utvrđivanje vrijednosnih relacija, jer je notorno da upravo »...kvantitativni odnos vrijednosti sačinjava bitni element svake dublje ekonomske analize«.³⁰

²⁹ *Nav. djelo*, str. 241.

³⁰ N. Čolak, *Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. st.*, »Radovi Instituta JAZU u Zadru« 10/1963, str. 393.

PREGLED IZUORA RELEVANTNIH ZA OCJENU GOSPODARSKOG
POLOŽAJA GLAGOLJAŠKOG KRUGA DO POLOVINE 16. STOLJEĆA

A

Dobrinj

Iako za najraniji period nema mnogo izvora za gospodarsku povijest glagoljaštva, ipak se iz postojećih isprava vidi da su imućniji slojevi stanovništva i poslije kraljevske dotacije benediktinskoj opatiji sv. Lucije u Baški – koja je predstavljala jedan od najbogatijih beneficija na Krku – nastavili tradiciju izgradnje i darivanja glagoljaških crkava i samostana. To, iako samo fragmentarno, potvrđuju dokumenti javnopravne prirode 12–14. st. kojima se glagoljaške ustanove (crkve i samostani) često uvode u posjed znatnih zemljišnih posjeda (pogotovo obradive zemlje koja je bila u visokoj cijeni), stoke i nekretnina. Tako npr. poznatom dobrinjskom notarskom ispravom iz 1100. god. »slavni Dragoslav« daje crkvi sv. Vida »ku sazida od svojih vlastitih dobar i va svojih zemlah . . . vse svoje zemle toliko oratne koliko pasišća . . . vse svoje kuće . . . i drugo blago toliko stabilo koliko mobilo.«³¹ Za vrijeme u kojem je veličina zemljišnog posjeda predstavljala mjerilo gospodarskog potencijala ovo je morala biti znatna dotacija. I. Jelenović, koji je – prema lokalitetima navedenima u ispravi – pokušao utvrditi granice zemljišta obuhvaćenog ispravom, zaključuje da je » . . . teško reći bi li je mogao običi ni u jednom danu.«³² Valja, međutim, napomenuti da u slučajevima sviju ovih srednjovjekovnih dotacija i podataka o – na razne načine – stečenom zemljištu nije danas moguće točno odrediti njihov stvarni gospodarski kapacitet i učinak zbog nerazvijene agrotehnike, ekstenzivnosti poljoprivredne proizvodnje i različite kakvoće zemljišta

³¹ Đuro Šurmin, *Acta Croatica* 1, str. 428. (»Monumenta historico-juridica« VI JAZU, Zagreb 1898).

Ova Dobrinjska isprava od 1. I 1100, koju je napisao »Kirin sin Radonjin pisac od komuna Dobrinja«, u stvari je » . . . najstarija poznata hrvatska isprava, ali nam se nažalost nije sačuvala u svojem prvotnom obliku, pa niti u prijepisu, nego nam se sačuvala u jednom vrlo kasnom prijevodu s latinskog prijevoda iste izvorne isprave, i to zapisano glagoljskim slovima u prvoj kaptolskoj knjizi u Dobrinju« (V j. Štefanić, *Povijest crkve sv. Vida kraj Dobrinja, Krčki kalendar 1939. god.*, str. 39). Za Dragoslava Štefanić konstatira da je »bogat plemić« za kojega se može pretpostaviti » . . . da je identičan s onim Dragoslavom koji se god. 1088. i 1089. spominje kao župan zagorski i dridski (Klaić, *Krčki knezovi* . . . 80), a možda je on velikaš koji je vladao otokom za vrijeme meteža u hrvatskom kraljevstvu poslije smrti kralja Zvonimira kakav je bio i onaj knez Kuzma što se spominje na »bašćanskoj ploči«. (*ibid.*, str. 42). Što se tiče prijepisa i prevođenja ove značajne isprave, Štefanić drži da je latinski prijevod sačinjen oko 1570. god. za mletačke vladavine, kada su se glagoljske listine morale »autentično prevesti na latinski ili talijanski jezik« – to je Grabijin prijevod – (str. 40), a s takva latinskog prijevoda glagoljaški notar P. Petris prevodi 1724. god. ovu dotaciju »na hrvaški ezik«.

³² Cf. *Krčki kalendar* (za 1939. god.), str. 47. (s mapom vjerojatnog opsega Dragoslavove dotacije).

na raznim lokalitetima. I premda se ova dotacija Dragoslava crkvi koju je sâm izgradio ne može kvantitativno mjeriti npr. s onom kojom je dvadeset godina prije Splitsanin Petar Črni, sin Gumajev, utemeljio benediktinsku opatiju sv. Petra u Selu,³³ ona je svakako značajna kao indikacija identičnog odnosa vlasteoskog sloja tadanjeg društva prema latinskoj, odnosno slavenskoj crkvi. Osim toga znade se da je malena glagoljaška crkva sv. Vida pored bogate dotacije Dragoslava »...imala... i drugih dobara; tako se u jednom pismu od god. 1381. spominje neko zemljište sv. Vida u Solinskoj (Catastico 288), a god 1480. zemljište zvano »Berda« (I dobrinj. kap. knj. 213).³⁴ To je onda – čak i na ovako malom primjeru – potvrda kontinuiteta kojim su srednjovjekovne glagoljaške ustanove proširivale svoju gospodarsku osnovu.

I druge isprave ovog razdoblja iz Dobrinja svjedoče o povoljnom gospodarskom položaju crkve slavenskog obrednog jezika na području ove krčke općine. Listinom od 30. XII 1230. Juraj Pariježić koji je »...sazidao crkvu s(vetoga) Jurja na Uerhu sazidanu i dotal svojim vlastitim blagom i va svoih mestih...« daruje toj crkvi »...negovi zemle i pasišća i sve selo... jošće e dal ovac dvisto i koz devedeset krav četredeset i vse njegove kuće poli crkve...«, a ako njegova djeca ne bi imala djece »...da crkva gre svojim blagom va viki pod kapitul od Dobrina i pod crkvu s(vetoga) Stipana...«³⁵

U vremenu u kojem »Veliki značaj kao podloga za život ima stoka...«³⁶ ovakva dotacija stočnim imetkom morala je – kao sredstvo akumulacije – predstavljati snažan impuls gospodarskoj aktivnosti glagoljaša na području Dobrinja. Funkciju koncentracije stočnog imetka u onodobnom gospodarskom zbivanju M. Mirković je – na primjeru Trogira u 13. st. – okarakterizirao ovim konstatacijama: »Jedan od pet samostana koliko ih ima u Trogiru kupuje najedamput 26 krava i 3 vola... Patricij Luka Petrov Lukin daruje oporučno trima samostanima u Trogiru po sto ovaca. Ali ovih tristo ovaca samo su jedan dio njegovih ovaca, vjerojatno mali dio... Prihod od vlasništva jedne hiljade ovaca... iznosi višestruki prinos najbolje plaćenog suca i načelnika (100 livara godišnje u Šibeniku); ovce su kapital koji se svake godine skoro udvostručuje.«³⁷

³³ Tu se, konačno, radilo o utemeljenju samostana. Značaj zemljišnog posjeda u srednjovjekovnim relacijama izrazito demonstrira čak i stihovani latinski epitafor Petra Črnog u kojem dolazi i ovaj leoninski stih: *Dok je Petar živio na svijetu okružen ugledom i (zemljišnim) posjedom / Blistao je umom...* (cf. I. Ostojić, *Bedediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split 1963, str. 343). Poznato je da je Petar, osim zemljama, samostan obdario i s pedesetak robova.

³⁴ Štefanić, *Krčki kalendar*, str. 42.

³⁵ Šurmin, *Acta Croatica I*, str. 4. I ovu je ispravu, kao i prethodnu, s latinskog prijevoda Beneta Grabije preveo na hrvatski P. Petris.

³⁶ M. Mirković, *O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII stoljeću*, »Historijski zbornik« 4, Zagreb 1961, str. 26.

³⁷ *Ibid.*, str. 26–27.

Manja je dotacija kojom 8. XI 1321. dobrinjski »plovani pred Ambroza« daruje crkvu sv. Ambroza koju »est činil uzidat... i kerstit (i dotat)... svojim blagom... est ioi dal zemle slobodne orane i neorane i pasišća do zemle...«³⁸

Kupoprodajne isprave pokazuju da su glagoljaški kapituli u 14. st. ulagali i prilične svote novaca za tadanje prilike u kupovinu zemlje. Tako ugovorom od 12. III 1379. braća Pavle i Dminić Banići »... daju i prodaju njihove zemle i drvine slobodne plovani Mavru od Dobrině na ime od kapitula od Dobrině za zlatnih pedeset i edan... budući učineno po zasonu od Dobrině...«³⁹

Analiza latinskih izvora sa zadarskog područja koju je proveo N. Čolak u svojoj raspravi o zemljišnim posjedima zadarske komune u 12. stoljeću rezultira općom konstatacijom da zemljišni posjedovni odnosi na tom području i u tom vremenu pokazuju – u odnosu na prethodno razdoblje – osjetan otklon od ranije tendencije koncentriranja zemljišnog posjeda u rukama crkve, a u korist zadarskih građana i pučana. Abnormalna koncentracija velikih zemljoposjeda koju je provodila crkva (posebno samostani sv. Krševana i sv. Marije, nešto manje sv. Platona i sv. Demetrija) dovodila je (u 12. st.) do oduzimanja darovane zemlje (npr. slučaj s otokom Maun koji općina oduzima sv. Krševanu), otimanja posjeda i nepovlasnog otuđivanja najmljenih crkvenih zemalja. Taj je pritisak na crkveni zemljišni posjed od strane vlasti komune i privatnih lica doveo ne samo do zastoja već i do nazadovanja zemljišnog posjeda samostana i crkava što se odražava i u činjenici da u 12. st. nije, prema Čolakovim navodima, zabilježen ni »jedan jedini dar« od strane zadarske komune nekom samostanu ili crkvi. Stoviše, »... zbog nepravilne raspodjele obradive zemlje u korist crkve, a na štetu građana i seljaka ... komune će prihvatiti otvorenu borbu protiv crkve. Vrlo je vjerojatno da je već u tom stoljeću bila bačena klica iz koje je kasnije niknuo onaj paragraf u Zadarskom statutu početkom 14. st., koji je zabranjivao oporučno ostavljati nekretnine crkvama i crkvenim ustanovama.«⁴⁰

Povlja

Hrvatski izvori upućuju na zaključak da se u tom razdoblju, proces pritiska na crkveni zemljišni posjed nije na isti način reflektirao i na glagoljaškom području. Razlog je tome vjerojatno taj što glagoljaške crkvene institucije (kapituli, opatije) tada ipak nisu bile onako krupni sudionici u raspodjeli i koncentraciji agrarnih površina kao latinski kler i hijerarhija. Potvrda tako shvaćenu odnosu je, pored ostalog, i

³⁸ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 76.

³⁹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 90–91.

⁴⁰ *Zemljišni posjedi...*, str. 381.

stanje prikazano *Povaljskom listinom* iz 1250 god.⁴¹ koja je po sadržaju sažeti prijepis kartulara s upisanim samostanskim posjedima benediktinske opatije sv. Ivana Krstitelja u Poveljima na Braču i potvrđama vlasništva od strane bračkih i hvarskih knezova iz prve polovine 13. st. U osnovi kartulara je, međutim, jedna isprava iz 12. st. (1184. god.) kojom se reguliraju odnosi u zemljišnom posjedu između spomenutog samostana i otočkog kneza Brečka i župana Prvoša. Živom govornom frazom, karakterističnom za neke naše pravne spomenike, isprava iznosi zahtjev za vraćanje samostanskih zemalja što ga »Radьko p(o)рѣ i koludьrbь«, pred pukom bračkim i hvarskim skupljenim u Bolu, te »brašćikom« Prvoslavom i sucem Desjanom, postavlja spomenutim »dedićima« otočkim: »...kneže i vsi vlasteli molstьrbь s(ve) tago Ioana es (tb) velikь bylь prežde kako vy veste nb e zapustelb i ego zemle tako esmb slišalb da sie z(e)mle eže vy (drb)žite po koncu kneže i župane esu byly pře s(ve)tago Ioana crkve molju vy vlastele da byste e dali crkve.« Brečko i Prvoš bez pgovora pristaju na repariranje tih zemalja: »...i reče Br(ečb)ko knezь i Prvošь župano butde b(og)u i s(ve)tomu Ioanu proščeny kako sutb byly i sbe sutb tbe zemle...« Osim potvrđâ ovog povrata samostanskih posjeda – koji su, očito, prisvojeni tek kada je samostan »zapustelь« – i od strane kasnijih knezova listina potvrđuje i darivanja što su ih, potkraj 12. st., stupajući u zajednicu samostana, povaljskim benediktincima učinili neki Smolac (... *dohrani me sьmьrti a moē dedina usь budi v cr(b)k(b)vb...*) i Poruga sa sinom Tehoem (... *dasta selo svoe na Prazьbnicah i vinogradi i zemle i vse dostoēnie nju v cr(b)k(b)vb...*), a samostan ih prima u zajednicu s njihovim porodicama (... *sь vьsimi svoimi*). Akumulativnost ovog samostanskog gospodarstva povećavana je, pored spomenutih, i drugim darivanjima (... *da Uladinja lokьvicu i nivu... i da Dragonja i Marija vьse v cr(b)k(b)vb s(ve)tago Ioana zemle... (čes)tb lozьba... itd.*) i kupnjom zemljišta. Interes za učvršćenje i proširenje zemljišnog posjeda ovog samostana dopušta pretpostavku da je nakon razdoblja u kojem je nekoć veliki samostan »zapustelь« nastupilo razdoblje oživljavanja aktivnosti i da je samostanska zajednica vjerojatno imala

⁴¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 6–9. I. Ostojić (*Benediktinci u Hrvatskoj I*) povaljski samostan s pravom ubraja u red *glagoljaških* opatija (cf. *nav. djelo* 187) koje su se sigurno služile staroslavenskim jezikom (*nav. djelo*, str. 153 – karta); drugačije o tome Josip Vrana, koji misli da se »iz pisma, grafije i jezika (istakao E. H.) Povaljske listine može dosta sigurno zaključiti...« da ovaj samostan nije imao snažnije ćirilske i glagoljske tradicije (*Enciklopedija Jugoslavije* 6, str. 576; cf. i Vraninu raspravu o kulturnohistorijskom značenju Povaljske listine u »*Filologiji*« 3, Zagreb 1962), gdje autor zastupa stajalište prema kojem »... nije isključeno da je Povaljski kartular bio pisan latinicom samo djelomično, a djelomično ćirilicom« (215). Valentin Putanec drži da su se povaljski benediktinci iz obzira koje je nametala politička situacija prebacivali »iz jednoga pisma u drugo«, upotrebljavajući »... sada glagoljicu, sada latinicu, sada pak ćirilicu (bosančicu)«. Konačni je Putančev zaključak ipak da su »... brački... benediktinci bili glagoljaši« (*Tekstološki jezični problemi u povaljskom kartularu (1184–1250)*, »Slovo« 14, Zagreb 1964, str. 101–109).

dovoljno radne snage da obradi svoje njive i vinograde. Jednim dijelom na takav zaključak upućuje i primanje spomenutih porodica u zajednicu samostana (koje sigurno nije bilo jedino).

Senj⁴²

Samostani glagoljaških pavlina gvozdanske vikarije na frankapanskom području uživali su posebnu naklonost članova ove krčke kneževske kuće. To potvrđuju i mnoge od 67 dosad objavljenih pavlinskih glagoljskih isprava,⁴³ koje obasiju vremenski raspon od 1372 do 1500. god. i omogućuju dobar uvid u relativno živu gospodarsku aktivnost srednjovjekovnih glagoljaških pavlinskih samostana u Senju, Novom Vinodolskom, Crikvenici, Gvozdu i dr. Ta je aktivnost s uspjehom bila usmjerena na koncentraciju zemljišnog posjeda, osiguranje kmetske radne snage te očuvanje postojećih i dobivanje novih privilegija od feudalnog gospodara (oprosti od podavanja knezu, dozvole za podizanje mlina, pila i stupa za sukno i sl.), što upućuje na kontinuirani uspon akumulacije ovih ustanova do početka 16. st. Među listinama glagoljaških pavlinskih samostana posebno su – za ocjenu njihova udjela u gospodarskim zbivanjima 14. i 15. stoljeća – interesantne one koje se odnose na pavlinske cenobije u Senju i Crikvenici stoga što pružaju mogućnost da se sustavno prate promjene opsega zemljišnog (i ostalog) posjeda dviju glagoljaških ustanova. Kukuljević, Šurmin i, u novije vrijeme, Štefanić objavljuju u svemu 16 listina samostana sv. Spasa kod Senja.⁴⁴ Brigu glagoljaških pavlina za proširenje imovinske osnove samostana putem osiguranja privilegija pokazuje frankopanska isprava od 5. VIII 1372. god. pisana »v Brinahъ« u kojoj se spominje »... Ėkovъ preurъ s(veta)go Spasa svoju bratju z Lubotine...« koji dolaze pred kneza Anža »... pr(oseć) našъ dara milosrdna, a to da bismo ih ne brižili v dohodcihъ... ki namъ (pri)stoe v Drazi Baščanskoj. A mi vidivše nihъ podob'nu proš'nu učinis'mo imъ tu milostъ, daš'mo i darovasmo več'nimъ zakonomъ ta našъ dohodakъ fratromъ više imenovanimъ...«⁴⁵ Zanimljivo je da se listinom Stjepana Frankapana od 9. VIII 1381. izdanom »vъ Modrušahъ« koja je gotovo posve identična s prethodnom i pisana »... možda... istom rukom«...⁴⁶ kao i Anževa,

⁴² Listine su u čitavu prikazu lokalizirane prema adresatu, a ne prema mjestu izdavanja.

⁴³ 63 objavljuje Kukuljević (od 1375–1500, dvije dodaje Šurmin, a dvije (od kojih je prva od 1372. god. ujedno i najstarija objavljena hrvatska pavlinska isprava) Štefanić (cf. za ovo njegov rad *Dvije frankopanske glagoljske darovnice pavlinima* (G. 1372 i 1452), »Zbornik Historijskog instituta JAZU«, vol. 1, Zagreb 1954, str. 137–148).

⁴⁴ Prema napomeni Vj. Štefanića »... među ovima su i sve glagoljske pavlinske isprave XIV. st.«, cf. *nav. djelo*, str. 138.

⁴⁵ Cf. Štefanić, *Dvije frankopanske glagoljske darovnice...*, str. 140.

⁴⁶ Cf. Štefanić, *nav. djelo*, str. 141. Tekst u Šurmina, str. 93.

ponovno daje isti privilegij spomenutom prioru sv. Spasa, Jakovu, koji je, očito, bio zainteresiran za to da i novi gospodar Baške⁴⁷ potvrdi darovnicu svog prethodnika. Vrlo aktivni, u poslovima imovinske prirode, prior Jakov spominje se u još nekim listinama ovog samostana.⁴⁸ To su dvije darovnice: prvom od 11. VIII 1375. jakov »priurь crьkve« sv. Spasa »... mesto brate (ki su nin)a i ki budu posleđь...« prima od Ivana Mikulanića »s Sena... zemlju ka e v drazi baškoj poli tr'sovi s(ve)tago Spasa i poli tr'sovi s(veta)go, Mar'tina i poli putь op'ci...« Kao protudar »... za rastvoreni r(e)čene z(e)mle r(e)čeni (fratar) Ėkovь, priurь cr(ь)kve r(e)čene, e dal' i darovalь Ivanu r(e)čenomu 12 dukata...«⁴⁹ Drugom ispravom istom samostanu, 23. IX 1375, daruje »Rada kći Krasnelina. 1. zemlju ka e v drazi baškoj... na crьkvenu potribu...«, a »... za protudarь... r(e)čeni priu(rь Ėkovь) e dalь i darovalь Radi rečenoj. 10. libarь dobre sunidi...«⁵⁰ Darovnice i kupoprodajni ugovori ljubotinskog samostana sv. Spasa iz 15. st. pokazuju neprekinuto i intenzivno nastojanje njegovih priora oko koncentracije zemljišnog posjeda u Drazi baščanskoj (gdje su imali posjedâ i pavlini iz samostana sv. Mikule na Gvozdu): listinom iz 1414. god. (neutvrđeni datum), pisanom u Baški, Zela, žena Kablovićeva »... e dala i darov(a)la g(ospo)d(i)nu Valen'tu priuru i fratrom' s(veta)go Sp(a)sa .1. z(e)mlju... v drazi baškoj... a naih'rvu kun'fin' e z(e)mla r(e)čenih' fratrь sa z juga...« uz protudar od »12. libr' so...«⁵¹

Listinom od 17. VII 1419. Juraj Kurnačin daruje samostanu sv. Spasa »...ednu z(e)mlju ka e v kun'trati v'drazi baškoj...« i kojoj je »... naih'rvu kunfin... zemla s(ve)tago Sp(a)sa fratrь ku su kupili od Dom'ěna Čr'čka... a fratri više pisani sprotu daru esu dali i d(a)r(o)v (a)li Jurju... .7. d(u)k(a)t' na zlato t(e)re .11. so...«⁵²

1. V 1420. Ivan Kušević, plovani baški, uz protudar od 4 dukata, daruje »... g(ospo)d(i)nu fra Štefanu priuru s(veta)go Sp(a)sa... ednu zemlju ka e u drazi baškoj... a... naih'rvu kun'fin' e z(e)mla s(veta)go Sp(a)sa frat(a)rь ku su kupili od Jur'ě Kurnačina brata...«⁵³

Kupoprodajnim ugovorom od 9. II 1423. zaključena je prodaja zemljišta Dragule, nevjeste plovana Kuševića u Drazi baščanskoj, samostanu sv. Spasa, za »3. zlate i pol' na zlato«. Jedan od »kunfina« kupljenog zemljišta i opet je – kao i u prethodnim slučajevima – zemlja

⁴⁷ O vjerojatnoj smjeni Anža i Stjepana kao gospodara jugoistočnog dijela Krka cf. Štefan ić, *nav. djelo*, str. 141.

⁴⁸ Prvi put u latinskoj ispravi od 23. III 1371. prevedenoj »de sclabonico« »... kojom neki Stanac poklanja sv. Spasu u Baški vinograd s kućistem« (Štefan ić, *nav. djelo*, str. 141).

⁴⁹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 87.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 88.

⁵¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 114.

⁵² Šurmin, *Acta Croatica*, str. 116–117. Ono »... 11. so« odnosilo se na svotu u soldinima.

⁵³ *Ibid.*, str. 118–119.

ljubotinskih pavlina.⁵⁴ Zemljište ljubotinskog samostana u Drazi zao-
kružuje se po potrebi i zamjenom, o čemu svjedoči ugovor fra Luke,
priura sv. Spasa, s prvadom Grgurom Kilčićem od 17. XI 1426, kojim
je Grgur pavlinima u zamjenu za njihovu zemlju dao »... kus' edne
z(e)mle v drazi više pisanoi blizu crikvi s(veto)ga Kuz'mi i Dom'ena
kunfinajuč' tu z(e)mlu sa zmor'ca vinograd' frataro više pisanih' zdola
zemle crikve s(veto)ga Kuz'mi i Dom'ena...⁵⁵

16. II 1450. Mirša Maišičević prodaje »... za .10. zlatih' dobra i
čista zlata edan' kus' vinograda fra Filipu ki biše v to vrime priur'
crikve s(ve)ta Spasa a ta vinograd' leži v drazi baš'koi poli crikvu s(ve)
ta Kuzmi i Dom'ena...«⁵⁶ Zanimljiva je zemljišna transakcija za-
bilježena u ispravi od 2. IX 1451, kojom je utanačena zamjena zeml-
jišta (vrta) u Baški, provedena s namjerom da se pavlinima sv. Spasa
omogući »... postaviti hiže poli cr(i)kavb s(veta)go Kuzmi i Dom'ena
...«⁵⁷ Sve ove isprave upućuju na sistematsku koncentraciju zemljišnog
posjeda: s v a k a nova čestica graniči s već postojećim samostanskim
zemljištem, a posljednja tri spisa karakterizira jasno izražena težnja
da se zemljišni posjed sv. Spasa što bolje poveže s posjedima crkve sv.
Kuzme i Damjana.

Prema Štefanićevu mišljenju to je – u vremenu općeg kretanja s kop-
na na Krk, izazvanog turskim strahom – dokaz želje ljubotinskih pav-
lina da se nasele kod spomenute baščanske crkve. Ovo njihovo nastoja-
nje konačno je okrunjeno uspjehom 20. VIII 1455. kada im knez Ivan
Frankapan daruje crkvu Kuzme i Damjana s cijelim posjedom i svim
privilegijama,⁵⁸ oslobođenjem »... ot vsakoga brimine i dohodka ot
desetinb i osmoga, sedmoga, četrtoga dela...«, što – 11 godina kasnije
– potvrđuje i krčki biskup Nikola ispravom od 14. IV 1466. izdanom
vikaru gvozdsanske pavlinske provincije (Istra i južna Hrvatska) fra
Stanislavu uz simboličku obavezu fratara da »... v znamen'e poznan'č
rečenoga dopušćen'č b(i)skupu krčkomu...« plaćaju »... ednu libricu
tam'ena...«⁵⁹ Frankopanska dotacija crkve sv. Kuzme i Damjana pav-
linima sv. Spasa »... može se smatrati početkom pavlinskog hospicija
u Baški, koji se uvijek smatrao podružnicom sv. Spasa.«⁶⁰ I na drugim
stranama glagoljaškog područja, u primorskom zaleđu, ovaj je samo-
stan na razne načine stjecao zemljišni posjed.

Intenziviranje robno-novčane razmjene, sve veća potreba za nov-
cem dovodi u 15. st. i do z a l a g a n j a nasljednih slobodnih zemalja
glagoljaškim ustanovama, pa je 1490. god. pred buškim »stolom« u
Tržiću rješavan slučaj zalaganja dijela »plemenščine« na molbu Ivana

⁵⁴ *Ibid.*, str. 122.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 125.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 182–183.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 191.

⁵⁸ Cf. D. Farlatti, *Illyricum sacrum*, V, str. 305 i Štefanić, *nav. dje-
lo*, str. 141. Pri tom prelasku na Krk Senjani su posebno orijentirani na Bašku.

⁵⁹ Svi su gornji citati uzeti iz *potvrde Ivanove dotacije* od 14. IV 1466, cf.
Šurmin, *Acta Croatica*, str. 249.

⁶⁰ Štefanić, *nav. djelo*, str. 141.

Kosinjskoga (glagoljska isprava o tom slučaju definira i pravni postupak) koji je zamolio »*priura s(ve)toga Spasa da bi mu dalb na nega plemenšćinu...*« Nakon nabiranja zemalja koje se zalažu, sudbeni pristav izjavljuje »... i da mu preda m'nu pinez' s(ve)toga Spasa... libar' .70. ter .5. ...«⁶¹

Potkraj srednjega vijeka pojedini samostani, usprkos feudalnom bezvladu i turskim nasrtajima, raspolažu sredstvima koja im omogućuju kupnju zemalja čak i od osiromašenog kneza Anža Brinjskog (kojeg je materijalno slomio otpor kralju Matiji Korvinu). Tako npr. za »imin' e i selo« Koščice »...sa vsimi službami malimi i velikimi... fratri ... s(ve)toga Pavla prvoga remete... pri c'rikvi... s(ve)te Elene c(esa)r(i)ce... na sunač' zapad poli Sena... daše... *triš'ta dukatov' zl(a)tih broem'*...« knezu Anžu koji se pri tom odriče svih prava i dohodaka od te zemlje (1493, 4. VI u Brinjama).⁶² Samostan sv. Spasa »... v drazi ka se zove Ljubotina na južnu s'tranu Sena...« dobiva ispravom od 5. VI 1495. selište Mali Prokičci sa »v'sim' pristoč'em' malim i velikim' ... a fratri više r(e)čeni daše... *94 zlate dukate broem'* ...«⁶³ Poput nekih drugih pavlinskih samostana, i samostan sv. Spasa nastojao je svoju osnovnu gospodarsku djelatnost zasnovanu na poljoprivredi i vinogradarstvu upotpuniti privilegiranim posjedovanjem mlinova o čemu svjedoči frankapanska listina od 8. V 1452. (dana u Otočcu) kojom knez Žigmunt daje »...edno mesto na Švici, kadi e' podobno edan' malin' učiniti s(ve)tomu Spasu... ko mi dasmo sa v'sim' ča pristoi k tomu mestu...«⁶⁴ Gospodarski značaj posjedovanja mlinova potvrđuje i činjenica da poslije smrti kneza Žigmunta – na čijem je području ležala Švica – priori senjskih pavlinskih samostana sv. Spasa i sv. Jelene fra Juraj i fra Martin mole (u ožujku 1466) braću i nećake pokojnog kneza, sakupljene na sastanku u Senju, da potvrde ranije dotacije i privilegije pavlinima, među kojima su – pored zemljišta – i »...2 malina ki su na š'vici i ošće treti malin kie svete Elene v' Bočaćeh v' koi malinici s'ta .2. malina...«⁶⁵

⁶¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 351–352.

⁶² Šurmin, *Acta Croatica*, str. 371–374.

Knez Anž se 1490. god. u jednom glagoljskom pismu knezu Benediktu Ratka ju ispričava što mu ne može vratiti uzajmljeni novac, pa između ostalog piše: »...O knez Benedik tolika ubošva su ovdí... /da sam/ (h)otil grad založiti...« (oštećeno – Šurmin br. 233). Vrativši se nakon smrti kralja Matije (1490. god.) u Brinje, nakon 11-godišnjeg egzila, Anž je sigurno zatekao osiromašen posjed te se stoga morao uteći i prodavanju zemalja da namakne najpotrebnija sredstva. U spomenutom pismu on spominje i vijest »g(ospo)d(i)na cesara... da nam e dal 2 tisuće dukat...« Karakteristična je formula »...mi das'mo i pro-das'mo i darovas'mo...«

⁶³ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 371.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 384–387.

⁶⁵ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 247. Ova potvrda darovanih posjeda spominje i »druge pošiši(o)ne« sv. Jelene (sjenokošu na Vjetrnom, 3 ždrijeba zemlje u brinjskom polju) i sv. Spasa (»selo« u Podgvozdacu, 2 ždrijeba zemlje, pola »male v'si« u Bočaću) i sv. Marije na Ospu pod Novim (edno »selo« u Vinodolu »ko se zove Belgradъ«).

Pavlinski samostan sv. Jelene u Vlačkoj drazi spominje se – iako rjeđe od sv. Spasa – u još nekim frankopanskim povlasticama i darovnicama 15. st. Tako se listinom kneza Dujma, izdanom u Senju 8. XI 1445, dopušta »... fratrom' svete Elene... da možete mliti *prez uēmka*...« u frankopanskim mlinovima na Žrnovnici »... pod Ledinicami«.⁶⁶ Dvije godine kasnije (17. IV 1447. u Senju) knez Dujam daruje »... svetoj Eleni sinokošu onu ku e držalъ stari arhižakan Radovan Lukačić...«⁶⁷ Kneginja Elža, žena kneza Bartola, daruje ovom samostanu jednu sjenokošu »... k Brinamъ sa vsimi kumfini i mečmi ča k toj sinokoši pristoi...« (26. III 1461. u Jeloviku)⁶⁸, a knez Martin poklanja, na molbu fra Filipa, priora sv. Jelene, zemljište pokraj mlina koji im je ranije darovao njegov brat knez Žigmunt da na njemu »... učine ed'nu hišu i ed (a)n' vrt'...« (15. III 1475).⁶⁹

Crikvenica

Kao karakterističan primjer postupnog materijalnog jačanja jednog glagoljaškog cenobija može poslužiti i razvoj pavlinskog samostana sv. Marije (na mjestu današnje Crikvenice) koji je utemeljio – s fratrima iz samostana sv. Nikole na Gvozdu – Nikola Frankapan (14. VIII 1412?) i bogato ga dotirao obradivim zemljištem, pašnjacima (... terris, pascuis...), vinogradima (... vineam nostram *pod pečami* ubi sunt parvae vites...; ... ad alterum *bok* sive collem ubi fuerunt hucusque vineae nostrae...; ... adhuc donavimus illis unam vineam prope nostrum castellum *drevenjak* .. itd.), šumama, mahom hrastovim (... unam ... terram nostram ... ubi sunt pulchrae quercus nostrae ... cum omnibus quercubus...; ... adhuc damus unam terram nostram et viginti quercus in ea ... i dr.), oborima za stoku i drugim dobrima.⁷⁰

1419. god. (27. VIII) (»Matěi s(i)nъ Běrsi« daje »... s(ve)toi Marii v' Cr'kvenici... v ruku fratrom' reda s(ve)tago Pavla... šesti del od vinograda vina z dropav' a od z(e)m'le šes'ti del' žita...«⁷¹

Iz glagoljske listine od mjeseca studenoga 1422. god. vidi se da je »Iv(a)n s(i)nъ solera Ėkova Kosićevića z Novoga« svojevremeno darovao

⁶⁶ »Mliništa na Švici kraj Otočca «oduvijek su poznata kao vrlo pogodna mjesta za mlinove i stūpe sve do danas.« (Štefanić, *nav. djelo*, str. 143).

⁶⁷ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 169. Samostan sv. Jelene utemeljen je 1390. (cf. o. tome prikaz A. Glavičića, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice*, »Senjski zbornik« II, 1966, str. 417).

⁶⁸ *Ibid.*, str. 227.

⁶⁹ *Ibid.*, str. 275.

⁷⁰ E. Sladović, *Povēsti biskupijah senjske i modruške*, Trst 1856, str. 220–223. E. Laszowski kaže da je ta povelja »... tobože izdana od kneza Nikole Frankopana u Modrušu 14. VIII 1412...« (cf. *Gorski Kotar i Vinodol*, Matica hrvatska, Zagreb 1923, str. 210–211).

⁷¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 118.

crikveničkim pavlinima neki vinograd, a spomenutim aktom oni povoljno zamjenjuju taj vinograd za »vinogradъ Zadrevenikъ« i zemlju uza nj sa Žvanom, sinom Mateja Bucifala »z Novoga«. ⁷²

Isprava iz 1428. god. (4. I), pisana u Novom, otkriva dva nova detalja u vezi s privrednom aktivnošću tog samostana: tim dokumentom, naime, knez Nikola Frankapan dopušta »... fratrom crikveničkim u Vinodoli da oni mozite učiniti .1. *pilu u crikveničkoj drazi ondi kad i su nih malini*«. ⁷³ Znači, već tada, petnaestak godina nakon osnivanja samostana, crikvenički su pavlini posjedovali pile i mlinove. Pile, mlinovi i stûpe za sukno predstavljali su u 15. st. cijenjeni beneficij koji su tražili – i dobivali – od Frankapana i drugi glagoljaški cenobiji i pojedini glagoljaški svećenici. ⁷⁴ Taj je interes razumljiv jer su te vrste gospodarske djelatnosti omogućavale bržu, trajniju i ravnomjerniju akumulaciju novčanih sredstava od one koja bi se oslanjala isključivo na agrarnu proizvodnju. Osim toga to, posredno, pokazuje stupanj njihove financijske sposobnosti jer je za opremanje, makar i primitivnih, pogona ovakve vrste trebalo imati određena početna sredstva.

Iste, 1428. godine (12. I) crikvenički fratri dobivaju od Nikole Frankapana potvrdu još jednog značajnog izvora akumulacije. Isprava potvrđuje naime »... za volu reda fratrovъ s(ve)toga Pavla ... *trgovinu odъ Ešenove tr' do Čr'nina od toga ča se ondi krca na morju* ... « Kako su se Bribirci opirali plaćanju tih tržišnih pristojbi (carinâ) pavlinima, naređuje se da »... *pl'čane brebir'ski esu dlžni ondi trgovinu davati od vsakoga trštva kako ini gosti ludi* ... «, dok su »vlastele bribirski« oslobođeni tog davanja, ali samo u slučaju kada su krcali »... svoga doma rodnoga blaga ... «. Za robu namijenjenu trgovini morali su, međutim, i oni plaćati pristojbu. ⁷⁵ Nije bez značaja, ne samo za gospodarski već i za društveni položaj glagoljaštva u Vinodolu u to vrijeme, da u raspi oko tog privilegija između crikveničkih pavlina i vlastele i pučana bribirskih samo vlasteli uspijeva – i to ne potpuno – ishoditi oslobođenje od plaćanja »trgovine«, ⁷⁶ a u svemu osta-

⁷² *Ibid.*, str. 121.

⁷³ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 128.

⁷⁴ Cf. npr. u Šurmina isprave br. 87, 129, 145, 153, 167 (s pogrešnim datumom transumpta: 1466. umjesto 1463. godine; v. o tome Štefanić, *Dvije frankopanske darovnice* ..., bilj. 34).

⁷⁵ *Ibid.*, str. 128–129.

⁷⁶ Baradino mišljenje da se pod terminom »vlastele brebirski« misli na članove frankopanske kneževske kuće koji su boravili u Bribiru i bili »comites non regentes« argumentirano je otklonila Nada Klaić (cf. raspravu *Što su kmetovi Vinodolskog zakona*, »Radovi Odsjeka za povijest«, Fil. fak. u Zagrebu, 1962, str. 47, bilj. 119). Svoju kritiku Baradine tvrdnje Klaićeva zaključuje napomenom kako je »Neobična ... i sama pomisao da bi crkvenički pavlini mogli od Frankopana ubirati trgovinu!« Da su crikvenički glagoljaši nastojali ovakvim prihodima i kasnije, u 16. st., intenzivirati akumulativnost svog gospodarstva, ne obazirući se pri tome na vinodolski puk i njegovu prava, pokazuje i slijedeći odlomak iz *Grškog urbara* (1544): »Ošće tužimo se gospodi našoj, da nam

lom isprava izričito upućuje na striktno pridržavanje njenih odredaba kao i odredaba ranijih privilegija pavlinima (... *i mi potvrdismo tu pravdu... i ... pritvrdismo tu zgora rečenu trgovinu s' tu pravdu... i sa vsimi starimi zakoni i pravdami kako su ju naši prvi držali toi rečeno crikvi svete Marie...*«).

Glagoljaški se crikvenički samostan u svojim ambicioznim nastojanjima oko koncentracije zemljišnog vlasništva upuštao u sukobe i sa siromašnim posjednicima zemljišta (vinograda, koji su bili u cijeni). O tome svjedoči pomirbena isprava od 10. II 1485. kojom fratri dobivaju od Jurka Banića i njegovih sinova »... *vinograd' ki e na Selcik' ki e poli puta općinskoga...*«⁷⁷ (dakle na povoljnom položaju), a Banići dobivaju za uzvrat neke zemlje. Posrednik Ivan Vlaj čak izričito spominje siromaštvo Banića (... i ě Vlaj videći ubožstvo Jurka i sini nega...) poklanja im, u ime samostana, 31 dukat i 12 ovaca »... *zahotijući fratar i kloštar većem segurstvi ostaviti...*« (jer je rješenje spora, zacijelo, više pogodovalo samostanu).

Sudeći prema listini od 16. VI 1430, izdanoj u Brinjama, kod crikveničkih pavlina je prilično naglo rastao interes za unapređenje proizvodnih sredstava i odnosa. Ovom im se ispravom, naime, od strane kneza Nikole Frankapana, potvrđuje podizanje jedne pile u crikveničkoj drazi za njihov »boli žitak«, s tim da »oni fratri ali onь oni kim' bi ju oni dali v' *naěmь držati* mozite k toi pile *lesь voziti...*« itd.⁷⁸ Značajno je ovdje isticanje mogućnosti korišćenja najamnog rada kao razvijenijeg oblika proizvodnih odnosa u feudalizmu, s većom osobnom zainteresiranošću za proizvodnju nego što je to slučaj kod kmetskog rada. Listinom se upozoravaju kneževi »oficijali« na čuvanje ovog privilegija bilo da je riječ o fratrima ili onima kojima bi oni ... *te pile dali v' naěmь držati...*«

Donacije samostanu nastavljaju i Nikolini sinovi. Tako Ivan 6. III 1440. ispravom izdanom u Hreljinu, na molbu priora Stjepana zvanog Mrav da im se dadu »*z(e)mle nike ka zemla e pod Soplem' na kih su dvi hišišći...*«, odgovara potvrdno i uvodi ih u posjed spomenutih zemalja »... da bi bilo pobolšan'e s(ve)toi crkvi...«⁷⁹

se učini velika krivica od fratrov na Crikvenici za trg, ki e nih, da nam počese vzimati trgovinu, ka ni bila prvo ni(g)dare.« (R. L o p a š i ć, *Urbari...*, str. 89). Ovine su pavlini izjednačeni, u stvari, s griškim upraviteljem frankopanskih dobara Ivanom Gušićem na čije se teške zloupotrebe, u odnosu na njihova prava i dužnosti, žale Grižanci.

⁷⁷ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 302.

⁷⁸ *Ibid.*, str. 130.

⁷⁹ *Ibid.*, str. 153. Sladović u svojoj *Pověsti biskupijah senjske i modruške*, str. 220, navodi za crikveničke pavline da »Svuda tuda (po svojem zemljištu) imadahu zidane kuće davane pod najam ili rabljene za svoje gospodarstvo.« (prema izvještaju o imanjjima crikveničkih pavlina koji daje exprior crikvenički Makarij Nunković 24. II 1785).

Kao uzdarje za prijem njega i njegove djece (sina Jurja i kćeri Brile) u bratstvo reda »Št'efan' sin' Dok'shin' z' Bribira« daruje 7. III 1447. svoje zemlje »...v' Zagori s'(ve)toi Mar'i na Crkvenicu... *ka e zemla više trs'ě s(ve)te Marie...*«⁸⁰ Primanje laika u »bratstvo reda« također je jedna od funkcija akumulacije samostanske imovine: osim što daruju zemlje samostanu, bratstvenici predstavljaju – u ono vrijeme toliko traženu – radnu snagu. Nema sumnje međutim da je u razdoblju gospodarske, političke i pravne nesigurnosti, kakav je naš srednji vijek, ulaženje u bratstvo samostana, pojedinaca i čitavih porodica, bilo od obostrane koristi. Jer, kao što primjećuje Mirković, »Ljudi rado ulaze u samostan, u kome su lično sigurni, ekonomski opskrbljeni i siti.«⁸¹ U ispravi iz 1491. god. kojom se potvrđuje primanje u bratstvo samostana sv. Petra na Slatkoj gori Tomaša Vojnovića, žene mu Per-te, njihovih sedam sinova i ostale obitelji kaže se: »...mazdu sl(a)vnu k nam' i k' našem redu svetomu nosite... dostoino e da ot toga reda našega požnate pomoć duhov'ne milosti zato priesmo vas' v naše kum'-fratar'stvo i v fratar'stvo... vsih vam' mis' i diviciona i b(o)ž(a)stv(e)-noga oficiē i b'deniē i pos'ta i utreniē i truda i inih' dobrih' děl'... pln' děl' vam sim' listom'... potvrdismo...«⁸²

4. XII 1447. javlja se i knez Martin Frankapan kao donator koji će otada u nekoliko navrata darivati samostan. Ovom ispravom daruje crikveničkim pavlinima svoju zemlju u Selcima »*ka e više vinograda s(ve)te Marie, a z druge strane putb ki gre v Bribir*«. ⁸³

Za buduću gospodarsku povijest naših glagoljaša neobično je značajna listina kneza Martina od 26. X 1450. u kojoj se spominju samostanski kmetovi Markovići na koje se crikvenički monasi žale knezu »*da ne te služiti crikvi rečenoj kako služe drugi kmeti te crikve vožnju i poklonom' i da vinograda ne teže crikvenoga po zakonu...*« Pavlinima se čak odobrava da ih u slučaju ustezanja dohotka ili kmet-skih služnosti »...kaštigaju... osudom i uzu... a pena .50. librb«. ⁸⁴

⁸⁰ *Ibid.*, str. 168–169.

⁸¹ *Nav. djelo*, str. 38.

⁸² Šurmin, *Acta Croatica*, str. 353–354.

⁸³ *Ibid.*, str. 172. Crikvenički pavlini su očito nastojali uvećati svoj posjed u Selcima (na povoljnom položaju uz općinski put). Ranije citirana isprava (iz 1485) o njihovu sporu s Banićima pokazuje da je spor izazvan nekim vinogradom »*Ki e na Selcih'... poli puta*«. U spomenutoj ispravi o utemeljenju samostana navodi se među darovanim zemljištem »...*unam sessionem penes mare in selca in zagorje nostra prope ljubnić, ubi nostrum alodium fuit et cum domibus ac omnibus pertinentiis ad dictam sessionem spectantibus...*« (Sladović, *nav. djelo*, str. 221).

⁸⁴ *Ibid.*, str. 186. U svom radu o glagoljaškoj prošlosti Senja P. Rogić, vjerojatno zbog poznatih neadekvatnih ocjena o siromaštvu, zapuštenosti i antifeudalnom raspoloženju srednjovjekovnog glagoljaštva, posebno ističe: »Feudalni sistem osnivao se na zemljišnom posjedu. Samostani i crkve nastoje doći u posjed što većih kompleksa obradive zemlje, vinograda, pašnjaka, uopće svega iz čega su se mogli crpsti prihodi... Samostanska gospodarstva (ovdje glagoljaška, op. E. H.) slična su malim vlastelinstvima... Poznato je da je svećenicima po

Prema tome u 15. st na posjedima vinodolskih glagoljaških ustanova (kao i na drugim stranama glagoljaškog areala: u Modrušama, Krbavi, Pokuplju) kmetovi su ona osnovna, tada dragocjena radna snaga koja je prilikom prijenosa prava vlasništva s feudalca na crkvenu ustanovu prelazila sa svim svojim obavezama novom posjedniku. O tome svjedoče npr. urbari, niže citirana isprava od 11. IV 1468. ili oporuka (transumpt) plemića Jurja Rakičkog iz Pavlovčana koji ostavlja kapelanu ili prebendaru »crikve svetoga Mikule« u Jastrebarskom oporučno »*dva cela selca kmeta se sum navadnum tlakum i dohodki nihovemi...*« (26. V 1423).⁸⁵ Sličan slučaj pravno utvrđuje listina od 26. VIII 1463. (Modruše) kojom Apaj Liković vrši neku zamjenu sa samostanom sv. Mikule te mu između ostalog daje selište »na Kocli brdi« s kmetom Cvitkom i »*svim kotarom toga sela... i desetinom ka nam' grediše*«⁸⁶ i dr. Citirana frankapanska listina o kmetovima crikveničkih pavlina interesantna je kao jedan od rijetkih dokumenata o kmetovima na glagoljaškim crkvenim posjedima u obalnom području. Ovdje se, naime – pored napomene o karakteru rente (radna renta i naturalija) – spominju i »*drugi kmeti te crikve*«, kao i obaveza kmetova Markovića da »*službu čine*« kao što to uopće čine »*kmeti crikveni*«. Odupiranje kmetova jedne glagoljaške ustanove kmetskim »*službama*« i priznavanje pavlinima prava na kažnjavanje nepokornih kmetova indikativno je, osim toga, i za karakter odnosa koji su vladali između feudalnih posjednika – glagoljaških fratara i njihovih podložnika: Markovićima se – osim prijetnji kaznom – zapovijeda da »... *službu čine vsu i plnu kako i drugi kmeti crikveni*«. Ove – kao i ostale dosada iznijete činjenice – bjelodano pokazuju koliko su u stvari neosnovane uopćene tvrdnje o glagoljašima koji su 'postajali jedno' s narodom. Suvviše se rijetko, naime, luči odanost pastve tradiciji slavenske riječi u crkvi i glagoljaštvu kao nosiocu i čuvaru te tradicije od o d n o s à između puka i glagoljaškog klera određenih imovinskom diferencijacijom, te gospodarsko-društvenom i pravnom afirmacijom glagoljaštva u okvirima našeg srednjovjekovnog feudalizma.

Godine 1445. Martin Frankapan glagoljskom ispravom izdanom u Novom (28. X) potvrđuje sva dotadanja frankapanska darovanja i beneficije samostanu sv. Marije.⁸⁷

Budući da je u srednjem pojasu Vinodola (između obale i brdovitog, šumom obraslog zaleđa) vinogradarstvo, zbog povoljnih klimatskih i pedoloških uvjeta, predstavljalo konjukturu granu poljoprivrede od

kanonima bilo zabranjeno raditi teže poslove. Samostanima je dakle bila potrebna radna snaga za obrađivanje zemlje i za druge ruktovorne poslove. Kao i drugi zemljoposjednici i oni su se koristili kmetovskom radnom snagom. Seljak koji je živio na samostanskoj zemlji bio je u kmetskom odnosu prema samostanu.« (*Senj u srednjovjekovnim glagoljskim ispravama*, »Senjski zbornik« II, Senj 1966, str. 161).

⁸⁵ Š u r m i n, *Acta Croatica*, str. 123.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 234.

⁸⁷ *Ibid.*, str. 204.

koje je pritjecao lijep prihod, knez Martin Frankapan pokazuje svoju osobitu sklonost prema glagoljašima, poklanjajući darovnom ispravom od 25. VI 1460. god. »... crekvě s(ve)te Marie v Crikvenici edan' vinograd' ki e na Sel'cih' ki e bil' Šimkov' ki na nas' spade liber i franak od vsake gospodske službe male i velike i ošče jim' daruemo drugi vinograd' ki e v Esenovoi ki e na našoi ki e nasadil Bezečić ki e poli zemle s(ve)te Marie te iste v Crikvenici s onu službu našu ku nam' on' služi...«⁸⁸ Karakteristično je ovo isticanje potpunog oslobađanja od davanja feudalnom gospodaru koje je sigurno znatno povećavalo prihode od tih vinograda.

O specifičnoj intenzifikaciji agrarne proizvodnje kakvu zahtijeva vinogradarstvo kao i financijskim prednostima i efektu vinogradarstva u srednjem vijeku daje nekoliko napomena od općeg značaja M. Mirković u već citiranom radu o ekonomskim odnosima u Trogiru 13. st. On s pravom ističe da vinogradarstvo (voćarstvo, povrtlarstvo) kao »radno intenzivne kulture« (u odnosu na žitâ) »...koje jako povećavaju čist prinos zemljišta... zahtijevaju viši kvalitet rada, veću spremu, veću zainteresiranost u radu. S vinogradarstvom se ne smanjuje bitno prinos žitarica, jer one ostaju na širokim lijevama kao međusjeveri, a jako se povećava ukupan prinos čitave površine.«⁸⁹ Citirane darovne isprave potvrđuju – za primorsko glagoljaško područje u 15. st. – postojanje uglavnom istih agrarnih odnosa koje je bilo moguće uspostaviti prema zemljištu pod lozom, kakve definiraju trogirске isprave 13. st. što ih analizira Mirković (iako se iz njih ne razabiru i mogući dohodovni odnosi). Taj je odnos trojak i u njemu – u raznim varijantama (cf. bilj.) – pored vlasnika zemljišta participiraju obradivač i onaj tko je meliorirao zemljište, zasadio vinograd.⁹⁰ Tako se za zemlju što je Štefan, sin Dokšin, poklanja crikveniĉkom samostanu navodi da leži »...više trs'ě s(ve)te Marie ko trs'ě težī Gręgur' pudar...«,⁹¹ a u već spomenutoj frankapanskoj darovnici crikveniĉkim pavlinima od 25. VI 1460. kaže se za prvi poklonjeni vinograd da »...e bil' Šimkov'ki na nas spade...«, dok je za drugi precizirano da se nalazi »...v Esenovoi... na našoi zemli ki e nasadil' Bezečić...«⁹²

⁸⁸ *Ibid.*, str. 223. Opetovano upozorenje na zaokruživanje, koncentraciju posjeda: svima već nabrojanim česticama u Selcima ponovno se dodaje jedna nova; slično je i s novim vinogradom »v Esenovoi« koji graniĉi s već postojećim posjedom crikveniĉkih pavlina. Ono »...ki na nas' spade...« upućuje na nasljednopravni odnos prema kojem zemlja prelazi u ruke »naturalnoga gospodina« ukoliko vlasnik zemljišta umre bez nasljednika.

⁸⁹ Crf. *nav. djelo*, str. 32.

⁹⁰ »Vlasnik zemljišta ne mora biti vlasnik vinograda, vlasnik vinograda nije uvijek vlasnik zemljišta, on ne mora biti ni obradivač. Vlasnik vinograda može biti onaj koji je na tuđem zemljištu dao svojim novcem posaditi vinograd, ili ga je sam posadio... Pravo na vinograd na tuđem zemljištu prenosi se, prodaje, daje u nasljedstvo i zalaže; i to je ustanova starog rimskog prava.« (Mirković, *nav. djelo*, str. 32, istakao E. H.)

⁹¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 168.

⁹² *Ibid.*, str. 223.

Bratovština sv. Stjepana u Bribiru moli 1487. god. neku Katarinu i njezina sina Benka vinograd »... ki se zove Pogana ku bihu nasadili nih' perva a na zemli crikvenoj i Katarina sinom daše vinograd crikvi...«⁹³ U jednoj kupoprodajnoj ispravi iz Baga (5. III 1495) izrijekom se npr. spominje da je stranka koja prodaje vlasnik *zemlje i trsja* (... *svoe trs'e i zem'lju ka k trs'ju pristoi*...), a kupac »... mozi trs'e više rečeno ob'ladati i udr'žati viku volan_ь prodati i darovati i za dušu dati i svojim pustiti kako vse svoje vlašće dobro...«⁹⁴

Godine 1468. (11. IV) knez Martin daruje crikveničkim pavlinima »*vlaha po imeni Mikulu ki vlah' buduć' va to vrime naš' osoboini... sa vsu onu službu ku e on' nam' služil' buduć' na našei službi*...«⁹⁵

Posjed crikveničkog samostana znatno je uvećan darovnicom kneza Martina Frankapana od 15. IX 1475, izdanom u Otočcu, kojom su pavlini uvedeni u vlasništvo selišta Črman kal sa »v'sim' pristoēn'em ča pris'toi k rečenomu selu... zemlami oratimi ke se teže i ke se ne teže pod'dvornice senokoše pasišća gori i gorice i dol'ci i drage gai *driva pitoma i div'e vodi i vodotiči puti i s'tazi gori i kamin'e*...«⁹⁶ Samostan je ovom prilikom dobio i voćnjak (»driva pitoma«), pa je tako, jednom intenzivnom kulturom, povećan opseg njegove gospodarske djelatnosti.

Posljednja darovnica iz 15. st. (u Šurminovoj zbirci *Acta Croatica I*), koja se odnosi na crikveničke pavline, datirana je 20. III 1490. i njome »Mikula... z Dubrov'nika«, ispunjavajući obećanje svoga brata Maroja, na zahtjev samostanske braće (»...pridoše pred' nas' fratri... s Crikvenice s'pominajući nas_ь da naš' brat' pokoini... es' bil obećal' više imenovanoj c'rik'vi vinograd'ь...«) daruje »...imenovanoj crikvi više rečeni vinograd'ь i sa v'sim' tim' ča k' nemu pristoi vikuvičnim' zakonom i sa v'su s'lužbu onu ku su nam' bili držani Grižan'ci *riž'ju i kop'ju prvu i drugu k tomu trsju*...«⁹⁷ Izvršen je, dakle, prijenos prava vlasništva na vinograd uporedo s obavezama obrađivača, pučana griških na obrezivanje i dva okopavanja.

Sladović u svojoj *Pověsti biskupijah* navodi još neke podatke o posjedima ovog samostana, nespomenute u ispravama Šurminove (kukuljevićeve) zbirke: »Od istog kneza (Martina, op. E. H.) priješe livadu *libardin (ad montem albiūm ardiūm)* tik bribira, nekoga pristaništa što su po tom bakarskoj gospoštini udeljena bila, pravo drvarenja, koje ista gradština (dominium; sr .grajšina) za godišnjih 50 fr. odkupi. Dne

⁹³ *Ibid.*, str. 319.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 332-333.

⁹⁵ *Ibid.*, str. 253.

⁹⁶ *Ibid.*, str. 278.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 338. O senjskom kapetanu Maroju Zunjeviću (Zuno, latinskih isprava) koji je prisvojio Grižane pretevši ih franjevcima s Trsata cf. *Lassowski, Gorški hotar*... str. 197-198, 213 i 240.

12. marc. 1447. darova jim bribirac *stepan dozin*⁹⁸ zemljišta bučovac, ogrulac, bočan i luke. Mimo to držahu i zemlju *na brdih u bribira. Svuda tuda imadjahu zidane kuće davane pod najam ili rabljene za svoje gospodarstvo* (podv. E. H.) – 1490. ostavi *nikola zuno*⁹⁹ z dubrovnik negda zemaljski u bribiru gospodar zemlju *knežina* i uzanju *bušak* (šumu) ... Od 1412–1769 iznose legati 5700 fr.«¹⁰⁰

Novi

Samostan pavlina u Novom osnovan je relativno kasno, pa je i broj isprava u Šurminovoj zbirci (do 1500) koje se odnose na nj manji nego za ostale spomenute primorske samostane. Ipak, i iz podataka sačuvanih darovnica i privilegija može se izvesti zaključak o postojanju solidne osnove za razvoj gospodarske djelatnosti novljanskih pavlina i – s tim u vezi – adekvatan porast akumulativne sposobnosti njihova gospodarstva koji je dopuštao investicije u kupnju nekretnina, naručivanje tada skupih liturgijskih kodeksâ za potrebe samostanskog kolegija i dr.

Krkvu sv. Marije na Ospi (kraj koje je kasnije – 1462. god. – utemeljen novljanski samostan) dotirao je oporučno župan Mihovil, »sluga« kneza Martina Frankapana, koji ispravom od 10. XII 1446, 'izdanom u Novom', potvrđuje taj legat što ga Mihovil učini »... za svoju dušu od svoga blaga i od svoga iminê ko ima pod nami v Novom...«¹⁰¹

U novljanskoj ispravi od 7. I 1470,¹⁰² kojom knez Martin dotira samostan novim dobrima i privilegijama, posebno se ističe kako je namjera ovog darivanja da se – u odnosu na kneževu dotaciju pri osnivanju samostana – samostan još više gospodarski osnaži (... *hoteći ga pokri-piti* ...), pa će se stoga »... *popraviti ono ča mankaše v našem velikom listu od nivb od hižb od vinogradovb od kmetb od malinb* ...« Spomenuti »*veliki list*« dotacija nije sačuvan u glagoljskoj verziji, ali se iz citiranog mjesta ove mlade frankapanske darovnice može – u općim crtama – zaključiti što je novljanskom samostanu darovao knez Martin pri njegovu utemeljenju. Te opće navode listine od 7. I 1470. potvrđuju i preciziraju podaci iz dokumentacije sačuvane u arhivalijama novljanskog samostana, prema kojima Laszowski daje slijedeću sliku

⁹⁸ To je, najvjerojatnije, onaj *Stefan, sin Dokšin* iz Bribira (u latinskoj verziji: *Dozin*) koji je pet dana ranije (5. III 1447) stupio u »bratstvo reda« i poklonio samostanu zemlje u Zagorju. Bit će da je o tome sačinjena i latinska isprava s ovim podacima (a možda je riječ i o posebnoj darovnici).

⁹⁹ Nikola Zuno se kao *Mikula z Dubrov'nika* spominje u citiranoj glagoljskoj listini od 20. III 1490. Prema tome znači da je on pored spomenutog vinograda svog brata još i sâm posebno darovao ovu zemlju i šumu crikveničkom samostanu.

¹⁰⁰ Sla d o v i ć, *nav. djelo*, str. 219–220; u citatu je sačuvan Sladovičev originalni pravopis.

¹⁰¹ Š u r m i n, *nav. djelo* str. 167. Termini *blago* i *imin'e* su sinonimi. To potvrđuju članovi 34, 51. i Dodatak (iza čl. 77) Vinodolskog zakona.

¹⁰² *Ibid.*, str. 257–258.

samostanskog posjeda u trenutku osnivanja: »Knez je Martin mnogo štovao ovu crkvicu (sv. Marije na Ospu, op. E. H.), pa ju je nanovo izgradio i god. 1462. darovao redovnicima sv. Pavla Pustinjaka, da uz nju osnuju svoj samostan, u kojem ih ne smije smetati ni koji biskup ni župnik. *Odredio im je dohotke od misa za mrtve pa i dohotke oltara i zadužbina crkvice. Darovao im je selo Belgrad u Vinodolu te brijeg »Osap« (kod samostana) od groblja pa sve do mora i jedno selište kod grada Novoga, na kojemu je živio kmet Jakob Čikulić. I ovoga je predao samostanu. Darovao mu je i neke vinograde, kuću kod mora, oranice i mlin ispod Novoga, pa konačno i arciprezbiterat buški i njegove dohotke, što je odobrio modruški biskup Nikola 14. svibnja 1462.*«¹⁰³ Slično i Sladović govori o osnutku samostana uz crkvu sv. Marije 1462. god. spominjući »razleglo imanje« kojim je samostanska zajednica obdarena. Sladović tom prilikom navodi i nazive pojedinih darovanih lokaliteta, a spominje i darovnicu kneza Martina iz 1479. god. (latinsku) kojom je »Martinus divinus« poklonio ovom samostanu »... *imanje »duobruojce« u gadskoj (in districtu de gadska possessionem a castris otočac et prozor penitus et per omnia sequestratam).*«¹⁰⁴

Ovom novom dotacijom pavlina iz Novoga dobivaju jedan mlin, kuću bivšega novljanskog plovana Jurja »... *ku biše samb dalb od ne livela oltaru s(ve)te Barbare ki e u cr(i)kvi s(ve)te Marie na vsako leto .30. so...*«, njivu, jednoga Vlaha »... *za kmeta nimb i za pastira sa vsu plnu i celu službu ka pristoi od nega kuće...*« Kako sve ove glagoljske isprave pretežito informiraju o odnosima u agraru ili o razvoju zemljišnog (i drugog) posjeda, a rijetko o vrsti i načinima proizvodnje, moglo bi se spomenuto poklanjanje Vlahâ crkveničkom i novljanskom samostanu smatrati posrednom indikacijom razvijenije stočarske proizvodnje kod ovih glagoljaških ustanova (u novljanskom slučaju se čak specificira da je Vlah darovan »za pastira«), budući da je stočarstvo (posebice ovčarstvo) isključivo zanimanje hrvatskih Vlahâ.¹⁰⁵

Istom listinom (od 7. I 1470) knez Martin Frankapan vrši i izmjenu kmetova samostana sv. Marije »na Ospu«: »*vzesmo imb kmeta koga imb bihomo dali a dasmo imb drugoga kmeta a to e mesto Ekova Čikulića Dminka od s(ve)loga Uida sa vsu službu ka na nega pristoi...*«, a obavljena je i izmjena nekih vinograda s Jurjem Repalićem.

¹⁰³ Lasowski, *Gorski kotar i Vinodol*, str. 255–256.

¹⁰⁴ Sladović, *nav. djelo*, str. 223.

¹⁰⁵ Ti Vlasi nijesu se naime poput Slavena bavili ratarstvom nego samo stočarstvom, pasući svoja stada i trgujući proizvodima stočarstva.« (Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata*, sv. II, dio 2, str. 17). To se, dakako, tiče Vlahâ i na drugim stranama. »Prema vlasteli, gospodarima pasišta, V. su obvezani na razne dažbine (travninu, dio stočnog priploda), a i razne rabote (da pasu stoku svog feudalnog gospodara, daju mu blago za podvoz).« *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 7, str. 678. (cf. o tome i Vjekoslav Klaić, *nav. djelo*, str. 21).

13. XII 1470. braća Jakov i Jurša Mikulotići iz Bribira daju »... *ednu zemlju slobodnu*...« u Dubravcima »... v dotu...« oltaru sv. Jurja u novljanskoj samostanskoj crkvi.¹⁰⁶

Dvije godine kasnije (18. V 1472) redovnici iz Novoga kupuju, za 24 dukata i stotinu dasaka, kuću koju je Fabijan Čehović svojevremeno kupio od kneza Martina.¹⁰⁷

*

Svi ovi donatorski akti, beneficiji i ugovori, u vremenskom kontinuitetu i na nekoliko primjera s istog područja, pokazuju kako su se glagoljaške institucije uključivale u mehanizam društveno-gospodarskih i imovinskopravnih odnosa razvijenog feudalizma, postajući sve važniji činilac gospodarskog života i razvoja. U periodu uspona do kraja 15. st., glagoljaške su ustanove izrasle, dakle, u značajnog posjednika zemalja i sredstava za proizvodnju u Senju, na Krku i u Vinodolu.¹⁰⁸ A isto je tako, ili slično, bilo na širem glagoljaškom području senjske i modruške (krbavske) biskupije, na zadarskom području i u Istri. Crkvena su dobra mahom bila privilegirani slobodni posjedi od kojih feudalnom gospodaru (knezu) nisu pritjecala »učestč« (renta). Premda iz izvora uglavnom nije moguće utvrditi stvarnu veličinu zemljišnog posjeda glagoljaških institucija (i pojedinih popova), ipak ovaj uvid u kretanje njihova posjedovanja dopušta da se iz razmjerno učestalih darivanja, kupoprodaja i zamjena agrarnih površina (i šume) izvede posredan zaključak o priličnoj veličini koncentriranog zemljišnog posjeda i porastu akumulacije u pojedinim slučajevima.¹⁰⁹ Taj zaključak potvrđuju i nova ulaganja u sredstva za proizvodnju (zemlje, pile, stūpe, mlinovi), pa i u nekretnine, privatni i crkveni mobilijar ili npr. u nabavku skupih rukopisa. Ne zna se točno koliko je bilo potrebno investirati u podizanje mlina, pile ili suknarskih stupa, ali se kod kuća, zemljišta i knjiga¹¹⁰ operiralo – kao što pokazuju isprave – s desecima i stotinama dukata. Kada već, dakle, ne postoji mogućnost neposredne procjene veličine zemljišnog posjeda glagoljaškog klera na ovom

¹⁰⁶ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 260.

¹⁰⁷ *Ibid.*, str. 269.

¹⁰⁸ »... drugi vlasnik proizvodnih sredstava u Vinodolu po veličini bila (je) crkva s mnogim svojim institucijama...« (Mihobarda, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, »Djela JAZU« 44, Zagreb 1952, str. 45.

¹⁰⁹ Cf. npr. citiranu Jelenovićevu napomenu o veličini Dragoslavove dotacije iz 1100. god.

¹¹⁰ O tome rječitro govori zahtjev arhiđakona i kaptola riječkoga postavljen 27. XII 1443. pred kapetanom Jakobom Raunacherom prema kojem se traži 100 zlatnih dukata »... od onoga čovjeka ili općine, koja zadržava jedan glagoljski brevijar (»breviarium novum de littera sclava«), što ga je riječkom kaptolu zaviještao pop Urban, župnik Barbana u Istri, zbog neke obaveze prema Kaptolu... Treba istaći, da je brevijar morao biti dragocjen, kad Riječani za nj traže sto dukata, i da ga je riječki kaptol doista cijenio i trebao.« (Štefanić, *Glagoljica u Rijeci*..., str. 401).

frankapanskom području, mogu – kao relevantan dokaz njegove materijalne situiranosti i značaja u tadanjem gospodarskom zbivanju – poslužiti potvrde izvorâ o uglednom društvenom položaju hrvatskog glagoljštva. Konačno, i same darovnice i privilegiji 14–15. st. odjek su poštivanja glagoljaških crkvenih institucija (pri čemu valja istaći da se to poštivanje podjednako odnosi na nukleus i modifikator ove sintagme), potvrda da glagoljštvo nije bilo zapušteno, prognano na »dno feudalnog društva« i bez ikakve pomoći odozgo kako su to mislili (i misle) naši filolozi – historičari književnosti i kulturni historičari. U vezi s omišaljskim privilegijem pape Inocencija IV od 26. I 1252. Vjekoslav Klaić je zaključio da papinsko breve »...odaje, da je krčki biskup u ono doba, kad je grad i otok Krk bio izravno u mletačkoj vlasti (god. 1244–1260.) jamačno po nalogu mletačke vlade bio zabranio slavensku liturgiju i glagolsko pismo. Ali benediktinski samostanci manastira sv. Nikole u Omišlju, zgojlni Hrvati, utječu se papinskoj stolici i mole, neka im se ostavi slavensko bogoslužje, koje su vršili oni i pređi njihovi u prijašnja vremena, naime kad su otokom upravljali nedavno protjerani knezovi krčki. Ti su knezovi dakle bili svakako prijatelji slavenske liturgije i glagolice«. ¹¹¹ Tu Klaićevu pretpostavku potvrđuju i proširuju (pored već citiranih listina) i druge isprave 13–16. st. s frankapanskog područja koje upućuje na ugledan društveni položaj glagoljaškog svećenstva. Među svjedocima Dragoslavove dotacije u dobrinjskoj listini iz 1100. god. na prvom mjestu, ispred suca, spominje se »gospodin plovani«. I u dotaciji Jurja Pariježića od 30. XII 1230. crkvi sv. Jurja kod Dobrinja, kao prvi od svjedoka »dobrih ljudi« naveden je Ivan, plovani. Godine 1347 općinski funkcionar, satnik Dminak i »prvad« Marko zajednički podižu kapelu sv. Petra i Pavla u Reti blizu Vrbnika. ^{112a} U poslu oko procjene nekog trsja u Dobrinju, Pribko iz Senja, 21. III 1400, prvo moli plovana Jurja, a zatim satnika Gižmana da mu dadu »...dobri muži ki poidu razviděti i štimatei tr'sove...«. ¹¹² a ovi mu odrede glagoljaša, prvada Vida i još dvojicu općinara. Na kraju se spominju dva soldina »špendije« koje »...kako e užanca od mesta...« daje Pribko plovani Jurju. Društveni ugled glagoljaškog klera potvrđuje i njegovo aktivno sudjelovanje u poslovima općinske uprave krčkih kaštela. U statutima i drugim izvorima plovani se, naime, redovito spominju uz općinske funkcionare i »potknežine« pri donošenju statutarnih odredaba, biranju sudaca i sl. Tako se npr. u čl. 33. Vrbanskog statuta (dodatak iz 1411. god. statutu od 1388. god.) ovako određuje kolegij koji donosi odluku: »Budući sud'cb Jurmanъ plovany Toma i satnikъ Grguryъ sud'cb Valentin i Petr'c i vsi vićnici esu se dogovorili da tako bude...«. ^{112a} Čl.

¹¹¹ *Krčki knezovi Frankapani I*, Matica hrvatska Zagreb 1901, str. 314 (bilj. 19).

^{111a} Šurmin, *Acta Croatica*, str. 81.

¹¹² *Ibid.*, str. 102–103.

^{112a} Ivan Črnčić i Franjo Rački, *Statut vrbanski a donekle i svega krčkoga otoka* (»Monumenta hist. – jur.« I/IV, Zagreb 1890, str. 157).

6. (dodatak iz 1476. god, statutu od 1470. god.) počinje: »1476. m(e)-seca sektebra d(a)n. 1. Budući *g(ospodin)nb plovant* i sud(a)c i vićnici vsi nakup na vratih' (v') Vrbnici učiniše više meju sobu za pobolšan'e kmet...«^{112b}

Naredbom mletačkog providura Krka ser Augustina Valerija od 4. listopada 1526. utvrđuje se način biranja suca u Vrbniku, pa se, između ostalog, kaže ze elektore: »Et illis congregatis in palatio comunis, *semper cum presentia vice comitis ac domini Plebani ipsius castri*, per cancelarium loci predicti fiat scrutinium, prout fit in consilio Veglenssi.«^{112c} Položaj glagoljaša u feudalnoj hijerarhiji na frankapanskim posjedima u 15. st. i odnos knezova prema njima daje naslutiti i sadržaj kupoprodajne isprave od 29. X 1453. kojom se utanačuju uvjeti kupnje zemljišta (»travnika i pasišća«) koje je knez Ivan Krčki prodao sa svim pravima »... našim *vernim dobrim slugam popom* i semu puku od našega grada Omišla... za *sto zlatih dobrih* koi mi od nih u zlatu i dobru munidu esmo prieli...«¹¹³ Indikativna je sintagma »(našim *vernim dobrim*) *slugam popom*« u kojoj su omišaljski glagoljaši označeni kao *sluge*, što u feudalnoj terminologiji označava feudalnom gospodaru bliskog dvorjanina ili osobu povjerenja.¹¹⁴

U kontekstu ovako u izvorimâ određenog društvenog položaja i funkcijâ glagoljaša na spomenutom dijelu glagoljaškog područja teško je bez ozbiljnih rezervi prihvatiti Baradinu (i Kostrenčićevu) tezu da je »*Društveni ... položaj* vinodolskog svećenstva po V. z. vrlo ... karakterističan. *U vrijeme potpune dominacije klera, privilegiranog sloja srednjovjekovnog društva, njegov položaj u Vinodolu bio je više pod-*

^{112b} *Ibid.*, str. 162. Osim »na vratih« općinsko se vijeće, tradicionalno održava i pred crkvom: »1362. meseca oktobra dni 23. Budući općina *pred crkvu narediše...*« ili »1367. miseca ijuna dni 20. Budući sud'c i vićnici i kmeti *pred crkvu...*« (*ibid.*, str. 146).

^{112c} *Ibid.*, str. 173–174.

¹¹³ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 200.

¹¹⁴ Za određivanje stvarnog sadržaja tog termina relevantni su neki glagoljaški zapisi. Mikula Jaketić je npr. u Vinodolskom zborniku (65 v) zapisao: č.u.m.d. (1465), ěnv(a)ra d(a)nb. ž.(7) kada ě mikula ěketić to pisah' v hrilini va dvori kneza štefana i bihi ta krat v veliko(i) (ž)alosti zač' me nenaviču nepričteli vsaki d(an)...« Radilo se očito o dvorjaniku bliskom mladom knezu (koji je tada imao 12 godina). Jaketićev zapis, izveden vrlo lijepim pismom prelaznoga tipa, nedvosmisleno pokazuje u kojoj je mjeri *okolina jednog mladog hrvatskog feudalca 15. stoljeća bila glagoljaška*, što nije moglo ostati bez odjeka pri oblikovanju njegova duhovnoga profila i utjecaja na razvoj sklonosti prema tradiciji slavenskoga pisma, knjige i bogoslužja. Antun Bočić Modrušanin, u glagoljicom pisanom pismu od 15. I 1563, kojim potvrđuje ispravnost i jezičnu čistoću Konzulovih prijevoda štampanih »v tibingi«, kaže za sebe da je »bil *sluga* i *pisac* kneza brnardina...«. U zapisu iz rukopisa *Dijaloga Grgura pape* (JA II b 106, Milčetić, *Bibliografija*, str. 234) glagoljaški pop bilježi: »č.f.ž.i. (1517) oktobra dan.z.(9) kada pridoh ě pop' andr(ii) v *kožlak*' i načinih' se k *gospji fero-niki za kapelana* i za *slugu*.«

ređen nego povlašten.« (Barada).¹¹⁵ Spomenuta karakterističnost društvenog položaja vinodolskog glagoljaštva pri tom se pokušava objasniti time što se: a) glagoljaši ni u čemu drugom izvan poznavanja glagoljskog pisma nisu »...razlikovali od svoje rođene druge brate, prijete robova, a poslije kmetova...« (Barada),¹¹⁶ pa stoga »Popovi nisu imali pred kmetovima bolji položaj, osim slučaja pod 3...« (Kostrenčić)¹¹⁷ i b) vinodolsko se svećenstvo nalazilo na »... niskom kulturnom stupnju« koji mu je dopuštao – budući da glagoljaši »... niti su učili niti su znali...« latinski kao jezik »... onodobne kulture...« – samo to da čita »... glagoljske obredne knjige i ništa drugo...« (Barada)¹¹⁸ te su tako glagoljaši, čija je »... kultura i obrazovanje često bila veoma čedna...« (Kostrenčić),¹¹⁹ bili samo »primi inter pares« u krugu svoje pastve. Danas je – nakon radova Olega Mandića¹²⁰ i Nade Klaić¹²¹ – uglavnom jasno da se nekadašnjim robovskim porijeklom kmetova i popova Vinodola ne bi mogao objasniti inferiorni društveni položaj popova (sve kada bi on i bio povijesno potvrđen) jer je – za rani i razvijeni feudalizam – uspostavljen odnos *servus* = *kmet* (zavisni seljak), sluga, općinski funkcioner, a ne *servus* = rob. Neprihvatljivo je i Baradino i Kostrenčićevo pozivanje na »nizak kulturni stupanj«, neznanje latinskog jezika hrvatskih glagoljaša u Vinodolu kao *razlog* tome što »... ni crkva ni vjekovi ni preobraćaj u kmetove (iz »robova«, op. E. H.) nisu mogli brisati nekadašnje robovske znakove ni kod istog svećenstva.«¹²² Koliko je neosnovano ovo ustrajno ponavljanje tvrdnji o kulturnoj zaostalosti naših glagoljaša, koje služe i kao podloga zaključcima o njihovom društvenom statusu, pokazuje književna i likovna produkcija glagoljačkog kruga nastala negdje do posljednjih decenija 13. st., tj. do vremena stvaranja vinodolskog zakona. Opisujući situaciju u glagoljaškoj književnosti, poslije donošenja senjskog (1248) i omišaljskog (1252) privilegija (dakle, na istom području s Vinodolom), Jagić kaže da je tada stvorena množina knjiga (danas poznatih gotovo isključivo u odlomcima) među kojima »... bijaše prekrasno pisanih egzemplara, uzora kaligrafske vještine, s bogatom ornamentacijom...« Raznovrsnost te rane faze razvoja glagoljaške književne aktivnosti do početka 14. stoljeća demonstriraju i sačuvani fragmenti spisa neliturgijske sadržine staroslavenskog i latinskog porijekla poput legende o Tekli, poslanice o poštovanju nedjelje, Govora Ivana Zlatoustoga na Blagovijest, Uspenja Bo-

¹¹⁵ M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, »Djela JAZU« 44, Zagreb 1952, str. 53.

¹¹⁶ *Ibid.*, str. 54.

¹¹⁷ Marko Kostrenčić, *Vinodolski zakon II*, str. 194.

¹¹⁸ Barada, *nav. djelo*, str. 54.

¹¹⁹ Kostrenčić, *nav. djelo*, str. 194.

¹²⁰ Oleg Mandić *O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u Srednjem vijeku*, »Historijski zbornik« V, Zagreb 1952.

¹²¹ Nada Klaić, *O nekim pitanjima feudalne formacije...*

¹²² Barada, *nav. djelo*, str. 53; isp. i Jagić, *Hrvatska glagoljaška književnost*, str. 22.

gorodičina (Transitus Mariae), Djela apostola Ivana, Usjekovanja Ivana Krstitelja, legenda o Evstatiju, o sv. Đurđu (mučeniku), o Sebastenskim mučenicima i dr. Izvjesnu predodžbu o sadržajnom bogatstvu i veličini cjelina kojima su pripadali ti odlomci možemo dobiti iz napomene Stjepana Ivšića, svojedobno najboljeg poznavaoca naše srednjovjekovne glagoljaške književnosti, da su »Fragmenti na kojima su se sačuvali tekstovi o Evstatiju, Tekli i Ivanu, veliki ... folio listovi od tri različna velika kodeksa, s kojima je propao vrlo obilat sadržaj. Za sama »Djela apostola Ivana« valja znati da iznose čitavu knjigu.«¹²³ Doda li se tome da hrvatski prijevod opće regule sv. Benedikta (rogovskog samostana) predstavlja vjerojatno najraniji prijevod tog pravila u Evropi (XI–XII st.) ili da, zahvaljujući zadarskom benediktinskom skriptoriju u samostanu sv. Krševana »... *Dies irae*, najpotresnija i najtragičnija sekvencija srednjeg vijeka...«¹²⁴ dolazi u hrvatskom prijevodu (u prozi) već u Novakovu misalu (1368) »... više od stotinu godina prije nego u ... *latinskim kodeksima*...«¹²⁵ (a 1440. u osmeračkim tercinama kao u latinskom originalu), onda je jasno da se ne može govoriti o kulturnoj inferiornosti glagoljaške sredine. Konačno upravo u polovini 13. st. (poslije 1248. god.) padaju i naponi (koncentrirani vjerojatno u benediktinskim skriptorijima) oko reforme i standardizacije glagoljske ortografije (npr. na području pisanja poluglasa ili grafema i koji su se mogli pisati u nekoliko varijanata bez ikakva pravila). Sada, naime, kad su se »... pred glagoljskom knjigom otvarali širi vidici, trebalo (je) stvoriti odluku što će se zadržati, a što će se napustiti, preko čega će se prijeći.«¹²⁶ Liturgijski i neliturgijski rukopisi nastajali su ne samo kao plod rada samostanskih skriptora već i u okvirima glagoljaških »kapitula« za koje Štefanić konstatira da su: »predstavljali za glagolizam pozitivnu pojavu. Iz njihove je sredine, po njihovoj funkcionalnosti, proizašao najveći broj glagoljskih rukopisa.«¹²⁷

Svakako, obrazovanje i kultura glagoljaša u 13. (do 16.) st. (pa, dakako, i onih vinodolskih) u usporedbi s latinskim klerom nisu ipak bili tako »čedni« da bi to čak predstavljalo opravdanje i razlog za njihovu društvenu podređenost o kojoj govore Barada i Kostrenčić.^{127a}

¹²³ Ivšić, *Sredovječna hrvatska glagoljska književnost*, »Sveslavenski zbornik«, 1930, str. 134.

¹²⁴ Marija Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, »Radovi Staroslavenskog instituta«, 5, Zagreb 1964, str. 86.

¹²⁵ *Ibid.*, str. 86.

¹²⁶ Josip Hamm, *Gramatika staroslavenskog jezika*, Zagreb 1958, str. 194.

¹²⁷ Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, »Djela JAZU«, knj. 51, str. 11.

^{127a} Kolika je stvarna vrijednost neargumentiranih, a ipak u znanstvenoj literaturi, začudo, ustrajno ponavljanih teza o zaostajanju kulturne razine hrvatskih glagoljaša, njihova obrazovanja i pismenosti za obrazovanjem i pismenošću latinskog klera, pokazuju podaci iz crkvene historije Italije o slaboj pismenosti talijanskog klera još i u 16. st., njegovu nepoznavanju latinskog jezika, osnova teologije, pa čak i neznanju podjele sakramenata ili celebriranja mise, što ih spominje I. Vitezić u svojoj raspravi *La prima visita apostolica possidentina in Dalmazia (nell'anno 1579)*, Roma 1957, str. 1–50. Govoreći o rela-

Kako, dakle, nakon svega, odrediti stvaran društveni položaj glagoljaša gledan kroz odredbe Vinodolskog zakona? Svi autori koji su komentirali taj zakonik upozoravaju na činjenicu »... da su kmetovi i popovi po nekim pravima i dužnostima izjednačeni...«¹²⁸ pravnim normativima V.z., pa je iz toga onda logično izvođen zaključak i o podređenom društvenom položaju glagoljaškog svećenstva. U svojoj analizi termina »kmet« u V.z. Nada Klaić je, međutim, pošla od toga da »... Vinodolski zakon ne tvrdi da su »kmetovi« neki podređeni i zaostali sloj«¹²⁹, pa nakon komparativne provjere upotrebe tog termina u V. z. i drugim izvorima pravnog značaja s kvarnerskog područja¹³⁰ dolazi do zaključka da *kmet* u V.z. ne označava neslobodnog pripad-

ciji glagoljaši-latinsko svećenstvo. Vitezić konstatira: »La maggior parte di questi sacerdoti non conoscevano il latino. Però anche i sacerdoti di lingua latina poco conoscevano il latino. Tale situazione troviamo, non solo in Dalmazia, ma pure in altri paesi. A Napoli, p. es., v'erano sacerdoti incapaci di leggere il messale. E non solo a Napoli, ma anche altrove in Italia, p.es. nella diocesi di Milano, v'erano sacerdoti che non sapevano neppure la formula dell'assoluzione, e non solo, ma neanche la formula della comunione. Un sacerdote della diocesi di Amelia, nell'Umbria, ero stato sospeso a divinis, perchè non sapeva bene la formula della consacrazione. G. Fabiani descrive così lo stato intellettuale del clero della diocesi di Ascoli nella seconda metà del secolo XVI: »L'ignoranza invece era grave. Parecchi sacerdoti stentavano a leggere il latino; altri difettavano persino delle nozioni più elementari della scienza sacra; altri infine non erano sicuri nell'amministrare i sacramenti o nella celebrazione della Messa«. In Roma stessa che nel 1564 vi era il rettore della chiesa di S. Maria del Pianto, che non sapeva leggere, »e nel dir messa scandalizza per l'ignoranza sua«; anche nella chiesa di S. Benedetta della Regola il rettore era »persona ignorante, iracunda ecc.«. Nella visita della parrocchia di S. Leonardo a Roma nel 1566 fu trovato un cappellano, che non sapeva dare l'assoluzione.« (op. cit. str. 32) Za razliku od takva stanja: »La stragrande maggioranza dei glagoliti era pertanto sufficientemente preparata per il ministero sacerdotale, secondo le esigenze locali. A proposito del 35-enne Pietro Ligutich da Poglizza, curato a S. Pietro di Brazza, che celebrava »illirico sermone«, si dice: ignarus omnino idiomatis et characteris latinis. sed in ecclesiastica doctrina non rudis, et optimae vitae«, nav. djelo str. 23-24).

Prije 30 godina i Vj. Štefanić je oponirao raširenom mišljenju o kulturnoj inferiornosti glagoljaša u odnosu na latinski kler, ističući da je »među latinskim klerom, čak i u Italiji, bilo dosta neukosti, gotovo nepismenosti u 16. stoljeću o čemu svjedoče zapisnici kanonskih vizitacija« (*Ivan Kraljić i njegov glagoljski rječnik*, »Grada JAZU« 15, Zagreb 1940, str. 151-181; za citirani odlomak cf. bilj. 1 na str. 178). Kao što se vidi ovo njegovo upozorenje nije na žalost, naišlo na odgovarajući odjek u literaturi koja uključuje i probleme glagoljaštva. Gotovo istim riječima kakvim Kostrenčić kvalificira kulturnu razinu glagoljaškog svećenstva A. Dabinović piše o obrazovnim mogućnostima našeg latinskog klera u 13. st. (na primjeru Zagreba): »Doduše je naobrazba pitomaca zagrebačkog sjemeništa bila i za ono vrijeme razmjerno čedna. Jedina knjiga koja se je učila, jest t.zv. »Catholicon« Giacomina Giovanna Balba, koji je služio za svećeničke kandidate u Italiji.« *Hrvatska državana i pravna povijest*, Zagreb, MH 1940, str. 439).

¹²⁸ Nada Klaić, *Što su kmetovi Vinodolskog zakona*, »Radovi Fil. fak.« sv. 4, Zagreb 1962, str. 40.

¹²⁹ *Ibid.*, str. 40.

¹³⁰ Cf. str. 41-49 nav. djela. Ovdje su dani i članovi V. z. relevantni za utvrđivanje položaja popova, posebice s aspekta relacije pop - kmet.

nika »najnižeg društvenog sloja Vinodola«, podložnika. Upravo obratno: kmetovi su ugledni općinari, vijećnici, pa je na taj način izjednačavanje popova s kmetovima pred odredbama V.z. istovremeno bilo i potvrda uglednog društvenog položaja glagoljaškog klera u Vinodolu 13. st. (kao i na njemu blizim frankapanskim posjedima).¹³¹ Konačno i pri samom utvrđivanju odredaba V.z. od 42 predstavnika gradskih općina Vinodola čak ih 12 pripada glagoljaškom kleru.

Iako namjena i opseg ovog rada ne pretpostavljaju neki originalni terminološki i povijesnopравни komentar V.z., držim da, zbog mogućnosti određivanja društvenog položaja glagoljaškog klera u 12–13. st. prema odredbama Zakona, valja ipak upozoriti na potrebu izmijenjene interpretacije nekih – u tom smislu relevantnih – članova V.z., u skladu s tokovima onodobnih povijesnih i društveno-gospodarskih zbivanja. Notorno je, naime, da V. z. – kao i zakoni i statuti nekih drugih općina Kvarnera i prikvarnerskog područja – pored institucija novog, feudalnog poretka u znatnom dijelu predstavlja i registraciju odredaba starog pravnog uređenja »... tako da opreznim zaključivanjem možemo spoznati kako je bilo u Vinodolu prije dolaska knezova«. ¹³² Ovaj se Kostrenčićev zaključak potvrđuje upravo na onim članovima V.z. kojima je reguliran pravni status svećenstva i koji su shvatljivi isključivo kao relikv tog tradicionalnog, običajnog stanja na jednom crkveno-jurisdiktivnom području, a ne kao posljedica feudalnog pritiska, nametanja novih odnosa.¹³³ Pitanje je, međutim, koji je stvarni izvor pojedinim takvim tradicionalnim uredbama i kakvo je njihovo značenje u sklopu nove gospodarske, društvene i pravne situacije koja je Vinodolu nametnula V.z. Pri traženju odgovora na ova pitanja neophodno je imati na umu da je u vremenu donošenja V.z. svećenstvo u *evropskim relacijama* oslobođeno doduše tereta feudalnih podavanja i poreza, ali se – u 13. stoljeću – ipak ne može govoriti o identifikaciji pravnog statusa nižeg svećenstva i plemstva.¹³⁴ U svjetlu ovako postavljene problematike odredaba V.z. o svećenstvu trebalo bi možda razmotriti i pretpostavku nije li čl. 16. V.z. (*»... niedan žakan ne more prieti svetih redi knežstva ako nij od vole kneza i od općine grada gdi est.«*) eventualan odjek izvjesnih prisvojenih, specifično shvaćenih juspatronatskih privilegija vinodol-

¹³¹ Tako i kasnije Krčki (Vrbanski statut) npr. potvrđuje prisutnost glagoljaških plovana pri donošenju odredaba statuta, izboru suca i sl.

¹³² Marko Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Školska knjiga, Zagreb 1956, str. 195.

¹³³ Cf. npr. Barada, *nav. djelo*, str. 53. Crkveno običajno pravo uglavnom je *partikularno*: njegova se općenitost, naime – kao jedan od preduvjeta za realizaciju priznatu od crkve – redovito očituje provođenjem osobitih običajnih normi na čitavom jednom užem crkvenojurisdiktivnom području (pokrajini biskupiji ili – kako pokazuje primjer Vinodola – npr. arhipravedij). Izuzetno rijetko javljaju se *univerzalne* običajnopravne odredbe zajedničke čitavoj crkvi.

¹³⁴ Cf. Dabinović, *nav. djelo*, str. 436. i Mandić, *Kmetovi u općinama...*, str. 179.

skih gradskih općina, neposrednih patrona crkava na tom području davno prije Frankapana, a ne nekadašnjeg hipotetičnog ropskog porijekla glagoljaškog klera u Vinodolu (Barada) ili pak samo feudalnog pritiska kojim se želi izbjeći smanjenje broja onih »... koji imaju obavezu rente prema knezu« (Mandić).¹³⁵ Činjenica, naime, što je Vinodol »od davnine« imao svog crkvenog poglavara, arhiprveda, dokazuje da je to područje bilo i »... zasebna crkovna, a tim i politička jedinica«.¹³⁶ Tu posebnost, u odnosu na ovlasti biskupâ, ističu i čl. 1. 2. i – naročito – čl. 3. V.z. (»... zvrhu pop' općine rečene ta isti biskup ne more nišće zapovidati vola vzeti .. I nisu mu držani niednu drugu službu činiti rečeni popi i žakni ...«).^{136a} Na osnovi svog shvaćanja juspatronata, općine – koje i inače vrše kontrolu nad djelovanjem svećenika, što redovito potječu iz njihove sredine¹³⁷ (cf. čl. 58. V.z.) – bi, u određenim slučajevima (tj. ukoliko žakan iz nekih razloga »... nij od vole ...«), mogle biti ingerentne da onemoguće zaredenje. Za potpuniju raščlambu materije čl. 16. V. z. može biti relevantan i podatak da je u crkvenoj praksi (do 12. st.) težište odnosa između pravnog akta rodenja (ordinatio) i dobivanja odgovarajućih jurisdiktivnih ovlaštenja (missio legitima) na ovom potonjem jer ako se nekome, naime »... nije htjela ili mogla podijeliti izvjesna crkvena služba, izvjesni djelokrug jurisdikcije tome se nije podjeljivao ni ordo potreban za to ... Razlogom toj praksi bijaše nastojanje da se sprečava bijeda i nezaposlenost duhovnika, te da se samo onaj osposobi, koji se u izvjesnoj službi može i upotrebiti i iz nje i opskrbiti« (K. Gross).^{137a} Ocjenu o tome mogla je u Vinodolu – prema čl. 16. V. z. – dati i općina »... grada gdi est –« neki klerik – kandidat za ređenje. Konačno, kanonskopravne odredbe obavezuju još i danas laike da prije ređenja prijave crkvenoj oblasti eventualne poznate im zapreke tom aktu, te tako onemoguće zaredenje iregularnih osoba. Poznato je, osim toga, da već u toku ranog srednjeg vijeka crkva na Istoku i Zapadu (uz neke ograde) u okvirima 'jus patronatusa' ustupa privilegije crkvene vlasti – npr. pravo imenovanja svećenika i upravljanja crkvenim dobrima – laicima, utemeljiteljima crkve ili bene-

¹³⁵ O. Mandić, *Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća*, »Zbornik Historijskog instituta JAZU«, knj. 5, Zagreb 1963, str. 181.

¹³⁶ Barada, *nav. djelo*, str. 52.

^{136a} O mogućim razlozima takva ograničenja biskupskih ovlasti u V. z. cf. i raspravu Vladimira Koščaka, *Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi* »Historijski zbornik 16«, Zagreb 1963, str. 142.

¹³⁷ »Redovno su vršili popovi glagolaši osobito svjetovni, svoje svećeničko zvanje u mjestu svog rođenja.« Rudolf Strohhal, *Hrvatska glagolska knjiga*, Zagreb 1915. str. 61 Ovdje se može spomenuti i pravo na slobodan izbor svećenika na Krku i u općinama na glagoljaškom području uz Kupu i Koranu u 15. st. (cf. Rudolf Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, MH, Zagreb 1895, str. 24-25). Lopašić ističe da je s vremenom ovo pravo ograničeno od strane vlastele »... kao primjerice u Trgu gdje su Tržani već koncem petnaestog vieka izgubili to pravo« (*nav. djelo*, str. 25)

^{137a} Karl Gross – Heinrich Schueller, *Kanonsko pravo katoličke crkve* (preveo s njemačkog i nadopunio osvrtom na posebne pravne odnose u Kraljevini Jugoslaviji Milan Novak), Zagreb 1930, str. 95-96.

ficija, i njihovim pravnim nasljednicima. Kasnije, na Zapadu, u toku investiture te se privilegije samovlasno proširuju u pravo imenovanja i opoziva klera sviju crkava na području feuda. Budući da je taj način ozbiljno okrnjena sloboda Crkve u podjeljivanju crkvenih zvanja i službâ, papa Aleksandar III (1179) i IV lateranski koncil (1215) uređuju patronatsko pravo »... limitando principalmente *la facoltà dei patroni alla designazione dei chierici*«. ¹³⁸ Knez u svojstvu »istin'noga naturalnoga gospodina i *zakonnoga patrona*« ¹³⁹ ne prisvaja i ne ukida ovo pravo općine, već participira u tom privilegiju zajedno s općinom, pa je i to očito jedan od kompromisa između instituta starog i novog poretka u V. z. Ovo ispreplitanje svjetovnih – općinskih i kneževskih – ingerencija nad crkvenim poslovima može, naime, upućivati na starije, običajno-pravne juspatronatske odnose na koje se nakon infeudacije, (neke vrsti derivativnim stečenjem) nadovezuju juspatronatske ovlasti Frankapana, koje će – godinu i pol dana nakon donošenja V. z. – biti utvrđene (s *ius collationis*) listinom kralja Ladislava od 11. VI 1289. (što je u skladu sa specifičnostima partikularnog hrvatsko-ugarskog crkvenog prava prema kojem kralj ima supremum – ili universale – *ius patronatus*). Interesantna je činjenica da knez i općina, prema odredbama V. z., izuzetno dijele pravo kontrole djelovanja i vrijednost kazne u slučaju neispravnog vršenja dužnosti *svećenika i pristava* kao osobe javne vjere (čl. 58. i 48), dakle licâ koja su u pretfrankapanskom periodu i poslije uživala poseban društveni ugled zbog funkcija koje obavljaju u općini.

Koliko je u shvaćanjima patronatskog prava kroz stoljeća trajno prisutna tendencija intenzivnog posežanja svjetovne vlasti u sferu crkvenih poslova, pokazuje npr. i mletačka koncepcija juspatronatskih ovlasti dužda (tj. Republike) kako se ona manifestira na Krku (posebno u 18. st.). M. Polonijo u svojoj raspravi o glagoljici u krčkoj biskupiji duhovito komentira mletačko shvaćanje jus patronatusa tvrdnjom da je mletačkim vlastima, koje su nametnule svoju prisutnost svim crkvenim poslovima, »... *patrono* (= zaštitnik) značilo isto što *padrono* = (gospodar«. ¹⁴⁰ Civilna je uprava kontrolirala administraciju crkava i bratovština, dodjelu beneficija (u 2. pol. 18. st. s namjerom da regulira broj glagoljaških popova na otoku), ¹⁴¹ obavljanje biskupskih vizitacija, a u njenoj nadležnosti bilo je čak i *pravo sudbenosti nad svećenstvom*, s izuzetkom prijestupa duhovne prirode. ¹⁴²

¹³⁸ *Enciclopedia cattolica*, sv. IX, Vatikan 1952, str. 978. Načelo »vlastite crkve« (*ecclesia propria*) karakteristično za partikularno crkveno pravo na zapadu (Francuska, Njemačka). U srednjem vijeku polazilo je od shvaćanja da je vlasnik zemljišta podjednako i vlasnik crkve koju bi sazidao na tom zemljištu i koju je po volji mogao srušiti, prodati i darovati, namještajući i otpuštajući svećenike te crkve po vlastitom nahođenju (cf. Gross – Schueller – Novak, *nav. djelo*, str. 162–163).

¹³⁹ Cf. Šurmin *Acta Croatica*, str. 250.

¹⁴⁰ *Prvi uzmak glagoljice u krčkoj biskupiji*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 2, Zagreb 1955, str. 205.

¹⁴¹ Cf. Štefanić, *Glagoljski rukopisi o. Krka* ..., str. 11.

¹⁴² Cf. Polonijo, *nav. djelo*, str. 206.

Već spomenutim čl. 58. V. z. fiksira se također kompromisna sankcija u vezi s eventualnim neredovitim obavljanjem svećeničkih dužnosti (mise i oficijâ) popova koji imaju »crikav v gradu,« i to tako da polovica kazne (jednoga vola) ide »... knezu a drugi pol općini onoga grada v kom se to učini«. To je ujedno i izuzetno rijedak slučaj ovakve podjele globe u V.z. (cf. još čl. 48; kazne se inače redovito plaćaju samo knezu, rjeđe knezu i oštećenom licu, rijetko općini ili općini i rođacima oštećenoga). Najvjerojatnije je i ovdje sačuvan jedan od onih »starih iskušanih zakona« koji omogućuju da se iz V.z. izvedu zaključci o društvenim odnosima i organizaciji vinodolskih općina (u ovom slučaju o značaju svećeničkog položaja i dužnosti) prije nego što je to područje postalo frankapanskim feudom jer »Općinska uprava je obuhvaćala ne samo sudstvo i administrativne nego i crkvene poslove. Svećenik je naime u isto vrijeme bio službeno lice i vršio je javne poslove, a narod je držao do toga, da on vrši svoju dužnost potpuno i savjesno.«¹⁴³

Ovdje bi dakle bila riječ o odredbi koja regulira obaveze glagoljaškog klera kao nosioca važne javne funkcije, pa je otuda i ispravan Baradin zaključak da se formulacijom »zgubla l vola« u ovom članu »... najočitiije pokazuje da se radi o čisto upravnoj kazni.«¹⁴⁴

Svoju ocjenu o podređenom položaju vinodolskog glagoljaškog svećenstva Barada je spovjerenom zasnovao, prije svega, uglavnom na tvrdnji da je, prema članu 75. V. z., očito kako *privilegium fori* nije više, potkraj 13. st., bio na snazi u Vinodolu (iako je, kao što je poznato, još uvijek karakterističan elemenat pravnih odnosa u cijeloj srednjovjekovnoj Evropi). Spomenuti član V.z. određuje, naime, da »od vsih bandi, zagovori i račeni, gospodin knez ima pravdu i punu oblast, tako zverhu plemenitih tako zvrhu ludi crikvenih i zvrhu kmeti i zvrhu vsih inih ludi...« Time je – prema Baradinu mišljenju – pravno sankcionirana puna i isključiva kneževa – a ne biskupova – sudbenost nad klerom¹⁴⁵ (sve do *'ius gladii'*, cf. član 74). Klaićeva, međutim, odbija interpretiranja prema kojima je ovdje termin »ludi crikveni« sinonim za »pop«, zastupajući mišljenje da budući su »... prema čl. 3. i 58. popovi plaćali kaznu i biskupu i knezu – a u tim se člancima izričito navode oni kao popovi – ... crkveni ljudi čl. 75 nisu isto što i popovi ostalih članova...« pa se iz toga ne mogu izvoditi zaključci ... o njihovoj sudbenoj podložnosti isključivo knezu.«¹⁴⁶

Za ocjenu ovakve interpretacije čl. 75. V.z. može, u izvjesnom smislu, biti indikativna terminologija kanonskopravne kazuistike saču-

¹⁴³ Dabinović, *nav. djelo*, str. 461.

¹⁴⁴ *Nav. djelo*, str. 82.

¹⁴⁵ Cf. Barada, *nav. djelo*, str. 53: »Konačno po čl. 75 su bili potpuno pod sudbenom vlašću kneza, a ne biskupa.« Čl. 3. i 58. pokazuju da su svećenici ipak bili obavezni na kazne i biskupu i knezu. Barada i kasnije (str. 62)) ponavlja da samo knezu i nikomu drugomu pripada po čl. 75 sudbena vlast« ... nad svima stanovnicima bez izuzetka.

¹⁴⁶ Cf. *nav. djelo* str. 47.

vana (u izuzetno arhaičnoj jezičnoj fakturi) jedinstveno u najznačajnijem kodeksu glagoljaške srednjovjekovne književnosti, Petrisovu zborniku iz 1468. god. U tim odredbama termin *crkveni ljudi* i sl. ne dolazi kao opći ekvivalenat kojim se izjednačuju razne kategorije crkvenih lica koja se uvijek imenuju po svom položaju u crkvenoj hijerarhiji.¹⁴⁷ Bez obzira na različita tumačenja termina »*ludi crkveni*«, iz čl. 75. V. z., valja upozoriti na činjenicu da, *privilegium fori* i u srednjem vijeku nije shvaćan ekskluzivno: bez priznanja svjetovne vlasti on nije »... nikada imao praktične važnosti«^{147a}, pa se i to mora uzeti u obzir pri donošenju zaključka o eventualnoj podsudnosti duhovnika svjetovnom sudu (knezu) prema čl. 75. V. z.

*

Osim citiranih imovinskopravnih isprava, u Šurminovoj je zbirci *Acta Croatica* navedeno, za vrijeme od 1403 do 1499. god., još pedesetak akata izdanih od strane svjetovnih lica, pojedinih glagoljaša i glagoljaških institucija koji njima najčešće reguliraju različite međusobne imovinskopravne poslove.

Svi ti dokumenti (darovnice, privilegiji, kupoprodajni ugovori, oporučni legati, fundacije i dr.), kao što je djelomice pokazano, predstavljaju jedinstveni izvor podataka za studij društvenog položaja i materijalne situiranosti glagoljaša te pregled razvoja instrumenata njihove gospodarske aktivnosti u spomenutom razdoblju, na širokom području od Pokuplja, preko Like i Krbave do obalnog glagoljaškog pojasa sjeverne Dalmacije, Primorja i Istre.

Karakteristična je činjenica, na koju upućuju ovi izvori, spominjanje glagoljaških kapitula i bratovština kao pravnih osoba pri kupoprodaji zemljišta i nekretnina (koja se ponekad obavlja i sa članovima frankapanske kneževske kuće). Očigledno je da su glagoljaški kapituli, nosioci tradicije slavenskog pisma i obreda među pukom selâ i kaštelâ, izrasli postepeno u snažan ne samo vjerski i kulturni nego i

¹⁴⁷ Svećenici su tamo uvijek *redovnici* i *popovi*, klerici su *klergi*, samostanci su *manihi*, *kumversi*, *regulniki* ili *koludri*, a svjetovna se lica određuju terminima: *svetovni ljudi*, *ljudi prepusti* (*priprošći*, *preprošći*), *prosti*, *plk*, *crkve ljudi* (ako su na neki način vezani uz crkvu), a spominju se i *hlapi crkveni*. Ne izjednačuju se, dakle *popovi* (itd) = *crkveni ljudi*: »... b(og)ъ hoće ot *popov*' da se *svetovni ljudi* uče ot nih'...« (128b); »Ki vazme što gode crk'veno tadbu ili silu ili džžu ali što godi k nei pristoi ot crk'vê es(t) klet... I ošće ako esi što s(ve)to razbil' ili ine *crk'vê ljudi* bil' ili *dêka ki e* crk'veni služitel'...« (128b). Ovdje se »kletvom« *podjednako* kažnjava kako za pljačku crkvenih dobara tako i za tučenje »crkvenih ljudi« (onih koji kao kmetovi ili ovdje »hlapi« pripadaju jednoj crkvi) ili đaka – služitelja. Posebno se pak utvrđuje identična kazna za tučenje klerika i drugih crkvenih lica: »I ošće ako gdo *udri klerga ili koludra ili kon'versa ili koludricu ko esu kom'versice* sut' kleti« (f. 148); »... ako gdo pošlet' biti *popa*... (148b); »K(a)p(i)t(ul) k naučeniju *redovnikom' i ljudem' prepriostem'*« (f. 141);... a žena negova i vsa det' ego hlapi *crekveni* da budut'... (f. 143b) itd.

^{147a} Cf. Gross – Schueller (Novak), *nav. djelo*, str. 105.

gospodarski faktor na Krku i njegovu širem kopnenom zaleđu, dje-
 lujući svojim gospodarskim potencijalom na to da se okupi »... narod
 oko svećenstva ...« jer su ti kapituli »... naime *s vremenom postali
 vrlo bogati u nekretninama, stoci i kapitalu*, a to su sve stjecali dari-
 vanjima, kupnjama, vjerskim fundacijama, zakupima, zajmovima kao
 i redovnim crkvenim službama i tzv. kapelanijama po brojnim raštrka-
 nim crkvicama«. ¹⁴⁸ Velika je šteta što ni jedna knjiga kapitulske admi-
 nistracije i računa (kakvih je inače sačuvan priličan broj) nije starija
 od 16. st., a sačuvani izvori iz 15. st. ne pružaju baš obilje građe za
 neke šire zaključke o intenzitetu gospodarske aktivnosti kapitula i bra-
 tovština (kojih je na Krku bilo izuzetno mnogo i koje su se kao laičke
 organizacije prvenstveno brinule »za izdržavanje župne crkve i njena
 kulta« ¹⁴⁹ ili su pak djelovale kao karitativna udruženja). Od podataka
 u izvorima mogu se kao značajniji izdvojiti ovi: U Dragoslavovoj do-
 taciji crkve sv. Vida iz 1100. god. određuje se da, ukoliko njegova dje-
 ca ne bi imala nasljednika, »... gre rečena crikva (sa svim prihodima,
 op. a.) *kapitulu i crikvi s (vetoga) Stipana od Dobrina*...« Čvrstu or-
 ganizaciju kapitula, obaveze kanonika i klera, kao i način raspodjele
 »prihodišća« pokazuju *Statuti kapitula senjskog* od 12. IV 1380. Statu-
 tima je, između ostalog, reguliran broj kanonika, pa se utvrđuje da
 »... u stolnoj crikvi u senji ne mozite biti mimo 12. *kanovniki* ki bu-
 du vsi pàrvadi ...«, a »... diljenje svakoga prihodišća pristojećega
 kapitalu jednako budi svakomu kanoniku arhižakan i arhipàrvad i pre-
 mancer od svake desetine senjske zemlje pristojeće crikvi imaju dvoj
 del imiti ...« itd. ¹⁵⁰ Sladović navodi regista niza isprava senjskog
 kaptolskog arhiva (od 1185. do 1700); neki od njih govore i o materijal-
 nalnoj strani djelovanja ove ustanove i njenu ugledu: 25. X 1399. kralj
 Sigismund podjeljuje kapitulu senjskom pravo vjerodostojnosti pe-
 čata. 30. VIII 1406. kaptol izdaje punomoć kanoniku Dumku da podig-
 ne 300 zlatnika od nekog Bartolovića. 6. XII 1426. knez Nikola Fran-
 kapan ustanovljuje zakladu od »... *annuatim ducatos sexaginta in
 auro* ...« pri kaptolu senjskom za služenje zornica ^{150a} »... pro sani-
 tate nostra nominatim ...«, a poslije smrti »... pro anima (nostra) ...«

¹⁴⁸ Štefanić, *nav. djelo*, str. 10. (istakao E. H.).

¹⁴⁹ Cf. Štefanić, *nav. djelo* str. 17. s podacima o broju bratovština na Krku od 13. st. dalje. Iz Štefanićeva pregleda uočljivo je da broj bratovština naglo raste od kraja 15. st. Tako su npr. u Dobrinju u 15. st. zabilježene 4, a u 16. st. 32 (!) bratovštine.

¹⁵⁰ Sladović, *nav. djelo*, str. 182–183 (i dalje). Prvi spis senjskog kapi-
 tula datiran je god. 1185.

^{150a} Knez Nikola (kasnije i knez Ivan, v. bilj. 173) ustanovio je »zornice«
 i na Krku, pa su u fond te zaklade »... *vjernici plaćali prinose na čitavom otoku
 Krku*«. (Štefanić, *Glagoljski rukopisi o. Krka*..., str. 36, bilj. 1) Stoga se
 i zemlje – negda darovane toj fundaciji – zovu »*pod Zornicu*«. U Vrbniku
 je ta ustanova ranih misa obnovljena god. 1525. Te je »... primala prinosnike

26. I 1438. izdan je prodajni list za 2 kaptolske kuće Magdaleni de Pavonibus (Paunović), pred mletačkim konzulom u Senju. U lipnju mjesecu 1448. god.¹⁵¹ »... g(*ospo*)d(i)n' arhižakan i g(*ospo*)din' arhi-prvad' i g(*ospo*)din' prman'cer i v'si kanov'nici i vas' kapitul' crikve s(ve)te Marie v Seni...« zamoljeni su (... bismo prošeni ...) od kneza Bartola Frankapana da za njegovu zdravlje i za duše njegovih pokojnika služe »... 3 mise male na nedilju ...«, a za uzvrat knez kaptolu daruje – uz oslobođenje »... od vsakoga naloga i vsake službe ...« – selo »... Župan' hlm' sa vsim' ča pristoi k onomu selu goru i sinokošu s polem' ...« Značajna je pri tom odredba kojom se želi osigurati kmetska radna snaga za to selište, pa se precizira »... da bi ne pomankala služba obeća nam' (knez, op. a.) da vsaki kmet' ki bi hotel' priti na no selo ž nega gospodstva da mu neće kratiti ...« Držim da se ova listina može interpretirati i drugačije nego što je to svojedobno uradio Kostrenčić koji – između ostalog – tvrdi i da se iz citiranog odlomka »... vidi kako su se knezovi Frankopani i u Senju držali istih načela kao g. 1288. u Vinodolu (sr. čl. 17. Vin. zak., gdje se kmetovima zabranjuje da idu prebivati na crkvena dobra).«¹⁵² Razmotrena npr. u kontekstu zaključaka N. Klaić o značenju termina *kmet* u V. z. (prema kojima je *kmet* = općinski funkcionar), Kostrenčićeva tvrdnja o analognom položaju kmetova u Senju i Vinodolu (prema odredbama V. z.) ne mora, naime, biti bespogovorno prihvaćena. Osim toga ono »... ki bi hotel' priti ...« u ovoj ispravi sugerira *libera migratio*, mogućnost mijenjanja kmetske sesije, ističe volju podložnika u tom činu kao faktor koji – kada ne bi imao određena značaja (tj. kada bi postojala ovdje apsolutna privezanost za zemlju) – ne bi bio ni spomenut. Isto tako i samo spominjanje ograničenja slobode seljenja (... da mu ne će kratiti ...), kojega se knez odriče u konkretnom slučaju, svjedoči

(braću, odatle »braščina«) a obaveze... »zornice vršio je kapitul.« (Štefanić, *ibid.*, str. 289) pa su se prihodi te fundacije unosili u kapitulске »kvadirne« (registre). Tako se npr. u najstarijoj kapitulskoj knjizi Vrbnika (od god. 1488 – 1696) između dokumenata o davanju »na fit« zorničkih ovaca i sl. nalazi i zapis o pristupanju Ivana Bosnića ovoj fundaciji. »1533 na dan' s'vetoga Ivana k'r's'titela prije se v' braščinu od Zornice Ivan' Bosnić' i da ed' n' u l' s' p' čelami kapitululu ... itd. (orig. f. 17v; cf. Štefanić, *ibid.*, str. 289).

¹⁵¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 174–175.

¹⁵² Kostrenčić, *Vinodolski zakon*, »Rad JAZU« 227, str. 130. U ovom izjednačavanju kmetova senjske isprave iz 15. st. i kmetova V.z. iz 13. st. sadržan je elemenat kontradikcije koju, čini mi se, Kostrenčić (kao i Barada i dr.) nije uspio otkloniti. Ako se, naime, već uspostavlja odnos: *kmet* senjske isprave iz 15. st. = *kmet* V. z. = *feudalni podložnik* (znači bez obzira na moguću diferencijaciju po vremenu i prostoru) i ako se znade da je taj *kmet* (u V. z.) izjednačen s *popovima* po nizu prava i dužnosti (dakle, isti pravni status), ostaje otvoreno pitanje kako i zašto onda glagoljašima, u *Vinodolu u 15. st.*, knez prepušta pravo kažnjavanja neposlušnih *kmetova* (»... da ih kaštigaju rečeni fratri ...«, cf. već citiranu ispravu izdanu u *Novom od 26. X 1450*, u Šurmina br. 107). Da li je ovdje presudno to što se ne radi o sekularnom duhovništvu?

da je i ovdje, kao i u srednjovjekovnoj Slavoniji,¹⁵³ seljenja bilo jer čemu bi se branilo ono što, inače, objektivno nije nikako moglo biti realizirano. Logično je da su postojali određeni razlozi koji su feudalne gospodare prisiljavali da povremeno ograniče slobodu fluktuacije kmet-ske radne snage.

Proživljavajući s Frankapanima kao potestatima grada njihove rod-binske trzavice, borbu za prevlast,¹⁵⁴ mletačke nasrtaje i tursku opas-nost, Senj je uoči izmirenja knezova u Modruši 12. VI 1449. bio očito u teškoj gospodarskoj situaciji, što je osjetila i crkva jer god. 1449. (9. I) senjski biskup Andrija iz Drača oprašta senjski kaptol zbog nestašice novca novčanih podavanja papi. Ispravom od 26. VI 1475. potvrđuje se isplata kanona koje obitelj Draškovića plaća senjskom kaptolu od svo-jih imanja u Senju. Da je točna gornja pretpostavka o materijalnim gubicima senjskog kaptola za vrijeme feudalne anarhije, potvrđuje i listina iz 1480. god. kojom kralj Matijaš – u čijim je rukama Senj – naređuje (kao i u nekim drugim slučajevima) oživljavanje citirane frankapanske zaklade za zornice jer je prema navodima isprave »ka-pitul u prvanjih smutnjah ionako mnogo štetovao.« Relevantne su za ocjenu materijalne situiranosti i društvenog položaja senjskog kaptola u nemirnim danima vojne uprave (kapetanije) još neke isprave, iz-među onih koje navode Sladović i Šurmin, to su: darovnica od 10. XI 1485. kojom knez Ivan Frankapan senjskom kapitulom daruje vinograd u Drazi bašćanskoj, što potvrđuje i mletački providor. Glagoljska ispra-va od 29. VIII 1487. potvrđuje jurisdiktivne obaveze i prava senjskog »kapitula«, čiji »prman'cer pop Balaš'« i »... za kraleva človika plem-ent' človik' Juraj Gubčić...« saslušavaju svjedoke u »pravdi« između Grdoša i Matije Zrčića i Petka u Bužanima.¹⁵⁵ Listinom od 1. VI 1486.

¹⁵³ O mogućnosti seljenja kmetova u Slavoniji (prema odredbama statuta zagrebačkog kaptola iz 1334. god.) Nada Klaić kaže: »Kaptolski koloni ili kmetovi ne samo da su se mogli seliti nego su, odselivši se, zadržavali vino-grade na kaptolskom teritoriju... Zakonski je seljenje kmetova bilo zabranjeno od 1514–1538. g.« (*O nekim pitanjima feudalne formacije...*, str. 112–113).

¹⁵⁴ Obnova oligarhije (a time i feudalne anarhije) u 15. st. tijesno je po-vezana sa širenjem državine Frankapana koja je obasezala područje Krka, Vinodola, Senja, Modruš, Pokuplje, od 1426. god. gotovo cijelu Hrvatsku i Pounje (do Cetine), a od 1434. god. i baštinu Nelipića u Hrvatskoj. Golemoj snazi Frankapana odupirali su se krbavski knezovi Kurjakovići, a spriječili su konačno njihov rast Talovci, vezani uz Žigmunda. Jedinstvo frankapanske di-nastije poslije smrti kneza Ivana (1436) sve više slabi, dok se konačno 1449. porodica, podjelom nasljednih dobara, ne razdvaja u osam grana među kojima se nastavljaju trvenja i sukobi. Ta atmosfera beskrupulozne borbe za prevlast među vlastelom (usprkos turskoj opasnosti) trebala je biti smirena centralistič-kim nastojanjima Matijaša Korvina, koji je, u općoj nesigurnosti, oštro udario po nekim Frankapanima, tako da žakan Broz Kolunić u svom »*Kvarežimalu*« piše 1486. godine »*I v to vrime biše... kralb ugarski kralb Matiešb i biše pod-bilb pada se vsu hrvac'ku gospodu i zag'na vanb kneza Anžu z negova gospod-stva (Anža Brinjskog, E. H.) i kneza Ivana krčkoga i tada vladabe Senem' i Otočcem' i inimi gradi.*« Već je spomenuto da su – potkraj 15. st. – i neke glagoljške institucije kupovale zemlju od kneza Anža.

¹⁵⁵ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 328.

Laclav, vicekapetan senjski, potvrđuje da je senjski kaptol na njegovu molbu odredio jednog svog člana za spor između »plemenitog čovjeka« Mateja Svilića iz Bužana i Nemanića, titulirajući kaptol formulom »... *g(ospo)do i poč'teni kapitule prosimo vas' k(a)ko gospode i prijetel' naših' poč'tovanih' ...*« uz molbu da se utvrdi istina po zakonu »... *kako est' zakon' i običai kapitula poč'tenoga crkve sen'ske*...¹⁵⁶ Uglad senjskog kaptola u pravnim poslovima potvrđuje i molba senjskog kapetana, tarnika Petra Makšaka, da senjski kaptol (kao ‚locus credibilis‘) izda svoj list u svjedočanstvo bratstvu Vusića da nisu plaćali »trgovine hrepečke«¹⁵⁷ »Plemeniti ljudi« Gacke obavezuju se 1489. god. da će biskupu i kaptolu senjskom redovito davati dužnu desetinu, a 1496. god. kralj Vladislav nastoji učvrstiti položaj kaptola u uvjetima vojne uprave, pa stoga naređuje senjskom kapetanu Arbanasu i njegovim potkapetanima da se ne usuđuju smetati kaptol u njegovim pravima, privilegijima i običajima.

Nema sumnje da i značajno djelovanje kanonika kaptola senjskog Blaža Baromića oko organizacije tiskare u Senju i štampanja *Misala* (1494) i *Spovidi općene* (1496) (kao i Bedričićev nastavak te djelatnosti 11 godina kasnije) upućuju na određene materijalne mogućnosti senjskog glagoljaštva potkraj 15. i na početku 16. stoljeća (pogotovo kada se znađe da su izdanja senjske oficine, po tehničko-tiskarskim odlikama, ravna djelima onodobnih inozemnih tiskara).

Krk (Urbnik, Omišalj)

Djelovanje krčkih »kapitula« i »braščina« u pravcu koncentracije zemljišnog posjeda do kraja 15. st., samo fragmentarno, daje naslutiti nekoliko listina. U ispravi Ivana Frankapana od 12. VIII 1470.¹⁵⁸ spominju se, između ostalih, npr. zemlje koje je neki Jurman iz Vrbnika kupio od »... *braščine s(ve)te Marie s'Krka*...« uz knežev pristanak (takvo je potvrđivanje bilo obavezno pri promjeni vlasništva posjeda na teritoriju općina koje su zadržavale kontrolu i pravnu nadležnost nad nekretninama).

Već spomenutom ispravom od 29. IX 1453.¹⁵⁹ knez Ivan Frankapan potvrđuje prodaju zemljišta (pasišta i travnika zvanog »Ert«) »... *popom' i semu puku od našega grada Omišla ... za sto zlatih dobrih*...« Taj je kaptolski pašnjak u 16. st. dan u zakup. O tome svjedoče »Akti

¹⁵⁶ *Ibid.*, str. 311. Ova nazočnost predstavnika jednog glagoljaškog kaptola uz kraljeva pristava u skladu je i s opće utvrđenom sudskom ingerencijom i funkcijom kaptola kao vjerodostojnih mjesta (odredba Andrije II iz godine 1231, čl. 21). Ta je funkcija kontrolna u odnosu na svjetovnu sudbenost i predviđa da pri svakom sudbenom aktu bude prisutan i predstavnik nadležnog kaptola. Za kaptole kao, *loca credibilia* cf. npr. D a b i n o v i ć, *nav. djelo*, str. 439–441. ili Vjekoslav Klaić *Povijest Hrvata II/2*, str. 28).

¹⁵⁷ *Ibid.*, str. 315.

¹⁵⁸ *Ibid.*, str. 258.

¹⁵⁹ *Ibid.*, str. 200.

procesa između omišaljske općine i bratovštine sv. Marije Velike« iz 18. st. Na f. 2. je »... glagoljski tekst i talijanski prijevod isprave o zakupu tog pašnjaka god. 1532., koji glasi: Va ime Karstovo amen 15(32) Budući vas kapitul i puk od O(mišla ...) smo prošeni od brat S(ve)te Marie (...) damo naš travnik Ert na fit (...) ki fit ima biti od kapitula i puka...« (itd.).¹⁶⁰

Ugovorom od 11. III 1487. »braščina« stolne crkve sv. Marije u Vrbniku kupuje »... za zlatih deset... ednu zemlju oraču i pašišće...« od popa Mateja Grgurića.¹⁶¹ Za odnose bratovština i klera indikativna je oporuka popa Frančiska Sedmaka iz Vrbnika (v. niže), pisana u travnju mjesecu 1487, u kojoj se, između ostalog, spominje da je pop Sedmak jednu zemlju *dobio*, a jednu kupio od »braščine« crkve sv. Petra (od koje dobiva i »ednu konsku mater«), dok je još jedno zemljište kupio od bratovštine crkve sv. Martina.¹⁶²

U jednom latinicom pisanom sveščiću spisâ vrbničkog klera (18. i poč. 19. st.), koji sadrži autentične latiničke kopije starijih glagoljskih dokumenata, sačuvana je i kopija i isprave od 22. II 1486. kojom »Margareta s Kerka«, udovica »Mihovila Stikglina Deschichia«, daruje vrbničkom kapitolu jedno zemljište, a kapitul je prima u »braschinu redovnišku«.¹⁶³

Već je spomenuto da je vrbnički kapitul u 16. st. (a sigurno i ranije) akumulirao kapital i davanjem »na fit« (u najam) zemljišta, o čemu su sačuvani podaci iz 16. st. U najstarijoj vrbničkoj kapitulskoj »kvadirni« (registru, kopijalnoj knjizi, za vrijeme od 1488. do 1696. god.) na f. 5 (stare glagoljske folijacije) ima npr. ova bilješka »1509 mis(e)ca oktebra d(a)n 17 daše redovnici vrb'n'ski dragu svetoga Mavra na fit za libar 31 i polb do let 5 meštru Ivanu postolariću i da ima davat vsako leto o Miholi te pinizi više pisani...« Na »fit« je davana i stoka. Jedno takvo davanje (u formi notarskog instrumenta) zabilježeno je na f. (orig.) 18 »1533 mis(e)ca ijuna dan 20 da pop Anton Palčić dižmar Jurju Palčiću na fit ovac zorničkih po so.6 i beč do let 5...« s potpisom notara: »E pop' Barić' Boz(a)nić notar pupl(i)k pisah' po pr(o)šni reč(e)n(i)h.«¹⁶⁴

Kostrena

Zemljište je davano i u nasljedni najam. Ispravom od 11. III 1492. bakarski plovani domin Ambroz Rodoflić i »obaritel« (nadstojnik) crkve sv. Lucije u Kostreni daju »... vlahu Smolanu zemlju svete Lucije ka se zove Župnica sa vsim ča k noi pristoi tim zakonom da Smolan dae crikvi svete Lucie vsako lito fita l(i)br. 5. i sve dotle dok on plaća taj »fit«

¹⁶⁰ Cf. Štefanić, *Glagoljski rukopisi o. Krka*, str. 262. (istakao autor).

¹⁶¹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 321.

¹⁶² *Ibid.*, str. 325.

¹⁶³ Cf. Štefanić, *Glagoljski rukopisi o. Krka*, str. 302.

¹⁶⁴ Obje isprave citirane prema više spomenutom Štefanićevu katalogu krčkih glag. rukopisa, str. 288. Štefanić kaže da »*Takvih davanja „na fit“ ima priličan broj.*« (288).

»... zemla ... e Smolanova i negova ostanka većnim zakonom ...«. S tim »fitom« Smoljan može zemlju »...prodati i darovat i za dušu pustit« kome on želi.¹⁶⁵

Hreljin

Da je davanje zemalja pod najam predstavljalo za glagoljaške ustanove i na početku 15. st. vrlo relevantan faktor akumulacije, pokazuje isprava iz veljače 1424. god. (u Kukuljevića: 1423) izdana u Hreljinu, kojom sudac Andrija Ševatić (u Kukuljevića: Ševaljić) daruje hreljinskom kapitolu sjenokošu Črni Gori »za dušu« njegovu, njegovih »priporučenih« i sina mu Jurka koji je poginuo »u boju u Turciah« pod uvjetom... ako ga budete *fitali travu* (u Šurmina krivo: *pitati tradu*; cf. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrv. pov.-prav. rječnik*, str. 1458) da imajte prvo ponudit tih njega (u Šurmina: nego) suca Andrija (potomke), ako bi ga oni oteli *fitati* (Šurmin: »ako bi oni oteli *pitat*«).^{165a}

Ostrožac

Bratovština svete Katarine u Ostrošcu na Uni, gradu knezova Babonića-Blagajskih, prodaje 21. rujna 1403. god.¹⁶⁶ »... *polachu ... ku e ... dal Dujam Milosvić v taštamenti toi istoi brat'sćini ...*« knezu Ivanišu Čavskomu, ... *a služba e od te polache fariža .12. ...*«

Oporuke su posebno zanimljive za utvrđivanje materijalne situiranosti glagoljaša. Kao intiman privatnopravni dokumenat, one, međutim, kazuju ne samo stanje ličnog vlasništva »ko se dviže i ko se ne dviže« nego otkrivaju i psihologiju čovjeka, govore o stvarima koje je on smatrao vrijednima, s kojima je živio. Tako »dom' Jurai Zubina hrvacke knige« iz Zadra u svojoj oporuci (od 15. VII 1437)^{166a} ostavlja dvije kuće, poklanja mali vinograd (2 »gonjaja«), svoja tri oporučna »kumasura«

Zadar

nagrađuje s po jednim dukatom, ostavlja uzdarja u dukatima još nekim osobama, a novac dobiven prodajom jedne od spomenutih kuća (koju mu je »... *pustila Klara žena Grgureva ...*«) namjenjuje crkvi svetoga Lovrinca u Kalima (3 dukata), bratovštini sv. Jakova (2 dukata), slanju jednog čovjeka na hodočašće u Rim, 2 dukata »svetomu Trntatu«, zatim obavezuje kumasure (comisarii) da učine »obed ubozim u gradu«, da podijele siromasima »200 kvarat' pšenice n(a) navečere božića prvoga ki grede« itd.

¹⁶⁵ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 359-360.

^{165a} *Ibid.*, str. 104-105.

¹⁶⁶ *Ibid.*, str. 144.

^{166a} *Ibid.*, str. 144.

Stomorino selo

Dom Petar Poletčić »s' Stomorina sela« prije odlaska u Rim piše 16. IV 1450. svojeručno »taštamen't'«. Osnovni predmet njegove oporuke su glagoljaški rukopisi kojih je, sudeći po svemu, bio prepisivač. Odmah na početku on, naime, kaže »... *naihrvo znamam' knige moe v'se...*«, a zatim spominje »*počat(a)k_b brvviēla*« koji nije uspio dovršiti, pa prepisivanje do kraja treba da se plati iz ostavštine. Onom od svojih sinovaca koji će postati popom ostavlja »*svoe knige drob'ne*«, a crkvi »*s(ve)toga Petra v' Stomori seli ... čten'ē nova v' kih' e lēen'da s(ve)t(a)go Petra*« (vjerojatno se radi o tek dovršenom rukopisu). Osim toga raznim licima namjenjuje ostavštinu u novcu (ukupno 20 libara), sitnu stoku i »*trs'e*«. ¹⁶⁷

Sustipanja luka

U oporuci dom Petra Kršavića, ¹⁶⁸ koji je god. 1460. bio »parohiēn' v Sustipani luci«, spominje se, uz 90 libara koje treba podijeliti raznim osobama (među ostalima i monasima na Ugljanu) te »9. spudov' vina i .9. k muke...« fratrima na Pašmanu i ostavština namijenjena njegovu žaknu Ivanu kojemu ostavlja »*svite moe vadan'e tud'e a saltir moi s potribami* da mu se da kada bude akolit'...« (druga dva žakna Matija i Toman dobivaju svaki po 2 dukata) itd. Ova oporuka interesantna je i kao dokumenat koji na konkretnom primjeru pokazuje sistem odgoja pmlatka i prirodu odnosa klerikâ i svećenikâ u jednoj glagoljaškoj župi: uz »parohijana« su u ovom slučaju tri žakna koji, pod njegovim nadzorom, postepeno primaju redove. Zanimljiv je obračun dugovanja (»... spisah' moi dlžnici vsi.«) koji pop Zubina dodaje uz svoj »*tastament*« i iz kojega je vidljivo da su mu razne osobe dužne priličnu svotu od 28 dukata, 23 libre (od toga je 9 libara duga od *najma za njegovu kuću*) i 39 bolanča.

Ugljan

Dom' Toman' Matešić, kapelan ugljanski, prije odlaska u Rim svojom oporukom od 22. IV 1466, ¹⁶⁹ deponiranom u zadarskom samostanu sv. Marije, dijeli sitnije nekretnine i odjeću, a karakteristična je odredba kojom ostavlja »1. dukat' da se učini figura na o(l)tar_b s(ve)toga Jur'ē a v s_bveti Im'polit_b .7. libr_b v' križ_b v' s_bvetu S'tošiju .1. dukat...« Iz ovog se detalja razabire da su glagoljaši i kao privatne osobe bili na-ručioци umjetnina za crkve.

Bokanjac

Pop Brajko Hranšić iz Bokanjca (Zadar), koji se također spremao na hodočašće u Rim, ostavlja, između ostalog, »... nevesti... i hčer'ši trs'e

¹⁶⁷ *Ibid.*, str. 184–186.

¹⁶⁸ *Ibid.*, str. 221.

¹⁶⁹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 252–253.

ko e v Čanak' i .30. ovac' ...« a mnogo kućnih potrepština, velike količine robe i tkanina, jedan konj, »čteně i misalić« i dr. ostaju za namirenje dugova (15. II 1473).¹⁷⁰

Urbnik

Po obimu nasljedstva vrlo je zanimljiva oporuka popa Frančiska (u Šurmina krivo: Tomaša) Sedmaka iz Vrbnika koji »misleći poiti na b(o)ži put' v Rim' ...« ostavlja svome bratu Marku prihode »*pol' crik've s(ve)togo Petra* ... blizu Vrbnika (što je svojevremeno dobio od »brašćine« te crkve) ... *iošč' puščam' dragu Varčvišbnicu* ku sam kupil' od Kuzola i *bokove* ke sam kupil' od brašćini s(ve)t(a)go Martina i *edan' laz'* ki sam kupil' od Stipanićeve *iošč' puščam' dvi kravi* i *ednu kon'sku materb* ku prieh' od brašćini s(ve)t(a)go Petra ... *ednoga kona odnoga vola* da se timb pokrie vsa crikvb s(ve)t(a)go Petra *iošč' puščam' momu bratu Marku edan' vinograd'* v Kotolinih v kom' e *kuća* i *vse kravi moe* ke su moe i ke su u Jurše ... Markovu sinu Ivanu *edan' vinograd'* v Kotolinih' v kom' su *uliki* *iošče puščam' momu bratu Marku polaču* i *vse pohištvo* i *kobili* ke su u Jurana ... *iošče puščam' moemu bratu Marku br'vial'* da ga hrani ako bude imiti sina popa ... ako ne bi imeti popa da se da v crikav' s(ve)te Marie (v) Vrbnici *iošče ostavljam' misal' v crikav' s(ve)te Marie* ...« (travanj 1487).¹⁷¹

Relativno velik broj krupne stoke koja se ostavlja pojedinim nasljednicima upućuje – uza sve ostalo – na imućnijeg svećenika. Ove su oporuke uopće indikativne za procjenu intenziteta i razine imovinske diferencijacije unutar glagoljaškog kruga u 15. st.

Bakar

I oporuka domina Tomaša Partinića iz Bakra, koji je sačinjava »budući u velikoi slabosti telom', a u pameti dobri«, upućuje na postojeću diferencijaciju u materijalnom statusu glagoljaškog svećenstva, koja je rezultirala izdvajanjem pojedinaca čija su nepokretna dobra, mobilijar i novčani prihodi bili iznad prosjeka. Pop Tomaš ostavlja »... do(mi)nu Luki sinu ... Mavra Stričića iz Bribira ... crikvu svetoga Martina u Martinščice ...« i daje mu uz crkvu »... *maline* u Martinščice i *stupe* i *mirišća* i *sve zemle* nasaene s *braidami*; i da ima priimati od njih *dohodak četrtinu* (census u novcu) i *sve ostale zemle* težane i netežane u Mar'tin'ščice«. Osim toga, istom popu Luki Stričiću, ostavlja oporučitelj »... *ol'tar' s(ve)te Lucie* ki e s(vete) Katarine *s' vinogradom* toga oltara, ki e na Budini, *s vrtom* ... *vinograd* (na(d) Zagradiem i *vrt'* ki e nad tim vinogradom'; i *drugi vrt'* ki e nad Zagradiem; i ... *hižu* ... i *sve* ... *pohištvo malo* i *veliko* ...«. Većinu tih dobara spomenuti pop Luka dobiva na doživotno uživanje, a poslije njegove smrti to treba da pripadne »crikve s(ve)toga An'drič u Bakru vikovič'nim' zakonom'«. Karakteri-

¹⁷⁰ *Ibid.*, str. 272–273.

¹⁷¹ *Ibid.*, str. 325–326.

stično je ovdje spominjanje »četrtine« – kmetskog podavanja u novcu, a ne manje je interesantna i činjenica da je uz obiman zemljoposjed pop Tomaš Partinić posjedovao u osobnom vlasništvu i mlinove i stupe za valjanje sukna. Sve to pokazuje ne samo značajan volumen nego i raznovrsnost strukture posjedovanja ovoga popa glagoljaša (21. I 1445, u Bakru).¹⁷²

Lovran

Da razmjerno velik imetak u nekretninama i zemlji nije bio izuzetak kod našeg glagoljaškog klera u 15. st., potvrđuje – uz već navedene primjere – i »tištament« lovranskog plovana Radena od 9. V 1410.¹⁷³ koji ostavlja 2 kuće svojim kćerima Crnki i Antoni, a sinu Pavlu i nevjesti Dorotiji »ostanak blaga... velu polaču« i »polačicu«. Dorotija, koja je plovana dohranila, nasljeđuje usto voćnjak i 2 vrta. I lovranske crkve dobivaju svoj dio: crkva sv. Antona zemlje i »malu konobu«, a u slučaju ako bi Radenove kćeri »... preminule i nisu porod ale bližna... paren-ta...«, ima se »... use to blago crekvi svetoga Antona zručiti«. Oltaru sv. Križa, u crkvi sv. Jurja, oporučen je vinograd koji – kao i oltar – mora održavati Radenov sin Pavao, a »... po nega smrti komun...« lovranski.

Senj

Kulturnohistorijski je zanimljiva i oporuka popa Matija Baromića pi-sana u Senju (20. XI 1527). Prema mlađem prijepisu iz kaptolskog proto-kola župnog ureda u Vrbniku publicirao ju je Vj. Štefanić.¹⁷⁴ Oporuči-telj ostavlja svoju kuću u Senju »poštovanomu kapitolu senskomu, a Šte-fanić opravdano pretpostavlja da je pop Matij »... vjerojatno... tu ku-ću naslijedio od štampara popa Blaža Baromića kao svoga strica«. Mo-bilijar iz te kuće ostavlja svom bratu popu Ivanu i bratučedu popu Ja-kovu Papiću, kojima oporučuje i zemljište Meje pokraj crkve sv. Kuz-me i Damjana u Vrbniku, uz uvjet da se od te zemlje »... zname duka-tov 10 i da se kupi ed(a)n kalež...« kojim će doživotno služiti pop La-dovik Dehanić,¹⁷⁵ a poslije njegove smrti »... da gre u s(ve)tu Mariju Vrbnik...« Pop Ivan nasljeđuje i dijelove nekih zemljišta u Vrbniku, a kapitol vrbanski dobiva kuću »... ka e na Škulici...«, trsje i dijelove nekih zemljišnih čestica.

¹⁷² Šurmin, *Acta Croatica*, str. 157–160.

¹⁷³ *Ibid.*, str. 108–110.

¹⁷⁴ *Oporuka Matija Baromića od g. 1527*, »Radovi Staroslavenskog insti-tuta« 2, Zagreb 1955, str. 231–234. U tom su protokolu zapisi iz 16. i 17. st. Ba-romićev autograf prepisao je notar Martin Mihovilić.

¹⁷⁵ To je onaj pop Ladovik (ili Lodovik) Dehanić iz Baške koji iste, 1527. god. u kući »pokoinoga popa Franciska Bogdešića« u Baški kupuje za 40 li-bara »jedno trsje« od Katuše Milutice, pri čemu su svjedoci »dom'n Tomas kanonik crkve sen'ske i Franko Ferenčić z Baške i ini...« (cf. Vj. Štefa-nić, *Još tri glagoljske isprave baščanskog notara Mantakovia iz g. 1514. i 1527.* »Zbornik Historijskog instituta JAZU«, knj. 1, Zagreb 1954, str. 151–152.

Zadar

Oporučni legati svjetovnih osoba namijenjeni glagoljaškim ustanovama znali su ponekad biti tako veliki da su omogućili podizanje samostana i crkava i njihovo održavanje. Tako je npr. zadarski plemić Grgur Mrganić (porijeklom iz Bosne) nadario zemljama samostan zadarskih trećoredaca, popravio crkvu sv. Ivana i podigao novu samostansku zgradu (1439) u zadarskom predgrađu sv. Martina a *oporučno* im je (1460) ostavio *sva imanja* u Zaglavi blizu Sali (Dugi otok), gdje je već prije sagradio crkvu i samostan sv. Mihovila, tako da su u posjed uvedeni 1451. godine. Mrganićeva je zaklada i hospital sv. Jakova u Zadru (1460. god.).¹⁷⁶ Zahvaljujući zadarskom plemiću Milanji koji je glagoljaškim trećorecima oporukom ostavio školjić Galevac (kod Preka) i imanja na Puntamiki kod Zadra (onima koji se nastane na Galevcu), na Galevcu je osnovan značajni franjevački glagoljaški samostan (1448).

Sv. Nikola na Gvozdu

Na znatna novčana sredstva koja su kao oporučni legati ostavljena glagoljaškim ustanovama posredno upućuje i frankapanska isprava od 9. VIII 1464. iz koje se razabire da je u nemirnim danima bezobzirnog uzajamnog obračunavanja među pojedinim lozama frankapanske porodice knez Žigmund, gospodar Otočca i cijele Gacke, prisvojio 400 zlatnika koje je pavlinima na Gvozdu oporučno ostavio knežev službenik vitez Karlo. Za uzvrat im je dao »... *kmeta ednoga na Svoišći Grgura Ivkovića ki ... kmet daval e rečenom klostru ... svako leto zlatih .8.*«. Sada, nakon krunidbe Matije Korvina za kralja (29. III 1464), u smirenijoj situaciji kada se Stjepan i Žigmund Frankapani pokoravaju kralju »... za molbu krala i kmeti ugr'skih« Žigmund u spomenutoj listini umjesto kmeta Ivkovića daje samostanu selište »Tisovik' za svim' pristoēn'em' malim' i velikim'...« (uspud daruje: »*mesto edno na Švici na kom' e pila prvo bila*« koje su njegova »... *bratě ... i sinov'ci ... razvalili*«).

Murter

Kao predmeti od izuzetne vrijednosti oporučivani su liturgijski kodeksi¹⁷⁷ K. Stošić u svojoj knjizi *Sela šibenskog kotara*¹⁷⁸ navodi primjer murterskog popa Stjepana Stupića koji oporukom iz 1481. god.

¹⁷⁶ Za Mrganića cf. rad Vjekoslava Štefanića, *Glagoljaši u Kopru g. 1467-1806*, »Starine JAZU« 46/1956, str. 207 i bilj. 6 (na str. 322) gdje se pored podataka iz Ivančičeve povijesti dalmatinsko-istarske trećoredske provincije (Zadar 1910) nalaze i podaci iz zapisnika Valierove apostolske vizitacije Zadra 1579.

¹⁷⁷ Knez Pavao II Šubić npr. oporučno ostavlja (1346. god.) crkvi sv. Marije u Skradinu 2 misala i brevijar a franjevačkom samostanu sv. Marije u Bribiru 8 latinskih rukopisa, pa tako »*doznajemo za poglavite knjige koje su se tada u Hrvatskoj rabile.*« Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* II/2, str. 33) Valja napomenuti da su neki od tih spisa – djelomice ili potpuno – dio repertorija i

ostavlja popu Pavlu, svom ispovjedniku, »... missale in bona carta pergamena in lingua slava...«, jedan glagoljski psaltir oporučuje popu Luki u Ivinju, a *brevijar* Gospi od Gradine.

Donje polje šibensko

O relativno bogatom fondu glagoljskih rukopisa kojim su raspolagali pojedinci svjedoči npr. i oporuka Ivana Gazulića iz Donjeg polja (napisana 22. XII 1526.) koji, *veliki misal, brevijar i horae diurnae* ostavlja popu Petru Hajdiću, popu Luki Raliću »*slavenski evanđelistar*«, a katedralni drugi *veliki misal*.¹⁷⁹

Kolika je bila vrijednost samo misalá u toku 15. st., pokazuju npr. zapis Bartola Krbavca u Berlinskom misalu iz 1402. god., bilješke u misalu kneza Novaka i u vatikanskom misalu Illirico 8. Kada je 1402. god. glagoljaški pisac i minijaturist Bartol iz Krbave dovršio pisanje misala »... popu vl'ku sinov'cu g(ospo)d(i)na vit'ka opata kopriv'skoga...«, ovaj »... *plati te knige .30. i .6. zlatihb*...« S obzirom na to da je pri ugovaranju narudžbe i cijene sudjelovao i iskusni Vitko (što se izrijekom spominje u zapisu), vjerojatno opat benediktinskog samostana sv. Jurja na rijeci Koprivi (Zrmanji), cijena tog »vrijednog, umjetnički spremljenog kodeksa«¹⁸⁰ sigurno je bila u skladu sa stvarnom vrijednošću rukopisa i tada uobičajenim plaćanjem radova takve vrste. Godine 1405. kupljen je Novakov misal za potrebe crkve sv. Jelene i sv. Petra u Nuglu (Istra) novcem »... *župana ivana pridevkom piriha i ... župana marina pridevkom mišulina ... ot' kn(e)za petra kneza novaka s(i)na s krbave za .40. zlatihb ino .5. ...*« (1. 269 v). U misalu Illirico 8 (1435 god.) na 1. 282 v ima bilješka iz koje se razabire da je pop Blaž *plemenětb bobi-nacv vikar v lici*... prodao taj rukopisni kodeks »... *crikvi s(ve)te d(ě)ve m(a)rie na drenovci za .20. trb .7. dukatb*...« knezu Dujmu Petričeviću koji rečene dukate isplati »... *use got(o)ve na v'kupb*...« (1440. god.). 1558. god. taj je misal na Krku (u Dobrinju) i neki Marko Mavrović daje ga »za račun *aliti za dug*...« bratovštini sv. Tijela. Dug koji je namiren misalom iznosio je 23 libre. Već je spomenut slučaj s brevijarom za koji su riječki glagoljaši tražili *stotinu dukata* od osobe u

hrvatskoglagoljske književnosti srednjega vijeka, čiji su pisci iz fonda samostanskih biblioteka latinske crkve najčešće uzimali tekstove kao predloške svojim prijevodima na hrvatski i staroslavenski (to se odnosi npr. na *Dijaloge pape Grgura, Bonaventurine traktate, Istoriju skolastiku i dr.*), što je samo potvrda uglavnom usporednih tijekova glagoljaške i latinske književnosti našeg srednjeg vijeka. Vrijednost knjige u ovom vremenu dobro je okarakterizirao I. Ostojić napomenom da su se »Kodeksi ... prodavali i posuđivali poput kuća i zemalja, uz pisane kupoprodajne ili posudne ugovore (*Benediktinci u Hrvatskoj* I. str. 152).

¹⁷⁸ Cf. *Sela Šibenskog kotara*, Šibenik 1941, str. 232.

¹⁷⁹ K. Stošić, *Sela*..., str. 42-43.

¹⁸⁰ Marija Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, »Radovi Staroslavenskog instituta«, Zagreb 1964, knj. 5, str. 19.

Barbanu koja je zadržavala taj brevijar oporučno zaviještan riječkom kaptolu od barbanskog župnika popa Urbana (1443. god.) 7. III 1415. Antun pustinjač »de monte sancti Michaelis de Sebenico« prodaje jedan svoj brevijar »de lingua sclavonica«, što ga je napisao pisac Grgur iz Gorice (Modruš), popu »Andreae Vlatci de Collevrate pro *ducatos ducedim in auro de auro*«.¹⁸¹

Dotacije oltarâ i veće zaklade vlastele i imućnijih pučana s određeno namjenom također su ponekad predstavljale znatan izvor prihoda glagoljaških institucija. Ivan Črnčić među prilozima svojoj *Povi-*

Dobrinj

*jesti biskupija*¹⁸² navodi npr. jednu talijanskim jezikom pisanu ispravu od 10. VI 1381. koju »*ex Illyrico*« prevede Joannes Collocius, a kojom se potvrđuje dotacija što je Ivan (Zvane) Rihtar čini oltaru sv. Ivana Evangelista koji je sam podigao u crkvi sv. Stjepana u Dobrinju. Oltar je, u prisutnosti potknežina Nikole Sutorića, suca Deše Dvornika (dvornika) i drugih »dobrih ljudi« kao svjedoka, posvetio biskup Ivan i predao ga u juspatronat fundatoru i njegovim nasljednicima, a ovaj »... *promette et da sotto il detto altare tutto il suo bene mobile et stabile, che è suo libero terreni arratorij, et non aratorij, et pascoli* ...« (slijedi popis zemalja) s tim da taj oltar »... *debba godere mio figliuolo Prè Zorzi in vita sua, et dopo la morte il Prete che sarà dei mie figliuoli boni* ...«

Omišalj

U vatikanskom misalu Illirico 4 (na 1. 227v) ima bilješka iz godine 1470. koja je u stvari prijepis isprave kneza Ivana Frankapana kojom on odlučuje da se u Omišlju i svim krčkim kaštelima »*služi edna m'isa v zore vs'ki d(a)n' . . .*«, a za obavljanje tih misa dobivaju omišaljski kapelani »*ki su i ki budu naiprvo zemle vse to ča e naše pod gradc' pred omišlem' da e pod kapitul više rečeni . . . i k tomu im' pridasmu naših ovac' 100. tr(b) koz' .10. . .*«¹⁸³

Kada je 1471. god. (srpanj) na molbu Mikule Draškovića biskup Mikula krčki krstio oltar sv. Tijela u omišaljskoj stolnoj crkvi sv. Marije, spomenuti Drašković namjenjuje legat tom oltaru »... *naiprvo v inograd' v klancih' i vse zemle ke su pisane v listěh' mikuli više rečenoga i*

¹⁸¹ A. Šupuk, *Šibenski glagoljski spomenici 1547-1774*, Zagreb (JAZU) 1957, str. 9 (podatak iz rukopisa don K. Stošića, Povijest Šibenika IV).

¹⁸² *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbauskoj biskupiji*, Rim 1867, str. 157-158.

¹⁸³ Omišaljski misal (najstariji hrvatskoglagoljski misal) u vatikanskoj biblioteci, sign. Illirico 4. Tekst zapisa prema Vajsu, *nav. djelo*, str. 79. Kao i mnoge druge, i ova je zaklada s vremenom morala biti obnovljena zbog opadanja vrijednosti.

*ženi draguli i ne starjih' i takoe hiše i mirišča na stenah' i vse moe i moe ženi to ča nis' komu prodal ali oddal to vse puščam oltaru više rečeno-
mu».¹⁸⁴*

Ovi su primjeri dostatni da pokažu kako, zahvaljujući oporučnim lega-
tima (i fundacijama), akumulacija crkvenih institucija – u ovom slučaju
glagoljaških – raste na račun rastvaranja koncentracije zemljišnog (i osta-
log) posjeda i smanjenja akumulacije gospodarstava privatnih osoba.
Ovdje se, dakle, zakonito odvija – u odgovarajućim relacijama – isti pro-
ces koji je (za područje latinske crkve, u Trogiru) M. Mirković oka-
rakterizirao kao drobljenje i rastakanje privatnog vlasništva pojedinaca
(npr. u slučaju smrti, po principima rimskog prava) pri čemu »... kod
svake smrti i svake oporuke jedan dio toga vlasništva *prelazi na crkvu*
i tu se više ne dijeli i ne cjepka« (cf. *nav. djelo*, str. 37).

Bilješke razasute po rukopisima nerijetko otkrivaju raznovrsnost
i bogatstvo mobilijara glagoljaških crkava (u cjelini – kad je riječ o
inventarima – ili samo djelomično) što ih (u oba slučaja) čini značajnim
vrelom podataka za donošenje određenih zaključaka o razini materijalne
i duhovne kulture glagoljaša te opsegu sredstava za crkvenu opremu ko-
jima su raspolagali.¹⁸⁵

U III vrbničkom brevijaru ima npr. zanimljiva bilješka iz 1477. god.
o dopremanju neke svetačke slike iz Mletaka u Vrbnik (vjerojatno za
crkvu svete Marije) »1477. mis(e)ca sektebra d(a)n .6. bi prinesena li-
koniè (v) vrb'nik' ka likoniè biše guštala na mesti v benetcih' dukatov'
.35.«. Iako Krk još tada nije bio u mletačkim rukama, očito su, sudeći
prema ovome, postojale veze između otočkih glagoljaških crkava i mle-
tačkih majstorskih radionica u kojima su se (kao i u ostaloj Italiji – pa
i kod nas – npr. Blaž Trogirani) po narudžbi – ponekad serijski – izra-
đivale pojedine slike ili poliptisi za crkvene potrebe. Trošilo se, znači,
ne samo za ono najnužnije, a postojanje čak i vrednijih djela talijan-
skih majstora od 14. do 18. stoljeća u glagoljaškim crkvama od Prvića
(šibenskog) do Kvarnera svjedoči koliko o povoljnoj materijalnoj situa-
ciji naručioaca toliko i o njegovu dodiru sa svijetom evropske likovne
umjetnosti tog razdoblja.¹⁸⁶ U »Antoninu« Nacionalne sveučilišne biblio-

¹⁸⁴ Tekst ove bilješke (koju Vajs smatra manje važnom) u Vajsvoj je stu-
diji krnj. Cijeli tekst daje K. Horvat, *nav. djelo*, str. 525. (U misalu je bi-
lješka na I. 276v.).

¹⁸⁵ »Kulturna visina naših glagoljaša jasno se vidi iz starih crkava i predme-
ta u njima: ukusni drveni i mramorni oltari, uljene slike na drvetu i platnu,
srebrna i drvena propela, kaleži, monstrance, kipovi, pokućstvo itd. što i danas
predstavlja veliku umjetničku i kulturnu vrijednost. Sve su to pomogli dobiti
glagoljaši i čuvali su brižno te dragocjenosti.« (V. Cvitanović, *Prilog po-
navanju kulturne povijesti na zadarskom području*, »Radovi Instituta JAZU,«
Zadar, sv. VI-VII, str. 203).

¹⁸⁶ A. Schneider u svom *Izveštaju o proučavanju i snimanju umjet-
ničkih spomenika na otoku Krku 1933.* (Ljetopis JAZU« 46, str. 124-129) upo-
zorava na bogatstvo krčkih crkava u vrijednim djelima crkvenog slikarstva, ki-
parstva i umjetnog obrta. »Nema tu gotovo crkve i kapele u kojoj ne bi bilo

teke u Zagrebu (sign. sada R 3362, a prije SM. 32 F. 14. A) s početka 16. st. navodi se, u zapisu iz 1530. godine, »... križ ki biše sto dukat i bandira ka (u originalu ki) biše .14. dukat« koji su potonuli zajedno s hodočasnicima na Trsat. Riječ je o predmetima znatne vrijednosti koji su bili dio crkvenog »tizona«. Takvi križevi (najčešće umjetničko-obrtni rad u duborezu ili srebru) često su spominjan predmet u crkvenim inventarima, pa se npr. u inventaru vrbničke crkve sv. Marije iz 1493. god. (*II vrbnički brevijar*) spominju 5 velikih i 3 mala križa,¹⁸⁷ u inventaru iz 1510. god. zabilježen je isti broj (*III vrbnički brevijar*), a u istom brevijaru, u teško čitljivom inventaru iz 1507. god., na mjestu gdje se spominju ti križevi u prethodnim spiskovima može se pročitati samo »... velikih srebrnih .5.«¹⁸⁸

U *Vatikanskom misalu* (Illir. 4) ima bilješka (od 17. lipnja 1475) o dijelovima inventara kapitularne crkve sv. Marije u Omišlju poslanog u Krk po naređenju kneza Ivana, koja spominje »... kaleži 4, bibliju, misali 4, knigi lijendi, paramenti pari 2, tri predoltarnice, križa 2, kaleže 3 ... a to e srebro koe su dali ljudi v ime b(o)žie i d(ě)vi marie na oltar' s(ve)te marie naiprvo potac' .40. t(e)r os(a)m' i to e vse dano ažulic .61.,

plastičnih djela, počevši od velikih, bogatim dekorativnim i figuralnim uresom ukrašenih oltara, djela u punom značenju riječi monumentalnih, pa do radova jednostavnih, pučkih dražesnih u svojoj naivnosti.« U slikarstvu (i kiparstvu) zastupljena su djela venecijanskih i drugih (npr. bergamskih) majstora što sežu negdje u prvu polovinu 14. st. i predstavljaju izvanredna ostvarenja »... ranog mletačkog trecenta (poliptih sv. Lucije u Jurandvoru, pala sv. Ivana u Omišlju divni antependij katedrale krčke ... srebrna pala krčka, Krunisanje Bogorodičino u Dobrinju« pa teku sve do baroka. Schneider, međutim, ističe i važnu činjenicu da je otok Krk »... sačuvao ... svoj individualni značaj i u oblasti umjetnosti jer se tu razvila jedna lokalna slikarska škola, koja se, dašto ne može takmičiti sa mletačkom, ali je zanimljiva u kulturno-historijskom pogledu.« Ovo je još jedna potvrda materijalnih mogućnosti i razine duhovne atmosfere srednjovjekovnog glagoljaštva (u ovom slučaju krčkog) koje u svojoj sferi, kao konzument otvara vrata evropskoj-čak i vrhunskoj-likovnoj umjetnosti i istovremeno omogućava razvoj domaćih samoniklih likovnih smjeranja. Schneider se u spomenutom prikazu posebice osvrće na »likoniju« o kojoj govori više citirani zapis iz 1477. pa kaže da je »malo vjerojatno« da – kao što lokalna tradicija hoće – »prekrasni desni oltar sa reljefom »Ružarice«: Bogorodica sa Isusom usred ružarija, okružena anđeoskim glavicama, ispod nje sv. Dominik i sv. Katarina, a ispod ovih porodica donatora ...« predstavlja tu »likoniju« na kojoj su likovi podno ružarija tobože knez Ivan Frankapan, žena mu Elizabeta i njihova djeca Nikola i Katarina. To potvrđuje i Štefanić napomenom da se taj »... oltar svetog Ružarija ... spominje prvi put u popisu oltara na kanonskim vizitacijama istom 1617 ...« (istakao E. H., cf. Gršković-Štefanić, *Nike uspomene starinske J.A. Petrisa*, »Zbornik za narodni život i običaje JAZU«, 37, Zagreb 1953, bilješka 90). Drugačije o tome misli Klaić: »Predaja (o tome da su na tom reljefu likovi Frankapana, op. E. H.) ne protivi se povjesnoj istini jer rezbarija zaista potječe iz 15. stoljeća ... Možda je to ona slika koja bi god. 1477, iz Mletaka donesena u Vrbnik.« (*Krčki knezovi ...*, str. 286).

¹⁸⁷ »Križici« – mali križevi – koje svećenik pruža na poljubac vjernicima.

¹⁸⁸ Ove zanimljive inventare iz III vrbničkog brevijara priopćio je prvi Štefanić u svom katalogu krčkih glagoljskih rukopisa (str. 337 – 339). U Mišetića ih nema.

prsteni .4., igan' srebrnih' .7., ošće azlě .2. prsten .1. . . .« itd. U bilješci iz 1480. god. nabraja se cijelo »*blago carkve s(ve)te Marie ko bi dano v kaštel . . . v ruki jurku kapitana . . .*«¹⁸⁹

Ako već i ovakvi manji (ili djelomični) inventari pokazuju relativno visoku materijalnu vrijednost crkvenog mobilijara, onda se na osnovi potpunijih popisa¹⁹⁰ dobiva još adekvatnija predodžba o opremljenosti glagoljaških crkava. U tom pogledu među najznačajnije svakako spada »*in'ventariu relikvii i tizora cr'kve s(ve)tih' filipa i ěkova učiněn' . . . let' g(ospo)dnih' .1515. . . .«* u novljanskom odlomku misala (188 listova) iz 15. st.¹⁹¹ Kolika se pažnja posvećivala crkvenom inventaru, pokazuje i činjenica da je popis sastavljen u prisutnosti biskupa modruškog Šimuna, novogradskog, »*potknežina*« Mikulice, satnika Blaževića, kaštalda Žvanovića i »*dobrih ljudi puka novogradskoga*«. Inventar bilježi: »*ka-ll(e)ži 11 od kih' . . . dva midena* (ostali su očito bili srebrni), *paten' 11 use srebrnih, križi tri veliki srebrni, križića 2 mala srebrna, kupica 1 srebrna . . . , glava 1 srebrna s krunu, edna moštran'ca mala od kristalda i s pokrivalom' srebrnim' v koi e s(ve)ti križ, druga muštrancie velika s'rebrna v koi e nožica s(ve)toga ěkova, treta muštrancie velika srebrna . . . , edna glava neokovana a sada e okovana, edna krunica na glavi gos'poe, od(a)n kalež' od' kristalda, dva anj(e)la drivena pozlačena, edna škrinica drivena i druga malo veća v koi su relikvie, dva svećnaka drivena velika le, u zvonici su tri zvoni, tri brviēli i cesarske knige, četire misali, tri koprine velike a 4 male, edan zvončić, drugi kadilnik miden', edna škrabica srebrna . . . dvi bandiri svilni figurani . . .* (zanim slijedi popis svećeničke odjeće) . . . *osam' oltari v' crkvi posvećenih, četire o(l)tarice male, u zvonici su tri zvoni, tri brviēli i cesarske knige, četire misali, tri sal'teri, edan' rešpunal', dvoe knige od' svetač' pogrebac' (zbornik pogrebnih molitava) . . .* itd. (dalje sitniji predmeti, između ostalog, spominju se i »*edan' friēl' ki kupismo, 11 kladeran' lien'di.*«)¹⁹²

B)

Dosad objavljena izvorna građa dopušta zaključak da je u 15. st. na područjima južno od Gvozda, u *Modruši, Krbavi, Gackoj i Lici*, imovinsko stanje glagoljaških crkvenih institucija i pojedinih glagoljaša bilo vrlo povoljno premda se u ovim krajevima – posebno u drugoj polovici

¹⁸⁹ Cf. Horvat, *Glagolitica Vaticana*, »Starine« XIII, str. 525.

¹⁹⁰ Kao što su npr. oni u II i III vrbničkom brevijaru.

¹⁹¹ Cf. Milčetić, *nav. djelo*, str. 9–15; Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, »Djela JAZU« 38, Zagreb 1948, str. 23.

¹⁹² Tekst prema Milčetiću, *nav. djelo*, str. 14–15 (zarezi ovdje upotrebljeni da bi se izbjegle zabune pri nabrajanju).

stoljeća – neposredno osjećaju posljedice sukobâ sa sve intenzivnijom turskom ekspanzijom.¹⁹³ Gospodarska djelatnost utemeljena na zemljišnom posjedu ovdje je – s obzirom na konfiguraciju tla i pedološke uvjete – mogla, općenito uzevši, dobiti nešto drugačije dimenzije i kvalitete nego na primorskim kraškim terenima Hrvatske koji su – s izuzetkom Ravnih Kotara – zbijeni između Dinarida i mora. Formiranje određenije predodžbe o značajkama položaja glagoljaških kapitularnih i župnih crkava, samostana i pojedinih popova u tokovima gospodarskih zbivanja razvijenog feudalizma na spomenutom području, omogućuju prije svega podaci što ih pruža *Modruški urbar* od 12. IV 1486. god.¹⁹⁴ Lopašić opravdano zaključuje da i ovaj urbar pokazuje »...nabožni duh i smjer Frankopana koji su dizali crkve i manastire i obilno ih darivali...«¹⁹⁵ pa taj zaključak potvrđuje pozivajući se na primjere pavlinskog samostana sv. Nikole na Gvozdu i brojnih većih glagoljaških crkava na modruškom upravnom području za koje kaže da su bogato dotirane zemljama i kmetovima (a i svaka je manja župna crkva »...držala barem jedno selište«...).¹⁹⁶ Pored toga u urbaru se spominju kmetovi i zemlje pojedinih popova i kanonikâ modruškog kaptola.¹⁹⁷

Na osnovi urbarske građe koja se odnosi na crkveni zemljišni posjed i sesije crkvenih kmetova može se izvršiti približna procjena veličine tog posjeda, rente i prihoda, pri čemu te podatke valja razmotriti u kontekstu činjenice da i *Modruški urbar* nije izuzetak od tendencije da se urbarima registriraju »... ne... stvarne, nego *idealne* prilike na vlaste-

¹⁹³ Lopašić u predgovoru svom izdanju *Modruškog urbara* napominje da je »...već g. 1486. *Modruški kraj po Turcih jako poharan bio, te su mnoga selišta pusta i na ugaru bila*« (str. 26).

¹⁹⁴ Izdao ga je Lopašić u knjizi *Hrvatski urbari I* (vol. 5 edicije *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, JAZU, Zagreb 1894, str. 20–81). Glagoljski izvornik ovog urbarskog registra u kojem je pretežito popisan rustikal s nešto napomena o alodiju (bez »kladerne«, tj. popisa sviju prava i dužnosti feudalnih podložnika) nije sačuvan već samo 2 mlada latinička prijepisa: prvi s kraja 16. st., prema Lopašiću, pisao je Ivan Pukšar, »računik grada Ozlja i Ribnika«, a drugom iz polovice 17. st. ne zna se autor. Osim toga postoji i izvadak *crkvenih zemalja* iz ovog urbara od 12. V 1697. sastavljen u Ogulinu. Taj pregled crkvenih zemalja objavio je Sladović (*nav. djelo*, str. 73–75), a poslije njega Kukuljević i Šurmin u svojim *Acta croatica* i dr. (cf. Lopašić, *nav. djelo*, str. 24).

¹⁹⁵ *Nav. djelo*, str. 26.

¹⁹⁶ *Ibid.*, str. 26. Lopašić kao osobito dotirane spominje crkve sv. Duha, sv. Antuna, sv. Ivana i sv. Marije u Modruši, sv. Marije Stare (i oltar sv. Bartola) u Polju, sv. Stjepana u Plaškom, sv. Marije u Otoku (Oštarijama) i sv. Martina u Bužama.

¹⁹⁷ Na »*biskuplje*« zemlje za koje Lopašić navodi (*nav. djelo*, str. 26) da se spominju u urbarskom popisu za Krakar, nisam našao ni u tekstu urbara ni u izvatku »crkvenih zemalja«, ali se u Vitunju zato spominje »*selo ko se zove biskuplje*«. Lopašić kaže »Zove se biskuplje, a ne kaže se, da je bilo biskupovo. Za čudo da uz toliku dotaciju pojedinih crkava, kanonika i župnika nema traga imanju biskupa modruških u ladanju modruškoga grada« (str. 68).

linstvu.¹⁹⁸ Urbar, osim toga – kao uostalom i drugi citirani izvori – ne otkriva neke relevantne detalje u vezi sa strukturom i volumenom poljoprivredne proizvodnje, vinogradarstva i stočarstva na crkvenom posjedu.

Polazeći od ovako određenih mogućnosti rekonstrukcije gospodarskog potencijala, imovinskog položaja, glagoljaštva u modruškom području mogu se iz urbarske građe izvesti ovi odnosi:

1) *domenijalne crkvene zemlje* (po lokalitetima kako slijede u urbaru, u »d a n i m a« oranja, ralima i »s t o g o v i m a« sjenokoše):

Zaborsko: 16 / 3

Pliskovo: 14 / – – ovdje se spominje *crkvena zemlja* »ku drži pop dni 14 u *Jesenici*«. U ogulinskom ispisu crkvenih zemalja iz 1697. god. stoji, međutim, pogrešno »...ku pop dersi dni 14 vse seniczy« pa je otuda i u Šurmina krivo »...ku pop drži dni 14. vse šenici« (nav. djelo, str. 308).

Selšići: 32 / 2

Plasi: 103 / 6 – ovo je sve zemljišni posjed glagoljaškog samostana sv. Nikole na Gvozdu u Plasima: za 20 dana zemlje koja je pripadala pavlinima kaže se u urbaru »Jošće li *fratrovih luk* stoge tri. Najprvo na vrh rike *fratrov dvor* dni zemlje 20 luke stoge tri...« Ivan Jurašić, »ogulinski kancelir« koji je 12. V 1697. ispisao latinicom iz »*pravega originala kvaderne*« crkvene zemlje, vjerojatno je pogriješio pri prijepisu jer na ovom mjestu u njegovu tekstu stoji »Joscheli *frankovicz* (umj. *fratrovih*) luke stoje 3. Naipervo na verh rike *frankov* (umj. *fratrov*) dvor zemle dny 20 luke stoje 3... (Sladović, nav. djelo, str. 74). Otuda i u Šurmina »*Franković luke*« i »*Frankov dvor*« (Acta Croatica, str. 309). Lopašić u svom izdanju urbara navodi da je knez Mikula Frankapan 1401. god. darovao samostanu sv. Nikole »...*kuriju* (dvor) i *ribnjake* u *Plasih*; drugi dvor u *Plasih* pokloni sv. Mikuli Stjepan Frankapan i još jedan dvor u *Vrh riki* kod *Plaskog*.« Prema tome Lopašićevo čitanje citiranog odlomka urbara: »...na *vrh rike* *fratrov dvor*...« vālja izmijeniti u: »...na *Urhrike* (loc. sg. f.) *fratrov dvor*...« (str. 48). I kod 60 dana samostanske zemlje spomenute u ovoj poziciji urbara došlo je do pogrešne interpretacije teksta, ovaj put u Lopašićevu izdanju. Lopašić taj odlomak daje naime, ovako: »*A Zavoda kneza* u *Plasih* ko je na *Briševi* zemlje dni 60...« a u popratnoj bilješci kaže: »*Knez Zavod nije nam poznat. Možebiti da je to bilo ime kojega Zebića*...« Ovdje,

¹⁹⁸ Nada Klaić, *O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeća*, »Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fak.« 3, Zagreb 1960, str. 43 (o postupku sastavljača urbara cf. i str. 48. gdje autor – u odnosu na Štrezanski urbar pavlinskog samostana – zaključuje da je utvrđivanje idealnih prava feudalnog posjednika bilo posljedica nastojanja da se izbjegne »...kako ne bi u slučaju da se posjed naseli samostan bio oštećen«).

međutim, nije riječ ni o kakvu *knezu Zavodu*, već taj odlomak valja čitati onako kako je zabilježen u spomenutom ispisu crkvenih zemalja »*A za vodu kneza u plasih ka ie na brisevoj zemli dny 60...*« (S l a d o v i ć, *nav. djelo*, str. 74). I u ovom bi tekstu moralo stajati *zemle umj. zemli*, jer se dalje kaže da je ta zemlja »na kneza postu«. Najvjerojatnije je Ivan Pukšar, autor latiničkog prijepisa kojim se služio Lopašić, krivo transliterirao glagoljski original na tom mjestu.

Četrinjac: 156 / 1 – samo oltar sv. Bartola imao je 32 dana (2 »*lučice*«) zemlje, a izuzetno je bogato dotirana zemljama crkva sv. Marije Stare za koju se u ovoj poziciji zapisuje: »*Sela crikvena pri svetoj Marii staroj vse dni 124; tu zemlju drže popi ki stoje pri crikvi.*«

Otočac (Oštarije): 28 / 9 – zemlje župne crkve sv. Marije

Prapruća: 20 / –

Utunaj: 24 / 4 – zemlja crkve sv. Jurja »...*ku da kneza milost* (1 »*lučica*, op. a.) *u pomoć popu...*« (L o p a š i ć, 69).

Gojmerje: 22 / 1 – ovdje se zajedno spominju »zemlje *crikvene i popovske* na Gojmerji dni 22...«

Lukovdol: 6 / 4

Grabark: 8 / 2

Suglice: 5 / 3

Goli Urh: 12 / 2

Crkveni (domenijalni) zemljišni posjed obuhvaćao bi, prema navedenim podacima, oko 446 rali oranica, 37 »stogova« sjenokoše i 3 lučice.¹⁹⁹

U ovaj su pregled, pored »crikvenih«, uključene i »popovske« i »kanovničke« zemlje (»Jošće li *kanovničko selo* više Blaža« – Četrinjac). U urbaru se ponekad – kao npr. u Gojmerju – utvrđuje zajedno površina zemlje »*crikvene i popovske*« (22 dana), a u nekim se slučajevima navodi veličina »zemlje *crikvene ku pop drži*« (Zaborsko, Pliskovo, Plasi i dr.).²⁰⁰ Osim toga, u samostanskom i crkvenom su posjedu još 2 mlina i 2 mliništa (Plasi, Otočac) i »*toverna* na Braševi« s prihodom »ča se proda«.

2) *rustikal*: sesije crkvenih i samostanskih kmetova, podaci o prihodima i renti.²⁰¹

¹⁹⁹ Već je spomenuto da je mogućnost određenja aproksimativna. Tako je npr. tamo gdje je navedeno samo »selo« bez određene veličine u danima«, uzeto 12 dana zemlje, a 4 stoga sjenokoše kao srednja vrijednost. Među urbarskim podacima za *Zavrh* stoji npr. »*Zopet zemlje dni 36; i to su bila 3 sela.*« (cf. L o p a š i ć, *nav. djelo*, str. 35). I u *Zaborskom* je općenito utvrđeno »... ka vsakomu selu se štima *dni 12...* ka vsakomu selu *sinokoš stoge četire*« (cf. L o p a š i ć, *nav. djelo*, str. 24). O opsegu selišta v. npr. u L o p a š i ć a, *nav. djelo*, str. 29, bilj. 3 ili *Historija naroda Jugoslavije II*, str. 440.

²⁰⁰ U popisu zemalja Dijankovićeve dvora (posjeda frankapanskog vazala) posebno su navedene »... zemlja *popov* pri svetom Martini dni 83...« i »... zemlja *crikvena*, ka je prez *popovske* osebujna, dni 44«. U Ivančićima je pak zapisano »... zemlje *pod dvor* crikvene... dni 20, luke stog jedan«.

²⁰¹ Broj pustih selišta na pojedinom lokalitetu je u rubrici »*napomene*«.

	kme- tova	dana zemlje	stogova sjeno- koše	ostali posjed	služi	napomena
<i>Zavrh</i>	1	20	4	1 mlin	<i>libara 8 zlatnika 1/2</i>	Ovaj kmet drži jedno selo <i>crkveno</i> a <i>drugo kanovniče...</i> Prihod od 8 libara je crkveni, a 1/2 zlatnika »je kanovničko«
<i>Plasi i Buže (kmetovi samostana sv. Nikole na Gvozdu)</i>	13	263	23	1 mlin i 1 mlinište	3 libre od zemlje »k toverni« 8 zlatnika (od 6 kmetova) <i>naturalija</i> (od 6 kmetova - od toga 4 »služe žitkom«, 2 daju »četrvinu), 1 kmet služi konjem	5 dana zemlje spada »U toverni«(s prihodom od 3 libre)

<p><i>Polje</i> (kmetovi i crkava: sv. Ivana, sv. Marije, sv. Marije Stare, sv. Duha i kanonikâ modruškog kap. tola)</p>	9	183	7	1 mlin 1 mlinište	<p>6 i 1/2 zlatnika (od 5 kmetova) naturalijâ (2 služe »žitkom«: zajedno 5 starova pšenice i 15 starova prosa, a 2 daju »četrtinu kanovnikom«</p>	<p>4 »sela« sa 74 dana zemlje i 3 stoga sjenokoše, te novčanom rentom od 2 zlatnika i 24 libre su pusta (nisu dakako unijeta u ovaj pregled) Za 10 starova prosa i 2 stara pšenice koje daje kmet Belić sa sela i mlina sv. Marije kaže se da ih daje »... crikvi ... va to se popi ne pačaju«.</p>
<p><i>Četrtinjaci</i> (»kanovnički« kmetovi i kmetovi crkve sv. Duha za koju se u ispravi od 4. VIII 1463. kaže da u varošu Modruše stoji više dvora »purgara modruškog« Andrije Žudijina –</p>	5	88	1	1 mlin	<p>5 zlatnika 12 libara</p>	<p>1 pusto selo sa 10 dana zemlje koje je davalo 1 zlatnik.</p>
<p>Š u r m i n, <i>nav djelo</i>, str. 234; osim toga 1 je kmet crkve sv. Antona, a 1 sv Marije Stare</p>						

<i>Modruški Dani</i> (kmetovi crkve sv. Duha)	8	123	3	—	4 zlatnika 40 soldina (od 6 kmetova) naturalija (1 stara pšenice od 2 kmeta)	Crkva sv. Duha imala je ranije 15 kmetova. Pri popisu 7 je sela pusto. Tih je 7 selišta imalo 107 dana zemlje i 2 stoga sjenokoše i davalo novčanu rentu od 5 dukata i 5 libara i naturalijâ (2 kmeta »Miholščinu«)
<i>Otočac</i> (kmetovi crkve sv. Marije)	7	80 (pri- bliž- no)	24 (pri- bliž- no)	6 zlatnika (od 6 kmetova) 40 soldina (1 kmet)	U tekstu urbara stoji: »... knez Stefan... da selo Sv. Mariji u Otočac <i>Blaževu luku</i> jošće <i>zgoru</i> Blaževe luke <i>kmeti pet</i> , na Blaževi luki kmeti a ti <i>vs</i> i kmeti služe <i>po zlati jedan</i> (Lopašić, <i>nav. djelo</i> , str. 60). Nije precizirana veličina sesija tih 5 kmetova (čak se i ne spominju sesije) koje se nalaze <i>zgoru</i> (iznad) Blaževe luke pa je stoga uzet prosjek. Da je na Blaževoj luci sjedio kmet, vidi se iz teksta u »Ispisu crkv. zemalja« gdje stoji »... na blaževoj luki <i>ie</i> kmet...« (Sladović, <i>nav. djelo</i> , str. 75), što je svakako ispravnije nego ponavljanje u Lopašića (v. gore). Tri selišta sa 54 dana zemlje i 1 stogom sjenokoše su pusta (<i>davala</i> su prihod od 3 zlatnika).	

<i>Prapruća</i>	1	5	-	-	50 soldina	
<i>Klenak</i>	4	48 (pri- bliž- no)	16 (pri- bliž- no)	-	216 soldina ²⁰²	»Na Klenku ²⁰³ su 4 kmeti ki služe vsaki lib. 5, ter sol. 7... a sada služe po sol. 54...« Kao i u gornjem slučaju, spominju se samo kmetovi i njihova podavanja, a ne i veličina njihovih sesija, pa je stoga uzeta prosječna veličina (12/4).

²⁰² Što predstavlja iznos nešto manji od dva zlatnika. U ispravi od 18. II 1450. izdanoj od strane »*pitan'ě buškoga*« tečaj zlatnika (... a zlati tečaše...) bio je utvrđen vrijednošću od *114 soldina* (Šurmin, *Acta Croatica*..., str. 184). Listina od 1439 (za koju Šurmin misli da je pri prijepisu Vitezovićeve u glagoljice u latinicu krivo datirana, jer se vjerojatno radi o god. 1459, a V l. Mažuranić u svojim *Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik* kaže da je »... ispravnije jamačno 1489.« - str. 285) utvrđuje »... *dukat po 6 libar*«. Lopašić (pre ma Kukuljeviću) navodi da se g. 1554. brojio... u Bakru »*dukat po libar 6 i soldini 4*« (*Acta croat.* 256).« Cf. Lopašić, nav. djelo str. 30. V l. Mažuranić upozorava na varijabilnu cijenu zlata (nav. djelo, sv. 285) koja u 16 st. opada.

²⁰³ Lopašić je ovdje pogrešno interpretirao tekst tako da u njega umjesto »... na *Klenku* su 4 kmeti ki služe vsaki lib. 5 ter sol. 7.« stoji »... na *Klenkusu* 4 kmeti...« itd., pa on stoga u bilješci I. na str. 78. nav. djela, kaže: »*Klenkus* (umj. *Klenak*), *nepoznato nam mjesto, koje je valjda sasvim izginulo*« (istakao E. H.).

Na rustikalu od oko 800 dana zemlje i 78 »stogova« sjenokoše sjedi, dakle, u trenutku popisa 12. IV 1486, 48 kmetova (u čijem su posjedu još i 4 mlina i 2 mliništa). Novčana su podavanja iznosila 30 zlatnika, 23 libre (+ 3 libre od toverne u Plaškom) i 346 soldina; pretvore li se libre i soldini u zlatnike po tečaju od 6 libara, odnosno 114 soldina, za 1 zlatnik, svota iznosi 37 zlatnika (+ 2 libre i 4 soldina). Naturalna podavanja bila su ova: 8 kmetova »služi žitkom« (u većini slučajeva navedene su obavezne količine pšenice, zobi i prosa u »starovima«), 4 kmeta *služi četrtinu*, a neodmjerenom radnom obavezom zadužen je 1 kmet koji »služi konjem«.

17 sesija crkvenih kmetova je, u vremenu sastavljanja modruškog urbara, zatečeno pustih. Njihova je površina iznosila 258 dana oranice, 8 stogova sjenokoše, 15 je kmetova davalo novčanu rentu u iznosu od 13 zlatnika i 29 libara (što bi, prema gornjem ključu, u svemu iznosilo 1 libru manje od 18 zlatnika), a 2 su »služila Miholščinu«. Odnos veličina obrađenog i napuštenog rustikalnog zemljišta na modruškom crkvenom posjedu bio je, dakle, po prilici 3 : 1.

Bez namjere da se ovim podacima o veličini modruškog crkvenog posjeda i strukturi rente na njemu pripíše neka opća vrijednost, može se ipak – barem za ovo vrijeme i područje – zaključiti da je odnos u urbaru zabilježenih podavanja crkvenih i samostanskih kmetova, indikativan za proces koji je Nada Klaić svojevremeno okarakterizirala kao tendenciju »*prodiranja novčane rente*«, stavljajući mu početke u 13. st.²⁰⁴ Jaroslav Šidak je, vrlo određeno, prema urbaru utvrdio da je na modruškom vlastelinstvu »... prevladavala... uza sve razlike po pojedinim »vasima« i »kmeckim selima«, *novčana renta* (u različitom iznosu).«²⁰⁵ Na tendenciju prevladavanja novčane rente nad radnom na svjetovnim, ali i na crkvenim posjedima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (15. st.) upozorio je u nekoliko svojih radova i sovjetski povjesničar J. V. Bromlej.²⁰⁶

²⁰⁴ *Historija naroda Jugoslavije II*, Školska knjiga, Zagreb 1959, str. 443.

²⁰⁵ *Historija naroda Jugoslavije I*, (Zagreb 1953), str. 765.

²⁰⁶ I. V. Bromlej, *Evoljucija dokapitalističke zemel'noi renty v Horvatii vtoroi poloviny XV i XVI vekov*, »Učenie zapiski Inst. slavjanovedenija AN SSSR« IV, M, 1951, 284–306.

– *Krestjanskoe vosstanie 1573. g. v Horvatii*, AN SSSR, M, 1959, str. 1–318,

– *Još jednom o pitanju razvoja feudalne rente u Hrvatskoj potkraj XV i u XVI stoljeću*, »Historijski zbornik« 16, Zagreb 1963, str. 296–289.

U polemici između Bromleja i Nade Klaić (iniciranoj Bromlejevom radom o hrvatskoj seljačkoj buni) temeljito je – između ostalih – proanaliziran i Modruški urbar. Jedno od osnovnih pitanja diskusije predstavlja razmimoilaženje u ocjeni relevantnosti urbarskih podataka za utvrđivanje kretanja i strukture feudalne – prvenstveno radne – rente u nas i mogućnosti da se na osnovi tih podataka izvedu generalni zaključci o problemu. Nada Klaić je, naime, uvjerenja da postojeći fond podataka ne dopušta »*stvaranje generalizacije o razvitku rente*« (*O razvitku feudalne rente...*, str. 60), dok Bromlej drži da se, usprkos nepobitnoj činjenici o malobrojnosti izvora, ne treba »... *odreći svakog uopćavanja i pokušaja da se utvrdi dinamika u razvoju agrarnih odnosa u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*.« (*Još jednom o pitanju...*, str. 286). Bez obzira na to što

Takvu strukturu rente na modruškom crkvenom posjedu moguće objašnjava činjenica da se za – ne baš opsežan – crkveni domenijalni posjed u urbaru uglavnom redovito (pogotovo kada je riječ o posjedu većih crkava) i izričito konstatira da je to »zemlja crkvena ku drži pop« (ili popovi) koji se, znači, sâ m brine za obradu te zemlje.²⁰⁷ Karakteristično je, u odnosu na gornju tvrdnju, da se među tim zemljama samo jednom spominje »kanovničko selo... malinišće jedno, dvi lučice i sena stog jedan« (Polje), a u svim ostalim slučajevima navodi se rustikal i »službe« kmetova kanonikâ modruškog kaptola (npr. »Ivan Dminčić ta je kanovnički, ima zemlje dni 24... služi zlate jedan« ili »Blaž Tkalac na kanovničkom seli ima Zemlje dni 2 lake stog jedan, gošće malin, služi zlati 1« – Četrtnjaci. U Zavrhu je spomenuto jedno kanoničko selište koje je – sudeći po nedovoljno preciznoj formulaciji – napušteno. U svojoj studiji *Seobe i naselja u Lici*²⁰⁸ S. Pavičić primjećuje da su na ličkom području u dotursko vrijeme kmetovi »... živjeli na svim posjedima gdje posjednici nisu sami obrađivali svoju zemlju ili barem ne u svim dijelovima« (str. 40), pa ih je stoga »... bilo više na posjedima Mogorovića i drugih velikih posjednika nego na gradokmetskima, koji su dijelove svojih posjeda i sami obrađivali« (str. 40). Tome je, na izvjestan način, analogon situacija na modruškom crkvenom posjedu gdje su – kako se razabire iz urbara – kmetske sesije koncentrirane, u najvećem dijelu, na posjedima velikog samostana sv. Nikole, kanonika modruškog kaptola, kapitularne crkve sv. Marije, zatim velikih modruških (varoških) crkava sv. Antona i sv. Duha, uz manji (ili posve malen) broj kmetova na posjedima većih župnih crkava (npr. sv. Marije u Otočcu, sv. Marije Stare u Polju) i njihovo potpuno odsustvo na posjedu ostalih župnih crkava (čija zemljišta upravo čine okosnicu domenijalnog posjeda crkve na modruškom vlastelinstvu). Za ocjenu potpunosti registriranih podavanja modruških crkvenih kmetova može na izvjestan način biti indikativan i već spominjani »Izvod« crkvenih zemalja i kmetskih obaveza iz 1697. god. kojemu se na završetku navodi da »Ove zemle iesu izpisane czrikvene iz pravega originala kvaderne nigdasnega gos. bana bernardina...²⁰⁹ Lopašić, naime, u predgovoru svom izdanju *Modruškog urbara* kaže da se »Taj... popis oslanja pako na stariji više puta spomenuti spis »Kladernu« koji je sadržavao ustanove o pravih i dužnostih Modruških podanika (tj. sve one eventualne obaveze koje nisu bile fiksi-

nije postignuta suglasnost u nekim bitnim pitanjima, ova je polemika razjasnila i preciznije odredila mnoge podatke izvorâ, bitno unaprijedivši znanstvenu spoznaju o složenoj problematici razvoja feudalne rente u Hrvatskoj, metodologiju njena izučavanja.

²⁰⁷ Kao npr. u Četrtnjacima: »Sela crkvena pri svetoj Marii staroj vse dni 124. tu zemlju drže popi ki stoje pri crikvi.

²⁰⁸ S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«, knj. 41, Zagreb 1962, str. 40.

²⁰⁹ Slađović, *nav. djelo*, str. 75.

rane u postojećem registru, op. E. H.); s *kladernom sačinjavao je registar zajedno jednu cjelinu*. Žalibože, da se ta kladerna nije sačuvala...²¹⁰

Imovinska diferencijacija glagoljaškog klera na ovom području nazire se iz urbarskih podataka o nekim popovima kao samostalnim posjednicima kmetova (ili korisnicima prihoda s rustikala crkvenih kmetova). Tako je u Praprući zabilježeno: »Stipko Prosković ima zemlje dni 5, služi soldini 50, ta je *popa Grgura*« (ta < тз = taj). U Polju i Četrtnjacima u nekoliko navrata spominje se pop Ilija kao korisnik rente kmetova crkve sv. Marije Stare: »Grgur Bedić, kmet svete Marie stare, ima zemlje dni 4 i sinokošu, od toga služi zlatoga pol: *to drži pop Ilija*« (Polje) ili »Grgur Peričić, ta je svete Marie stare, ima zemlje dni 12, služi zlati jedan; *da ga popu Ilii*« (Četrtnjaci). Zanimljiv je podatak da opustjelo »crkveno selo« u Četrtnjacima koje je sa 10 dana zemlje, »služilo zlati jedan«, također preuzima pop Ilija.

Kao i na svjetovnom posjedu, modruški urbar u popisu podavanja i obaveza crkvenih kmetova registrira često smanjenje novčane rente (nikada povećanje); u Četrtnjacima npr. kanonički kmet Ivan Dminčić (24 dana zemlje) »*služil je prvo zlata dva, a sada služi zlat jedan*,« kmetu modruške crkve sv. Duha Jurić Bošnjaku (14 dana zemlje) u Modruškim Danima snižena je renta s 1 na 1/2 Zlatnika, Mavrinskom selu (13 dana zemlje – također u Danima) s 50 na 40 soldina, Petru Hrvoiću, kmetu crkve sv. Marije u Otočcu, s 3 libre na 40 soldina, itd. Isto se ponekad dešava s naturalijama: za dva kmeta crkve sv. Duha u Danima utvrđuje se zamjena »Miholščine« s podavanjima od 1, odnosno 2 stara pšenice. Zabilježena je i potpuna komutacija naturalne rente npr. u Danima gdje »Ferdolića selo, zemlje dni 10, sinokošu, *služilo je Miholščinu, a sada služi zlata dva*«. U vezi s tim može biti od interesa Bromlejeva napomena da »... čak i *najmanja* novčana davanja kmetstva (27 solida) prelaze vrijednost njihovih naturalnih podavanja uključivši »časti«, jalovicu i sl.²¹¹ I za crkveni posjed u Modruši karakteristična je upadljiva

²¹⁰ *Nav. djelo*, str. 22–23. Polazeći od ovako interpretirane situacije, N. Klaić ističe da je ukupnost kmetskih podavanja »... vrlo ... teško odrediti jer su u urbarima rijetko sva zapisana...« (*Historija naroda Jugoslavije* II, str. 440), pa, dosljedno tome, u jednoj kasnijoj raspravi zaključuje da budući se iz podataka Modruškog urbara vidi da je postojala posebna knjiga... *kladerna* u kojoj su bile popisane preostale dužnosti kmetova... (40–41) nije, izgleda, moguće na osnovi tog urbara proučavati »... razvoj radne rente...« jer nisu »... poznati podaci o količini tlake...« (43), tako da prema urbaru »... izgleda da su samo 2 od 32 sela toga vlastelinstva vršila tlaku« (*O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeću*..., str. 40). S ovom koncepcijom polemizira Bromlej (u radu *Još o pitanju razvoja feudalne rente u Hrvatskoj*), koji svojom analizom teksta *Modruškog urbara* pokušava dokazati da je urbar = *kladerna*, tj. da nije postojao poseban popis kmetskih obaveza pod ovim drugim imenom, već je ono što je zapisano u urbaru ujedno i *sav opseg* kmetskih novčanih, naturalnih i radnih obaveza na relativno malom alodiju modruškog feuda.

²¹¹ Bromlej, *Još o pitanju razvoja*..., str. 274.

neusklađenost iznosa novčane rente s veličinom zemljišta s kojega se ona daje: u Polju npr. kanonički kmet Jurko Cigulinić sa 10 dana zemlje »služi zlati jedan« koliko daje i kmet crkve sv. Duha Jurko Pribilić sa 20 dana zemlje (isti iznos s dva zemljišta različite površine). U Danima Krznar Šimun, kmet crkve sv. Duha, sa 11 dana zemlje i sjenokoše »služi zlatoga pol« a »Ferdolića selo« (također sv. Duha u Danima) s 10 dana zemlje i sjenokošom »služi zlata dva« (dakle, s gotovo iste površine veoma različiti iznosi prihoda). Držim da razlozima kojima Bromlej pokušava objasniti ovakve disproporcije (na frankapanskom posjedu)²¹² valja – kao važnu komponentu – pribrojiti i faktor *kakvoće* zemljišta. Nije naime rijedak slučaj da se vrlo loša zemlja i izrijekom navodi u urbaru. U Plasima se npr. za 132 dana zemlje i šest stogova sjenokoše što ih je knez dao Franjku Zebiću kaže »a te zemlje je veći del zle«, a jedno drugo selište spomenutog Zebića označeno je kao »zemlja . . . zla, ništar ni vridna, vsa je veći del pračrutna« (stoga, moguće, to selište i ima 40 dana zemlje i 3 kosca sjenokoše). Vrlo je vjerojatno da su postojeće razlike u kakvoći zemljišta pojedinih sesija – koje su i feudalnom posjedniku također morale bile poznate – valorizirane kao činilac koji je, u sklopu ostalih, relevantan za konačnu odmjernu visine rente.²¹³

Sastavljen 1486. god. (vjerojatno poslije velike turske pohare Modruše²¹⁴), urbar modruškog vlastelinstva, koje je postalo glavnim posjedom krčkih knezova, odražava proces slabljenja gospodarske moći tog područja uvjetovan rastućom turskom opasnošću.²¹⁵ »Prostrana i veleunosna«²¹⁶ Modruša (preko koje se oduvijek odvijao i frekventan trgovački tranzit prvenstveno na liniji primorje – unutrašnjost) doživljava sada suton jednog razdoblja u kojem je – naročito poslije prenošenja sjedišta Krbavske biskupije iz Udbine u »varoš« modruški, 1460. god. – dostigla vrhunac razvoja u gospodarskom, upravnom i crkvenojurisdiktivnom smislu. Rustikal postupno pusti, kmetska se podavanja moraju smanjivati, uvjeti gospodarske djelatnosti postaju sve nepovoljniji. 7 godina poslije – 1493. god. koju je obilježio sudbonosni »cladis croatica« na Krbavskom polju – doživljava i glagoljaško područje Modruše tragične trenutke rasapa zabilježene i u zapisu suvremenika tih zbivanja novogradskog plovana Petra Vidakovića (II novljanski brevijar, f. 52

²¹² Interpretirajući taj Bromlejev zaključak, Nada Klaić konstatirala je da je on »s pravom ustvrdio« da varijabilna veličina novčane rente »... nije proporcionalna s količinom zemlje (132). Razlog tom šarenilu traži on u različitom porijeklu i pravnom položaju pojedinih skupina kmetova, o čemu, kaže dalje, nema podataka (133).«; cf. *O razvitku feudalne rente . . .*, str. 43 (istakao E. H.).

²¹³ Kao što je oduvijek bio relevantan za vrijednost, prodajnu cijenu, obradivog zemljišta (koje su modruški kmetovi mogli slobodno kupovati i prodavati).

²¹⁴ Lopašić, *Urbari . . .*, str. 26.

²¹⁵ Cf. *Historija naroda Jugoslavije I*, str. 758–759 i Nada Klaić, *O razvitku feudalne rente . . .*, str. 43.

²¹⁶ Tako Lopašić (*Urbari*, str. 21). Na str. 22. *nav. djela*, L. donosi i podatke o vjerojatnom opsegu modruškog vlastelinstva u doba kneza Bernardina.

d): »leta 1493 bi rasap grada modruše koga turci porobiše i popališe iz koga pobiže častni g(ospo)din g(ospo)din kristofor biskup modruški ali karbavski i s nikoliko kanonici starešini ki došavš' smo v novi grad va vinodol i ustani se tu i učini sebi prebivanje i štolicu v crkvi svetih filipa i ekova apostoli i tih kanonici učini *delnike od sih prihodak*...«

I iz drugih srednjovjekovnih izvora s ovog područja koje je spadalo pod krbavsku (modrušku) i ninsku biskupiju razabire se materijalna osiguranost tamošnjih glagoljaških crkvenih institucija u 15. st., koje su često bogato dotirane posjedima i privilegijima i koje su zemljišni posjed prilično intenzivno povećavale kupnjom za znatne novčane iznose, a neke su – poput pavlinskog samostana sv. Nikole na Gvozdu – razvile živu i raznovrsnu gospodarsku djelatnost.

Sv. Nikola na Gvozdu modruškom (glagoljaški pavlini)

Lopašić s pravom ističe da je taj glagoljaški samostan, koji je utemeljio oko 1380. god. knez Ivan Krčki, imao »*silan posjed*, najviše u Modruškoj i Gackoj županiji.«²¹⁷ Mikula Frankapan je 1401. god. darovao samostanu »dvor« i ribnjake u Plasima, a druga 2 »dvora«: prvi u Plasima (Plaškom), drugi u Vrhriki kod Plaškog poklonio je spomenutim pavlinima Stjepan Frankapan. God. 1405. u samostanu Kamenska udova Stjepanova, Katarina, zapisuje samostanu »sv. Mikule na Gvozdi« jedan »*dvor na Kupi sa svim službama*«. ²¹⁸ To je današnji Fratrovac (nekada Radovac). Izvori mogu samo donekle rekonstruirati opseg i lokacije posjeda tog samostana na potezu od Krka do Kupe: 11. IV 1413. baščanski satnik Ivanola Prvošić, pred potknežinom, plovanom baškim i općinskim sucima daruje »... *s volju općini baške g(ospo)d(i)nu Iv(a)nušu vikariju s(veta)go Mikuli z'Gvozda1. lapat' z(e)mle*...«²¹⁹

Zanimljiva je – kao ilustracija relativno povoljnog položaja kmetova u Modruši – darovna isprava Matka Grepčića, »plebanuša« gojmerskog (izdana u Bosiljevu, 5. VI 1461), koji samostanu sv. Nikole ostavlja jednno selište vrijedno 7 dukata što ga je naslijedio od svoga brata Antona, a ovaj je to »selo« kupio »... *budući kmet Šimuna Dragšetića pod tom' istom' zem'lom' ... i kada e... preminul' ... tada e naporučil' meni popu Matku a svom bratu sve ča e imal' kuplen' e i svoga iman' e*...«²²⁰

O financijskim i zemljišnim transakcijama glagoljaških institucija Modruše informira opširna isprava od 4. VIII 1463 (Modruša)²²¹ kojom

²¹⁷ Lopašić, *Urbari*..., str. 48. O latinskoj ispravi u Arhivu JAZU (sumnjive autentičnosti) kneza Ivana Frankapana (2 mlade kopije) kojom on potvrđuje darovnicu svoga djeda, bana Ivana, modruškim pavlinima datiranu 12. X 1330 (!) cf. Lopašić, *Urbari*..., str. 21 i Stefanić, *Dvije frankopanske glagoljske darovnice*..., str. 144–145.

²¹⁸ Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, str. 131.

²¹⁹ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 112.

²²⁰ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 228–230.

²²¹ *Ibid.*, str. 234–236.

je regulirana nagodba između potknežina Apaja Likovića i modruškog kaptola te samostana sv. Nikole na Gvozdu u vezi s nekim njegovim obavezama prema kapitularnoj crkvi sv. Marije i pavlinskom samostanu. Liković, naime, moli da se dvor što ga on posjeduje u varošu modruškom, po nasljeđu svoje žene Jelke, oslobodi plaćanja godišnjeg »dohod'ka« od 3 dukata kapitularnoj crkvi sv. Marije i 10 dukata samostanu sv. Nikole. Taj je legat spomenutim crkvenim ustanovama ostavio za »svoju dušu« Jelkin djed »poštovan' muž' purgar' modruški« Andrija Žudijin (12 dukata, na 13 ga je povećala njegova snaha Margarita). U zamjenu za oslobodenje od plaćanja te zaklade (koja je redovito isplaćivana) Liković nudi kanonicima *tri kmeta* koja je kupio i čije su sesije u Tolićima (»sideće u Tolićih«) zatim *jedno prazno selište* i »pečnicu na Tošiči z vrtlom«, a kaptol neka se nagodi s pavlinima. U ispravi kanonici izjavljaju »... *priesmo te kmete v naše ruke* ...«, a zatim slijede rezultati dogovora kanonika s vikarom pavlinskog samostana fratrom Stanislavom i »*s nega kun'ven'tom'*« na kojem je utvrđeno da samostan dobiva od kaptola jedno »selo« (s pripadajućim sjenokošama) na »*Kocli brdi*« na kojem »*biše kmet sideći po imenu Cvitko*«, dohodak desetine s tog sela i od neke zemle »*v Kocli brdi*«. Samostan je time namiren i nema više pravo potraživanja spomenutog dohotka s dvora Andrije Žudijina.

O ugledu glagoljaškog samostana sv. Nikole, njegovim gospodarskim interesima i aktivnostima svjedoči i već spomenuti veliki oporučni legat frankapanskog dvorjanika viteza Karla od 400 zlatnika koje su, međutim, Frankapani, kao što kaže knez Žigmunt u ispravi od 9. VIII 1464,²²² uzeli za se,²²³ a za uzvrat im dali jednoga kmeta »*na Svoišči*« koji je davao samostanu godišnje 8 zlatnika rente. Ovom ispravom uzimlje im Žigmunt toga kmeta i daje »*selo Tisovik' na kom' seli side edan' kmet' po imeni Šimun'*« sa svim prihodima. Žigmunt pavlinima vraća i mjesto na Švici na kome je bila fratarska pila (koju su, po navodima listine, uništili braća i sinovci Žigmuntovi zajedno s njegovim mlinovima i pilama) i ujedno im dopušta da tu podignu *pilu, mlin ili stupu*, a vraća im i *dva mlina i jednu stupu na Švici* »za prošnju krala Matičša i kmeti ugr'skih'«.

Nastojanje glagoljaških ustanova oko koncentracije zemljišnog posjeda – posebno vinograda kao izuzetno unosnog vrela prihoda – uočljivo u mnogim citiranim listinama, izraženo je i u kupoprodajnoj ispravi od 1. IV 1475. kojom Vitko Krajač iz Modruše potvrđuje prodaju vinograda »*ki est u Koteli brdi*»²²⁴ *ki se uzdr'ži vr'hu vinograda s(veto)ga Mikule z' Gvozda*« vikaru samostana sv. Nikole, Stanislavu, za 8 zlatnika »po zakonu modruškoga stola«. Karakteristična je ličnost dinamičnog

²²² Šurmin, *Acta Croatica*, str. 239–240.

²²³ Žigmuntova strana u danima borbe za prevlast.

²²⁴ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 276–277. Pavlinski vinogradi »*na Kocli brdi*« spominju se i u više citiranoj nagodbi s Apajem Likovićem (od 4. VIII 1463). Tom su nagodbom gvozdanski pavlini dobili kmeta i selište kraj svojih tamošnjih vinograda.

fra Stanislava koji se spominje u većem broju glagoljskih (i latinskih) isprava što se odnose na gospodarski život primorsko-istarske pavlinske vikarije.²²⁵ Ti nam izvori otkrivaju razne vidove njegove djelatnosti: putovanja radi gospodarskih i imovinskih poslova pavlinskih samostana povjerenih njegovoj brizi, primanje darovnica, ugovaranja kupnje zemljišta, uspješna nastojanja oko potvrde i proširenja posjeda i beneficija glagoljaških pavlina od strane knezova i biskupa,²²⁶ pa je posve opravdan Štefanićev sud o fra Stanislavu kao »ocu primorsko-istarske vikarije«, koji je u dijelu 15. stoljeća »... neumorno radio i na ekonomskom osiguranju kao i na kulturnom osamostaljenju hrvatskih glagoljaških pavlina.«²²⁷

Isprava kneza Marina Frankapana od 4. V 1478, izdana u Novom,²²⁸ upućuje na to da su neka prava gvozdzanskih pavlina u sferi gospodarske aktivnosti (prvenstveno njena opsega) vjerojatno bila osporavana od strane kneževih činovnika jer se njome naređuje potknežinu, oficijalima i pisarima da sami ne ometaju i da, štoviše, pred svakim brane pravo pavlina iz sv. Nikole na slobodnu prerađivačku i uslužnu djelatnost u njihovim mlinovima, pilanama i stupama za sukno (*»... da na nih' maline i na stupu i na pilu svaki človik' da e volan' i slobodan' kusce voziti i sukno nositi...«*), kao i pravo (koje im je dao knez Martin) da slobodno utvrđuju cijenu za obavljeni posao (*»... da su volni i slobod'ni svakomu človiku ki bi u nih'... maline prišal' kusce trti i sukno valati, poč' nim' drago i kako nim' drago...«*). 9. VIII 1482. »kanci(lir) krčki« Žan Jakov daruje u čast crkve samostana sv. Nikole »ka e na Gvozdi« i samostana sv. Spasa kod Senja komad zemlje za vrt koji »... leži v drazi baškoj blizu mora... a ta vrt est dlj sežan .16. a širok .14. sežan«. Pavline pri činu darivanja zastupa fra Valent, a u ispravi se kaže da je donator zemlju dao »za nega prošnu«. I ova je isprava karakteristična kao izraz kontinuiranih nastojanja pavlinâ da za svoje gospodarstvo osigu-

²²⁵ Tako npr. latinskom ispravom od 24. VI 1444. knez Žigmunt Frankapan, na molbu fra Stanislava, »... potvrđuje i proširuje darovnicu kneza i bana Ivana pavlinima...« a također na njegovu molbu knez Stjepan Frankapan izdaje u Modruši 25. III 1461. latinsku ispravu kojom »... daruje i potvrđuje pavlinima mnoge posjede, među ostalima i dva mlina...« (cit. iz rada Vj. Štefanića, *Dvije frankopanske glagoljske darovnice...*, str. 144-145; v. tamo i ostale podatke o fra Stanislavu, za kojega izvori kažu da je Poljak = » de Polonia«, a Štefanić nalazi o njemu podatke i kao glagoljaškom piscu).

²²⁶ Vikar Stanislav npr. 10. VI 1471. zahtijeva - i dobiva - od modruškog kaptola potvrđeni prijepis listine kralja Matije Korvina iz 1466. god. kojom ovaj - i pored citiranog Žigmundova povratka dvaju mlinova i pile na Svici pavlinima iz Gvozda (9. VIII 1464) - smatrajući krunu direktnim nasljednikom dobara i ostavštine kneza Žigmunta (koji je umro 1465, cf. Vj. Klaić, *Krčki knezovi...*, str. 252) potvrđuje to darivanje i naređuje svojim porkulabima u Otočcu i Gackoj Jurju Hankoviću, Mikloušu Pohmajeviću »... kako tude vidiv'ši ta naš' list' imite rečeno iman'e d'va malina ed'nu stupu i ed'nu pilu tim istim fratrom remetam odpuštiti slobod'ne imite i savsima s tih' malinov' pile i stupe ruke vaše van' zneti...« (Šurmin, *Acta Croatica*, str. 267-268).

²²⁷ *Dvije frankopanske glagoljske darovnice...*, str. 146.

²²⁸ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 282-283.

raju povoljna zemljišta u Drazi Baščanskoj. Učestala spominjanja vrtova u pavlinskim listinama potvrđuju njihov interes i za hortikulturnu proizvodnju za koju su npr. na poklonjenoj čestici Žan Jakova vjerojatno postojali vrlo dobri uvjeti jer su »kun'fina... toga vrta za zmorca i z bure voda ke se zove Ri(č)ica...«^{228a}

O vinogradima gvozdanskih pavlina na Krku (u Baškoj) saznajemo iz naredbe krčkog biskupa Donata da se utvrdi opseg trsja toga samostana »ko plaća osmo«²²⁹ što sudac Šimko čini »mer'nim' sežnem«, po navodima 4 zaprisegnuta starca koji su morali odrediti dio vinograda što je – po njihovu sjećanju – plaćao biskupu osminu. Vinograd je izmjeren (uzduž 36 sežanja, dolje i u sredini 18, a gore 6 sežanja) u prisutnosti niza svjedoka: potknežina, plovana baškog, popa, fratara, priorâ samostana sv. Nikole i sv. Spasa i 4 svjedoka jer se očito vrlo važnim smatralo točno utvrđivanje veličine zemljišta s kojega valja dati spomenuto podavanje.

Knez Anž Frankapan, potaknut »vručostju ljubavi božanstvene«, daje 25. I 1495. samostanu na Gvozdu 3 *kmeta* čije su sesije u selu Črnici, a za njihova »sela« se kaže »i ta sela esu *poli pr'voga našega dan'ě* ko smo mi prie darovali rečenomu kloštru v' Gvozdi.«²³⁰ Isprava o tom prethodnom darivanju nije sačuvana.

Gvozdanski pavlini nastoje svoj posjed na brinjskom području i dalje proširiti kupnjom zemljišta: u listini kneza Anža od 1. IV 1496.²³¹ kaže se da je fra Anton, vikar samostana sv. Nikole, došao predat nj... proseći... umilenim' zakonom' pomoći crik'vi r(e)č(e)noi kako bi služba b(o)žě na više prišla...« i stoga knez odlučuje da pavlinima proda (prodasmoi dasmoi darovasmoi daemo dobrolnim zakonom) na svom »vladanju« brinjskom »selo ko se zove Mokro... sa vsimi seli ča k' nim' pristoi... sa vsimi službami malimi i velikimi...« za 150 »zlatih dobra i čista zlata i pune mire«.

Ispravom od 1. XII 1498.²³² izdanom u Brinjama knez Anž potvrđuje darovnicu Jurja i Pavla Tomkovića samostanu sv. Nikole za neku zemlju na području Modruše.

^{228a} *Ibid.*, str. 289–290.

²²⁹ *Ibid.*, str. 342–343. Samostan vjerojatno nije točno plaćao »osmo«, pa je stoga izvršen premjer zemljišta od kojega se plaća. Ovaj je primjer značajan i po tome što je određena površina s koje se plaća ovaj dohodak. Za sežanj donosi VI. Mažuranić ovaj podatak »Sežaj... bit će obično neka mjera od šest stopa ili noga malo većih ili malo manjih, a imao bi te biti hvat ruku odrasla čovjeka... Pergošić prevodi i Verbecijevu mensuru sive ulna regalis sa kraljev lakat ili sežaj... Kako je to mjera »kraljevska«, veća je ona nego bi prema nazivu imala biti. Doseže taj lakat ili sežaj svakako blizu tri metra.« (*Prinosi za hrvatski povjestno-pravni rječnik*, JAZU, Zagreb 1908–1922, str. 1301). Dimenzije gornjeg vinograda bile bi prenijete u mjeru decimalnog sustava – po prilici 108 m (dužina) : 54 m (donja strana) : 18 m (gornja strana). Ovaj je slučaj posebno zanimljiv zbog navođenja veličine zemljišta s kojeg priteče određeni »dohodak«.

²³⁰ *Ibid.*, str. 381–382.

²³¹ *Ibid.*, str. 390–392.

²³² *Ibid.*, str. 412–413.

Juraj Tomković 15. I 1499.²³³ prodaje »z dopušćenien knezev i va voli... brate« pavlinima sv. Nikole svoje selo Škinje »u ladani brinškom« za »dukat 9« (a jedan »kus zemle« do toga sela daruje za grijeh svoje i svojih mrtvih).

Osim posjeda ovog samostana za koji Klaić ustanovljuje da je »... bio bogat i prostran...« pa je u njemu u razdoblju uspona i procvata glagoljaštva na ovim područjima (okvirno – do početka 16. st.) »... živjelo... do 80 redovnika, sve samih Hrvata i glagolaša«,²³⁴ razvijaju se u krbavskoj (modruškoj) i ninskoj biskupiji znatni posjedi i nekih drugih glagoljaških samostana i crkava.

Zažično

Na svom posjedu u Zažičnu Donjem, na brdu Gradčini, Draškovići su sazidali crkvu sv. Marije, a nešto kasnije i samostan pavlinâ. Na to da je crkva sazidana prije god. 1490. (kada je fundiran samostan) upućuje darovnica kraljeva kapetana Žarka Draživojevića koji je 1488. god. nadario crkvu, ali se tom prilikom ne spominje i samostan.²³⁵ U ispravi od 1. XI 1490. o predaji crkve i samostana »na oblužen'e i na čašćen'e« redovnicima sv. Pavla Draškovići, »fundaturi crkve i molstira«, nabrajaju zemlje, polja, sjenokoš, blata, vode, šume, drvosječ i dr. kojima su »vsi kupno« obilno dotirali svoju crkvu i samostan od »vlastite i od nikogare neoporočne plemenite plemenščine«. ²³⁶ Činjenica da je za kratko razdoblje od 1492. do 1498. godine sačuvano 5 darovnica ovom cenobiju potvrđuje Pavičićevu napomenu da je samostan u Zažičnu »brzo stekao naklonost«²³⁷ naselja buške župe. Darivao ga je – između ostalih – i knez Mihovil Frankapan, o čemu svjedoči listina od 5. IV 1492. izdana u Slunju, kojom se potvrđuje darivanje »... cr(i)kvi s(ve)te Marie u Zažičah i redu s(ve)toga P(a)vla prvoga remete dva puna ždr(i)bě zemle n(a)še vlašće v seli... našem' Sičevi...«²³⁸

Opsežnom ispravom od 24. IX 1492, izdanom »v dan navadni pitana« tržičkoga »rotnog stola« potvrđuje se fra Franku Budišiću kao predstavniku »... starišine svoga od crkve i kloštra svete dive Marie iz Zažična« pravovaljanost oporuke kojom Dujam Vlaić ostavlja samostanu »plemenščinu« u Mohliču, svojevremeno kupljenu od Petra Frančiča. Budući da su rotni suci i pristavi zaključili da nitko »... s pravom pravdom hrvackom i zakonom, mrtvih taštamenta razbiti... nima ni more...«, oni – nakon prethodnog provjeravanja činjeničnog stanja, odlaska »na lice te zemle« – uvode ovom ispravom redovnike iz Zažična u puni posjed oporučenog imanja sa svim pravima koja su pripadala oporučitelju. Listina je zanimljiva i kao prikaz organizacije i toka pravnoga postupka

²³³ *Ibid.*, 413–414.

²³⁴ Vjekoslav Klaić, *Krčki knezovi*, str. 48.

²³⁵ Cf. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, str. 59.

²³⁶ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 343–349.

²³⁷ S. Pavičić, *nav. djelo*, str. 59.

²³⁸ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 360–361.

ustanovljenog »pravdom hrvackom« za ovakve slučajeve; na žalost i ovaj dokumenat ne sadrži čak i najosnovnije podatke o opsegu ostavštine.²³⁹

26. IV 1499. lički stol »va obranom' mesti... u s(veta)go Jurč na Skurini«, nakon provedenog prethodnog postupka, potvrđuje Pavlu Slavkoviću iz »plemena« Magorovića prodaju svog dijela mlina, jednog ždrijeba zemlje (od čega na pol ždrijeba »stoi Tomaš' Mitarinić«, a na drugoj polovini »ni sada kmeta«) i poklon od pola ždrijeba u selu Bisićima, samostanu sv. Marije u Zažićnu. Samostan zastupa ponovno fra Frano Budišić, ali sada kao prior.²⁴⁰

Već idući mjesec, 8. V 1499,²⁴¹ javlja se Pavao Slavković ponovno pred »rotnim stolom« u Skurini kao donator zažićanskih glagoljaša: listinom se potvrđuje njegovo darivanje samostanu još pola ždrijeba njegove slobodne zemlje u Bisićima.

I treća listina iz god. 1499. (10. VI)²⁴² koja se odnosi na ovaj samostan izdana je od ličkog rotnog stola na Skurini, na zahtjev Jurja Malića koji želi pismeno ovjeroviti uvođenje pavlina u posjed jednog ždrijeba zemlje »na kom... sada stoi Mikula Lopušić«, što ga je njegov sin Petar ostavio u oporuci pavlinima sv. Marije. Juraj Malić izjavljuje da je »... hodil svojim' kipom' v Zažičan' k crkvi b(la)ž(e)ne d(i)ve Marie i ondi... zapisal' v misal' b crkve s(ve)te Marie kupno s priurom' i fratri službu ka ima biti dobrovoljno vična za takov dar' i takovu ljubav' od fratrov...«²⁴³

Imovinska osnova ovog samostana uz ovakvu »ljubav od fratrov« kod Bužana (a i na širem području) očito je relativno brzo proširena. Za puni razmah djelatnosti nije, međutim, pavlinima iz Zažićna ostalo dovoljno vremena: kroz nepuna tri desetljeća od osnutka samostana (između 1503. i 1526. god.) Bužani su – kao i Lika, Krbava, Odorje i Hotuča – osvojeni od Turaka. Pavlini iz Zažićna traže utočište u Primorju, u Novom. Samostanski spisi, koje su donijeli sobom u Vinodol »imaju veliku vrijednost za proučavanje Like i Bužana« (Pavičić).²⁴⁴

Sv. Ivan u Lici na Gori

Dok je prva vijest o zadužbini Draškovića – crkvi sv. Marije u Zažićnu – zabilježena u Radivojevićevoj darovnici iz god. 1488, na području plemena Mogorovića znatno se ranije spominje crkva *Sv. Ivana*

²³⁹ *Ibid.*, str. 363–366.

²⁴⁰ Šurmin, *Acta Croatica*, str. 417–420.

²⁴¹ *Ibid.*, str. 420–422.

²⁴² *Ibid.*, str. 423–425. U svim ovim ispravama veličina ždrijeba određuje se sa »užb merom' vladan'skom'. 80. zemle unutrae a tolikoi van'ne zemle« (*ibid.*, str. 424).

²⁴³ Tj. »prema fratrima«.

²⁴⁴ *Seobe i naselja...*, str. 59 i 104.

»u Lici na Gori«,^{244a} koja je, i pored svojih posjeda, bogato dotirana od Mogorovića, pa Pavičić pretpostavlja kako je »Vjerojatno... da je ona bila upravo zavjetna crkva toga plemena, crkva njihova krsnog sveca, te je sv. Ivan bio krsna slava plemena Mogorovića...«^{244b}

Javnopravnim aktom od 19. VII 1433.^{244c} glavari ličkih »hrvatskih« Vlaha i »vlaški stol« jamče sigurnost posjedu ove crkve, obavezujući se na »...slobodšćinu vsemu iminju s(ve)toga Ivana crkve v Lici na Gori...«, i to selištima Čelopeci, Kozji Rog i Podbrdo, a i drugdje »...gdi e iminee s(ve)toga Ivana crkve ča k noi pristoi rečenomu iminju...« Posebno se ističe jamstvo zaštite kmetova sv. Ivana koje »...niedan... naš' brat' hrvackih Vlahov...« ne smije »...gusom vzeti ni ukrasti ni niednim zakonom zla i škode učiniti...«

Koliko je crkva sv. Ivana na Gori bila poštivana od naselja – posebno Mogorovića – u Lici, vidi se i iz bilješke na f. 161 glagoljskog misala^{244d} što ga napisa pop Marko god. 1441. »stoe na Luci u s(ve)t(a)go Luke« popu Blažu, kapelanu crkve sv. Jurja u Obrovi i službeniku ninskog biskupa Anadala, u kojoj, između ostalog, stoji da »...va to vrime gospoda Mogorovići daše županiju v sveti ivanb na gori...« (tj. godišnji prihod od raznih podavanja Ličkoj župi). Iz druge bilješke (na f. 282 v), pisane 8 godina kasnije, 1449. god., vidi se da je »pop blažb plemenem bobinacv vikar v Lici pod' gospodinom anadalom biskupom ninskim«, kod sv. Ivana u Kasezima, prodao taj misal za 27 dukata knezu Dujmu Petričeviću, koji ga kao crkveni »odvitnik« kupuje za crkvu sv. Marije

^{244a} »Na tom zemljištu jugoistočno od Počitelja, a jugozapadno od Kuklića bila je sagrađena crkva sv. Ivana, oko koje je kasnije osnovan i franjevački samostan. Crkva je stajala na brdu visokom 1017 m, već u velebitskom sklopu...« (S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici...*, str. 33–34).

^{244b} *Ibid.*, str. 34. Pavičić napominje da je sv. Ivana slavilo »... i veliko pleme Kačića, a isto su tako i Lapčani sagradili glavnu crkvu u svom plemenu još oko 1180. u blizini Lapca s posvetom sv. Ivanu« (34).

^{244c} Tekst isprave citiram prema kritičkom izdanju Josipa Vončine, *Četiri glagoljske listine iz Like*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 2, Zagreb 1955, str. 213–230. Ovim je izdanjem dobiven tekst koji se razlikuje od onoga što ga je Lopašić izdao u svojoj knjizi *Bihać i Bihaćka krajina* (a od njega ga preuzeo Šurmin) i u kojem ima mnogo grešaka jer je, kao što napominje Vončina, »Rukopis... što ga je izdao Lopašić, u mnogim... stvarima vrlo iskvarena kopija glagoljskog originala« (220). Ubicirajući vrlo logično lokalitet Čelopek na Velebit, južno od Metka (prema *Karti ličke regimente*), Vončina zaključuje: »Istina, to nije selo, kako bi trebalo biti prema izričitom svjedočanstvu listine, ali od postanka listine (XV st.) do početka XIX st., kada je nepoznati crtač mogao izraditi ovu kartu, lako je moglo toga sela nestati, pa ostati samo ime vrhu« (str. 214, istakao E. H.). Činjenica da selo »...označava u hrvatskih spomenicih vazda skup zemalja, spadajućih knetskom selištu, dočim se za naselbine sa više kuća (selo u kasnijem smislu te riječi, op. E. H.) upotrebljuje naziv: vas, ves i vasnica.« (Lopašić, *Urbari*, str. 29, bilj. 3, istakao E. H.) upravo potvrđuje Vončinu ubikaciju: nije moralo nestati sela jer su to bila zemljišta pod tim imenom.

^{244d} Kodeks danas u Vatikanskoj knjižnici (sign. Illirico 8). Bilješke citirane prema Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, »Djela JAZU« 38, Zagreb 1948, str. 24.

na Drenovcu.^{244c} I u ovoj bilješci spominje se ponovno davanje »županije« crkvi sv. Ivana na Gori »... i va to leto se načiniše vsi mogorovići s' knezom duimom^b banićem (Frankapanom, op. a.) za županiju ličku i daše .2. sti dukat a on nim^b županiju pusti v lici vičnim zakonom^b a oni ju daše cr'kvi s(ve)t(a)go iv(a)na na gori vikuvičnim^b zakonom^b...« Ovakvo dotiranje jedne glagoljaške crkve prihodima čitave županije još je jedan dokaz ugleda što ga je u srednjovjekovnom društvu ovog područja uživalo glagoljaštvo.

Lički »stol« potvrđuje 9. IX 1469. na molbu Martina, priora crkve sv. Ivana, oporuku »č(lovik)a plemenita vlastelina« Matijice Utišenića²⁴⁵ koji ostavlja »... cr(i)kvi ... i fratrom^b .1. ždrib zemle v Medci na kom siše Iv(a)no Zloden' ...«, ovdje se navodi i još jedno zemljište koje je prije bilo dano fratrima. Ovo je prvi put da se uz ovu crkvu spominju i fratri. Samostan uz crkvu, koji su bez sumnje podigli i pomagali također Mogorovići, morao je, dakle, biti osnovan između darovnice iz god. 1449. i kojom je još dotirana samo crkva i ove Utišenićeve oporuke.

Transumptom od 2. V 1513. senjski kaptol potvrđuje listinu ličkog »stola« iz 1512. god. kojom je propisan način ubiranja desetine u ličkoj županiji, a na molbu fra Ivana Vranića, gvardijana sv. Ivana fratra »reda svetoga Frančiska« (»... pitam u boga i vas zakona za dotu kom ste dotali svetoga Ivana ... pitam' vas kim zakonom' ima biti slobodščina vaša kada se gre po desetini«)²⁴⁶

Kosinj

Ovdje, na području srednjovjekovne Like, gdje je glagoljaštvo predstavljalo značajan faktor gospodarskog, društvenog i kulturnog života i gdje je glagoljaška tradicija imala čvrst oslonac u poštovanju i pomoći plemenitih ljudi Draškovića, Mogorovića i dr., uživajući istovremeno trajne simpatije i podršku Frankapana, utemeljena je potkraj 15. st. – u Kosinju – prva hrvatska i južnoslavenska tiskara. U svojoj iscrpno dokumentiranoj monografiji o Lici i članku »Bužani« u Hrvatskoj enciklopediji, Pavičić sažeto rekapitulira sve relevantne historijske podatke o Kosinju. Prema njegovim navodima, pored pavlinskog konventa u Zažićnu postojao je na području Bužana još jedan glagoljaški pavlinski samostan. Na taj zaključak navodi popis posjeda kneza Martina Frankapana iz god. 1464. u kojem je spomenuto »... da je tome posjedniku pripadalo i patronatstvo crkve sv. Marije koja se zove Opatija ...«²⁴⁷ Po

^{244c} U 16. st. (1588. god.) kodeks je – kao i brojni drugi rukopisi iz unutrašnjosti – na Krku, u Dobrinju, gdje su pred turskim strahom našli utočište i lički glagoljaši (bilješka na f. 37).

²⁴⁵ Vončina, *nav. djelo*, str. 222–224.

²⁴⁶ *Ibid.*, str. 224–227; utvrđeno je da pri ubiranju desetine budu arhiprvad, župan i »biškuplak«: arhiprvad će »nositi nož i rizati« (tj. urezivati davanja u rovaše), župan »pravdu davati komu bi krivo«, a »biškuplak« uzimati rovaše i »na špag staviti«.

²⁴⁷ Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, str. 63.

predaji – koju je u svojoj relaciji iz 1696. god. zabilježio i biskup S. Glavinić – taj se drugi samostan nalazio na području Kosinja, gdje se, prema njegovu opisu, »... očuvalo mjesto na kojem se nalazio samostan remeta sv. Pavla.«²⁴⁸ S obzirom na god. 1464. u kojoj se spominje opatij-ska crkva, taj je samostan znatno stariji od zadužbine Draškovića u Zažićnu Donjem. »To je i najstarija ustanova te vrsti u Bužanima, koja je u ovom kraju imala i veliko uljudbeno značenje. Spomenuti Glavinić navodi, da su u Kosinju tiskani glagoljski brevijari, koji su još u njegovo vrijeme služili glagoljašima. Nema sumnje da su taj posao obavljali učeni i vrijedni pavlini toga samostana, jer su pavlini i inače po tim našim krajevima čuvali glagoljsku predaju. Po tom pavlinskom samostanu, a pogotovu po toj tiskari izišao je Kosinj osobito na glas, te je stoga još potkraj 17. st. Glavinić mogao zabilježiti predaju, da je to mjesto prije Turaka bilo nadaleko poznato.«²⁴⁹ Glavinićev glas o glagoljskim brevijarima iz pavlinske oficine u Kosinju potvrđuje i tamo očito otišnut brevijar iz 1491. sačuvan u venecijanskoj Marciani o kojem je – pred 75 godina – referirao E. Teza (čiji su izvještaj za nauku u novije vrijeme ponovno morali otkriti L. Cini i A. Cronia).²⁵⁰

Značenje kosinjske tiskare kao eminentnog činioca hrvatske kulturne stvarnosti 15. st. ne može biti cjelovito ocijenjeno izvan odrednica društvene i historijske uvjetovanosti tog fenomena, izdvojeno od činjenice da je jedna naša sredina, neposredno ugrožena turskom opasnošću, u predvečerje krbavske katastrofe, sudeći po svemu prva na slavenskom Jugu, našla snage za organizaciju i mogućnosti za financiranje ovako zamašitog poduhvata kakav je u 15. st. predstavljalo osnivanje tiskare. Nastojanje da se djelovanje glagoljaštva na tom području unaprijedi i osuvremeni posredstvom tiska, kao medija kojim je otpočela nova era evropske kulturne historije, svjedoči ne samo o otvorenosti glagoljaškog kruga kretanjima suvremene evropske misli nego i o razini njegova položaja u životu jednog dijela hrvatskog srednjovjekovnog društva – i njegovim materijalnim mogućnostima. I nije stoga slučajno što se da-

²⁴⁸ *Ibid.*, str. 64. Pavičić ovdje navodi i najvjerojatniju lokaciju ovog samostana na kosinjskom području: »I zaista i danas se između Rudinke i Donjeg Kosinja na području sela Selišta, nahodi povelik hatar koji se zove Kloštar. Na tom je tlu stajala, kako se vidi, i opatija koju spominje popis iz 1464. i koju navodi i biskup Glavinić. Sam je samostan bio izgrađen, vjerojatno, na onom brdašcu pored vode Like na kojem danas stoji crkva sv. Petra« (nav. djelo, str. 64).

²⁴⁹ Pavičić, *Bužani*, Hrvatska enciklopedija III, Zagreb 1942, str. 562–563 (istakao E. H.).

²⁵⁰ L. Cini e A. Cronia, *Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza: »L' editio princeps« dei breviari glagolitici*, »Atti dell' Istituto Veneto di scienze lettere et arti Venezia« 1954–1955, tom CXIII, str. 71–113. Kakva je karakteru u prošlosti ponekad bio rad čak i velikih istraživača naše glagoljaške tradicije, pokazuje npr. činjenica (koju iznose autori ove rasprave) da su i Parčić i Jagić znali za Tezin referat o »editio princepsu« hrvatskoglagoljskog brevijara, a da to ipak nije našlo odgovarajući odjek u njihovu znanstvenom radu.

naš npr. stvaranje tiskare u Kosinju kvalificira kao uvodni dio jednog »osnovnog glagoljaškog programa« (otpočetog u Lici, a nastavljenog u Senju i Rijeci).²⁵¹

Tribihovo i Okrugi (Gacka)

Da su glagoljaši na čitavom svom arealu trajno mogli računati na naklonost pastve potvrđuje »rubrika« iz Vatikanskog brevijara Illirico 5 (1379) u kojoj Fabijan, autor bilješke, kaže da je brevijar pisan »... bogu na čast i svetome ivanu v tribihoviće plemenitim ljudom snikravićem ... ki su pomagali v te knigi da bi se brže svršili ...« Položaj glagoljaških crkvenih ustanova u Gackoj 1387. god. – kada je ta bilješka pisana – on u svojem zapisu prikazuje ovako: »I v to vrime bihu v okruglah dobri muži i v tribihovićih ki crkvi svojim blagom urešivahu kaleži i rizami knjigami krovom i vsaku dobrotu ka p(ristoi sve)toi crkvi.« Ovo posljednje očito znači beneficije, prihode od zemljišnog i ostalog posjeda bez kojih se crkve nisu smjele osnivati.^{251a}

²⁵¹ A. Lj. Lisac, *O prvoj glagoljskoj tiskari na domaćem tlu*, »Kritika« 14, Zagreb 1970, str. 640. Ističući u uvodnom dijelu članka svoj primat na ideju o tiskarama Kosinj – Senj – Rijeka kao *jednoj* tiskari (u odnosu na identično stajalište Zvonimira Kulundžića, cf. str. 628), autor svoju tezu rezimira zaključkom da je »... prva glagoljska tiskara postojala na domaćem tlu već početkom devetog decenija 15. stoljeća i bila najprije u Kosinju, odatle se selila u Senj i Rijeku te ... je kroz gotovo pedeset godina tiskala veći dio crkvenih glagoljskih knjiga« (641). Radom te tiskare je, prema mišljenju A. Lisca, vjerojatno ispunjen »i sam osnovni glagoljaški program u kojem su sudjevali knezovi Frankapani, senjski i modruški biskupi i kanonici, tamošnji redovnici (pavlini), svećenici i đakoni te domaći sinovi tiskari venecijanske škole s Grgurom Senjaninom na čelu ...« (642). Ne ulazeći ovdje u problematiku glagoljaškog tiska koja je – premda izuzetno važan – ipak specifičan detalj, na periferiji osnovnog interesa ove globalne teme o društveno-gospodarskom razvoju glagoljaštva držim da – makar i ovako uzgred – valja uputiti na oprez pri isticanju Frankapanâ kao pokretača kosinjske štamparije, s *posebnim accentom na knezu Anžu VIII Brinjskom* kao glavnom akteru tog poduhvata (cf. str. 636–637. *nav. djela*). Razlogom takvoj rezervi je, prije svega, teška situacija u kojoj se nalazi knez Anž (1458–1514) od god. 1477. pa sve do smrti kralja Matije Korvina (6. IV 1490), dakle upravo u razdoblju relevantnom za pokretanje tiskare. Zapleten u dugotrajan i oštar sukob s kraljem, knez Anž, naime – već 1479. god. – ostaje bez svog stolnog grada Brinja i, kao što konstatira Klaić, »Gdje se je bavio i kuda je lutao nije nam poznato« (*Krčki knezovi Frankapani ...*, str. 272). U studenom (29) god. 1490. – 7 mjeseci poslije smrti kralja Matije – dosadašnji prognanik knez Anž, sada ponovno iz svog Brinja, piše (već citirano) očajno pismo knezu Benediktu Ratkaju u kojem mu se žali na silno siromaštvo u kojem se zatekao njegov posjed i zbog kojeg mu ne može vratiti neki zajam. Pored ostalog Anž kaže »... o knez Benedik tolika su uboštva ovdje da sam otill grad založiti ... knez Benedik da biste me od ovoga uboga gospoctva prsili ednoga grada na moju veru vam ga ne bih zakratil ...« (Šurmin, *Acta Croatica*, str. 350–351). Da je financijsko stanje kneza Anža u tim godinama bilo zaista tako kritično, kakvim ga prikazuje ovo pismo koje govori o dugovanjima i siromaštvu, vidi se i iz već spominjanih, učestalih prodaja kneževe zemlje crkvenim ustanovama, koje su imale novaca: samostanima pavlina kod Senja (sv. Jelene i sv. Spasa) i onome na Gvozdu. Tako su 3 sela prodana spomenutim samostanima za 544 dukata. Teško je, čini mi se, povjerovati da je u svim tim nedaćama prognostva, sukobima i osiromašenju, knez Anž mogao, ma koliko to moguće želio, iz svojih sredstava, pokrenuti tiskaru, imati glavnu ulogu u tom značajnom činu.

Šjevačno od Gvozda, u porječju Kupe, uz Dobru, Koranu i Mrežnici, na području goričkog arhidakonata,²⁵² glagoljštvo je našlo čvrst oslonac u »bratstvima plemenitih ljudi« (»nobiles fratres generationales«), slobodnim plemićkim općinama razvijenim uglavnom iz institucije *jobagina castri* (gradokmetova) uz kraljevske gradove-tvrđave (Okić, Podgoru, Bosiljevo, Steničnjak, Dubovac, Ozalj i dr.),²⁵³ Javne i pravne poslove obavljali su članovi plemićkih bratstava predvođeni svojim županima, »kneževima« (kod Ladihovića i Smrčkovića), sucima (ili »rihtarima« – Ozalj) na skupovima pri glagoljaškim župnim crkvama »... u svojih klupah navadnih i od vika narejenih za vikovično spravišće« ..., izdajući i glagoljske isprave zapečaćene »... za veću tvrdnost ... pečatom plemenskim«.²⁵⁴

U toku 15. st. život tih općina karakterizira proces imovinske²⁵⁵ i klasne diferencijacije »... već od sredine XV. st. izabirala bi »plemena« zaštitnika iz neke osobito jake porodice samog plemena. Kasnije su to pravo prenijeli na velikaše, a nije bio rijedak slučaj, da se neka istaknuta obitelj nametnula za gospodara *pretvorivši ostale članove »plemena« u kmetove*«.²⁵⁶

^{252a} I. Kukuljević *Acta Croatica*, (Dodatak 5). God. 1487. Tribihovićani i Okruglani svojim prilozima omogućuju da, »pribanuš« tribihovički pop Benko Palilić otkupi brevijar koji »bihu Turci vzeli«. I nije beznačajan podatak, za ocjenu duboke emotivne povezanosti naših ljudi s glagoljskom knjigom, da porred onih koji u tim surovim vremenima pomogoše žitom i zlatnicima da se knjiga otkupi – poput živa čovjeka – od Turaka, čak i »... dobre žene ... pomogoše nika grošem a nika soldinom bog jih pomozu i sveti Ivan...« (cf. Šurmin, *Acta Croatica*, str. 318–319).

^{252b} Gorički arhidakonat bio je dio zagrebačke biskupije u kojem su 1334. god., prema popisu Ivana goričkog arhidakona (u njegovu poznatom zborniku), bile 62 župe podijeljene u 3 crkvena kotara: gorički, podgorski i metlički. U goričkom kotaru ovoga rhidakonata (a djelomice i podgorskom) župnici su gotovo do kraja 17. st. gotovo isključivo glagoljaši. Za ubikaciju župa goričkog arhidakonata spomenutih u popisu iz god. 1334. cf. rad J. Butorca, *Popis župa zagrebačke biskupije iz 1334. godine*, Zagreb 1944, str. 5. Butorac je ubicirao 40 župa (od 62). Valja istaći da se u popisu iz 1334. ni za jednu župu ne konstatira slavenski obredni jezik.

²⁵³ O tom razvoju u srednjovjekovnoj Slavoniji N. Klaić kaže: »Taj je sloj slobodnog stanovništva (gradokmetovi, službenici gradova-tvrđava, op. E. H.) (doživljavao u drugoj polovici XIII. st. bitne promjene: dok su jedni, zbog osiromašenja, bili prinuđeni da se predaju u ruke crkve ili jačeg plemstva, i tako gubili pomalo svoja prava, drugi su se nobilitacijom digli među niže plemstvo.« (cf. recenziju rasprave J. Bosenđorfera, *Agrarni odnosi u Slavoniji* JAZU, 1950, u »Historijskom zborniku« 5, 1952, sv. 329).

²⁵⁴ Uobičajene diplomatske formule iz glagoljske listine pisane u *Hutini* godine 1471. kojom se potvrđuje kupoprodaja zemljišta »Gornje polje Latovničko«, zaključena između Jurja Klinčića, »graščaka grada Steničkog«, i člana »plemena« Hutinjana Lakše Latovničkog.

²⁵⁵ Lopašić npr. navodi da je u »plemenu« Ladihovića bilo »... vlastele, koja su držala kmetove i plemića jedno selaca« (*Oko Kupe...*, str. 155).

²⁵⁶ *Historija naroda Jugoslavije II*, str. 436 (istakao E. H.).

Na sudbinu tih plemićkih općina, njihovih prava i povlastica u 16. st. neposredno su, između ostalog, djelovala i turska teritorijalna osvajanja i akini koji su izazivali strah i nesigurnost i poslije kojih su cijela područja Hrvatske ostajala pusta zbog bijega stanovništva ili odvođenja u roblje. Nastojanja feudalaca usmjerena su sada – zbog intenzivne potrebe za radnom snagom – u pravcu pretvaranja bratstvenika, članova slobodnih općina, u feudalne podložnike, što se u prvi mah postizalo dobrovoljno, tobožnjim »uzimanjem u zaštitu«, a kasnije i grubom silom. Tipičan je primjer tog procesa postupak Frankapana (i kasnije Zrinskih) prema slobodnim općinama na području njihova ozaljskog vlastelinstva.²⁵⁷

Dijaspora hrvatskog stanovništva iz područja koja su se našla na udaru turskih akina i regularnih četa (Lika, Krbava, Modruš, Pounje) koja je počela u drugoj polovici 15. st. a od krbavske bitke »ušla u svoju akutnu fazu«, dovela je mnoštvo bjegunaca i u relativnu sigurnost Po-

²⁵⁷ Ban Dalmacije i Hrvatske (1426–1432) Nikola IV Frankapan, prvi od porodice u posjedu tog značajnog grada prekokupske Hrvatske (danog god. 1398, Nikoli od kralja Sigismunda u zalog za zajam od 17.000 dukata), oteo je, uz pomoć ozaljskog »graščaka«, 1422. god. pribičkom plemenu Bakša 25 selišta (vlastništvo Jurja Bakše), što je izazvalo intervenciju samog kralja Sigismunda u korist Pribiča.

Listinom od 10. VIII 1433. pisanom u Ozlju, Bartol Frankapan potvrđuje odluke sadržane u ispravi svog kastelana (graščaka) Matije Dmunića izdanog kmetovima ozaljskog »vladaně« (naročito Ješkovljanima) u vezi s nekim beneficijima i napominje »Zapovidasmo da se kupe na t. . . dvor (u Ješkovu, op. E. H.) vsi sudci i župani ozaljskoga vladaně da jim povidu kud su volni pasti, i pomagati se . . .« (Šurmin, *Acta Croatica*, str. 134). I ovaj dokument pokazuje koliko je malo ostalo od nekadanjih samoupravnih općinskih privilegija kad se po naredbi kneževoj općinski župani i suci moraju sakupiti »na dvor« feudalnih gospodarata pod čijom su zaštitom plemićke općine stajale, a koji su» . . . rado svoje gospodstvo i jaram podaničtva i na slobodne ljude stavljali te često njihove zaključke i presude odobravali i potvrđivali.« (Laszowski u uvodu *Lopashićevoj* knjizi *Oko Kupe i Korane*, str. 11).

Slično je postupao i »Martinus divinus« Frankapan, »ljubitelj mira i zaštitnik crkava i pravice«, nametnuvši se za »zaštitnika« koranskim bratstvima (Otočanima, Strelčanima i dr. – 1462. god.) kao njihov »dominus terrae naturalis« koji se neposredno ili preko svojih izaslanika upleće u javne i pravne poslove općinā, potvrđuje odluke bratskog »spravišća« i sl.

U 16. st Nikola Zrinski (Sigetski, koji je od god. 1544, sa Stjepanom Frankapanom, suvlasnik, a od 1550. samovlasnik Ozlja.) nastavlja kršenjem starih privilegija bratstvenika, pretvarajući ih u kmetove svojih brojnih vazala (sumalista i beneplacentarija), mahom prebjega s južnijih područja kojima su podijeljene velike površine ozaljskog alodijala, »pa i mnoga pusta selišta« (*Lopashić Urbani*, str. 206), te kmetovi u naknadu za njihovu vojnu službu.

Završnu fazu procesa raslojavanja institucije slobodnih općina i pretvaranja bratstvenika, nekad slobodnih ljudi, u kmetove Frankapana, Zrinskih i njihovih vazala sa svim kmetskim obavezama, odražava ozaljski urbar iz 1642. god. Na stare pravice ovdje podsjeća jedino naziv »sudčija« (judicatus) za područja nekadašnjih slobodnih seoskih općina ili urbarske odredbe iz kojih se naslućuje (prethodni) pravni status sadašnjih kmetova. Ovim je urbarom i »plemenitim purgarom slobodnog Trga« pod Ozljem oduzeto pravo slobodnog izbora »rihtarā« (suca) koje im je zajamčeno posebnim privilegijem još 1329. god. (listina bana Mikca kojom ovaj Tržanima u kraljevo ime podjeljuje slobostine).

kuplja, naročito na područje frankapanskog Ozlja koji je spadao »među najznamenitije« (Vj. Klaić) gradove prostranog frankapanskog feuda u kojemu s obzirom na vjerojatno porijeklo Petrisova zbornika iz god. 1486. – tog najznačajnijeg kodeksa glagoljaške neliturgijske književnosti 15. stoljeća čija je čakavska jezična osnova intenzivno impregnirana kajkavskim elementima – valja dati posebno mjesto u istraživanju početaka književnosti na tlu kontinentalne Hrvatske. Tvrđnja da se je s tim bjeguncima »... širio i njihov govor i glagoljaška služba božja, i premda je zagrebački kaptol već od 1517. sprečavao njezino širenje,²⁵⁸ ipak se južno od Save spominje otada velik broj popova-glagoljaša, a u nekim mjestima održala, štoviše, jaka glagoljaška tradicija gotovo dva stoljeća«²⁵⁹ jednostrano interpretira situaciju tako, kao da pojava glagoljaštva, slavenska liturgija »južno od Save«, na području zagrebačke biskupije datira tek otada, tj. od dolaska bjegunaca s južnog glagoljaškog areala u posljednjim desetljećima 15. st.

Pitanje obrednog jezika zagrebačke biskupije u trenutku njena ustanovljenja u XI st. polariziralo je istraživače oko dva oprečna shvaćanja: prema jednima (Kukuljević²⁶⁰ i, naročito Tkalčić²⁶¹) taj je jezik bio staroslavenski, dok drugi (npr. Horvat,²⁶² Ritig,²⁶³ Fan-

²⁵⁸ Pitanje je, međutim, da li se može – i smije – primjer Resnika u tolikoj mjeri upućavati. 1517. u Resniku, župnik Martin odriče se, naime, župe u korist Petra Ripača, kanonika. Ripač se tom prilikom obaveza da će umjesto dotadanih glagoljaških kapelana uzeti latinaša (cf. Iv. Kr. Tkalčić, *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, Zagreb 1904, str. 76). Na istom mjestu Tkalčić spominje ostatke glagoljskog misala iz 15. st. pisanog na pergameni, pronađene u Resniku.

²⁵⁹ *Historija naroda Jugoslavije*, str. 763.

²⁶⁰ Kukuljević je vijesti o glagoljaštvu u zagrebačkoj biskupiji (od početka 15. do 17. st.) smatrao posljednjim odjekom neprekinutog trajanja glagoljaške, crkvenoslavenske liturgijske tradicije u ovoj biskupiji od njena osnutka do vremena (17. st.) kada ona mora uzmaći pod pritiskom latinske hijerarhije i obreda (cf. *Tisućnica slovjenjskih apostola Ćirila i Metoda*, 1863).

²⁶¹ Osnovna misao Tkalčićeva u vezi s ovim problemom sadržana je u tvrdnji da je »... biskupija zagrebačka (bila) utemeljena na podlozi slavenskog bogoslužja« (cf. *Slavensko bogoslužje*..., str. 74). Tkalčić među argumentima u korist svoje pretpostavke navodi podatke iz historije slavenske liturgije u Hrvatskoj prije 11. st., upozorava na osobit zagrebački obred posvećenja vode o Bogojavljenju (kao odjek istočnog obreda) i zaključuje da njegovog shvaćanje potvrđuje činjenica da je Ladislav imenovao Čeha Duha, slavenskog monaha iz Szazave, za prvog biskupa novoosnovane zagrebačke biskupije i dodijelio za vjetrovjesnike »... svećenike iz šimeidske i zaladske županije upravo iz glavnog dijela nekadanje Kocelove kneževine gdje je ... sv. Metod imao svoju panonsko-srijemsku nadbiskupsku stolicu sa slavenskim bogoslužnim jezikom« (nav. djelo, 73-74). Fancev odbacuje Tkalčićeve argumente kao historijski i liturgijski neodržive (cf. njegovu raspravu *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj* Zbornik kralja Tomislava, JAZU, Zagreb 1925, str. 515-518 i 524).

²⁶² N. Horvat, *Slavenska liturgija i bogoslužni jezik biskupije zagrebačke*, »Katolički list«, 1864, br. 9-16 ističe »... da je bogoslužni jezik biskupije zagrebačke od njenoga postanka bio jezik latinski« (nav. djelo, str. 124, stakao E.H.)

²⁶³ Svetozar Ritig, *Povijest i pravo slovjenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, Zagreb 1910. Znatno prije Fanceva Ritig je podvrgao kritici i s političkog aspekta Tkalčićevu koncepciju o slaven-

c ev,²⁶⁴ Hamm,²⁶⁵ Kniewald²⁶⁶) zastupaju tezu o latinskom kao obrednom jeziku novoosnovane biskupije, polazeći pri tome od imperativa političkih, crkveno-jurisdiktivnih obzira i potvrđujući to specifičnim karakteristikama najstarijih liturgijsko-obrednih kodeksa zagrebačke prvostolnice. Ovu »latinsku« hipotezu u novije vrijeme inventivnom lingvističkom – i historijskom – analizom slavenskih glosa u dva evanđelja tzv. *Radonove latinske biblije* potvrđuje Josip Hamm, iznijevši pretpostavku da je »inicijator glosa i njihov pisac« (str. 29) bio Duh, prvi biskup zagrebački i Čeh, kojega je informator, Hrvat (koji nije znao latinski) upućivao »...kako se u evanđelju što prevodi...« (str. 29) hrvatskim jezikom da bi biskup »... kao propovjednik mogao neposredno... djelovati« (str. 29) na hrvatsku sredinu. Hamm konstatira da se je glosator (biskup) »... – bilo neposredno, bilo preko lektora – mogao služiti gotovim tekstovima glagoljskih evanđelja, kakvih je u ono vrijeme zacijelo u tim krajevima bilo ali on to ipak nije učinio« (str. 29, istakao E. H.). Ova je konstatacija na određen način u skladu s interesantnom Fancevljevom hipotezom prema kojoj su se već i »posavsko-hrvatskim crkvama slavenskog bogoslužja« – prije osnivanja zagrebačke biskupije – evanđelistari i psaltiri »... počeli prilagođivati pučkom izgovoru hrvatskog naselja« (*nav. djelo*, str. 533).

Prihvate li se stajališta »latinske« hipoteze (za koju govore ozbiljno argumentirani povijesni, liturgički, liturgičko-književni i lingvistički

skom kao obrednom jeziku novoosnovane zagrebačke biskupije jer »... ugarska hijerarhija, kako ju je utemeljio sv. Stjepan, bijaše i uređajem i liturgijom latinska i rimska, a sv. Ladislav osnivajući Zagrebačku biskupiju učinio ju je dijelom ugarske crkve, a *potovno mu nije moglo ići u političke osnove, da bi zagrebačka biskupija bila 'slovenska'*«. Ladislav je – prema Ritigu (što kasnije prihvaća i Hamm) – izabrao Čeha Duha za biskupa ne zato što bi on bio glagoljaš, već stoga što se on kao Čeh »... mogao sa pukom sporazumjeti...«. Važan je Ritigov zaključak »Ne čemo ipak time reći, da nije u zagrebačkoj biskupiji ostalo i kasnije u XII i XIII vijeku slovenskoga bogoslužja ali to tvrdimo, da je službena liturgija nove biskupije bila u jeziku latinskom« (str. 163–164).

²⁶⁴ U već citiranoj raspravi Fancev, ističući neke istočne, grčke elemente u najstarijim liturgijskim kodeksima zagrebačke biskupije, koji predstavljaju produžetak i oslanjanje na »... ranije liturgijsko-obredne tradicije crkava Posavske Hrvatske (latinskih, grčkih i slavenske s utjecajem istočnog obreda, op. E. H.)...« (str. 533), ističe da se »... ipak latinska redakcija obrednika službenoga karaktera... mogla upotrebljavati samo u crkvi kojoj je liturgijski jezik bio latinski...« I Fancev zastupa mišljenje da to ne znači da su zagrebački biskup i kaptol »... tradicionalni obred crkava zatečenih u ono doba na teritoriji Posavske Hrvatske zamijenili odmah i rimskim obredom« (str. 533). Prihvatljiva je pretpostavka Fanceva da je na bazi latinskog jezika organizirana zagrebačka biskupija mogla bez osobitih progona, »odgojem latinskog svećeničkog pomlatka potisnuti slavensko bogoslužje, potkopavajući mu »*moгуčnost održanja*« (str. 513).

²⁶⁵ Josip Hamm, *Glose u Radonovoj bibliji*, »Slovo« 1, Zagreb 1952, str. 19–32. (Radonova biblija je latinski kodeks nastao potkraj 8. ili početkom 9. st. u Francuskoj. Zanimljiva je po slavenskim glosama iz poč. 12. st. iznad i potkraj redaka evanđelja po Mateju i Marku.)

²⁶⁶ D. Kniewald, *Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve*, Zagreb 1940.

argumenti), mogao bi se odnos staroslavenskog i latinskog obrednog jezika na području zagrebačke biskupije grubo odrediti shemom:

	<i>faza a</i>		<i>faza b</i>
prije god. } 1094. }	latinski obredni jezik	[1094. god. osnivanje zagrebačke biskupije]	latinski liturgijski jezik, službeni jezik biskupskog sjedišta kaptola i katedrale
	stsl. obredni jezik		stsl. obredni jezik potisnut, vegetira ipak još u 12. i 13. st.
<i>faza c</i> latinski liturgijski jezik (isto kao u prethodnoj fazi) {			ponovno oživljavanje stsl. obrednog jezika (izazvano raznim historijskim uvjetima): gorički i - dijelom - pod- gorski arhidakonat biskupije zagrebačke od poč. 15. do u 17. st.
	Konti- nuira- no		} 15-17. st.

Napomene

- 1) *uz fazu a*: slavenskog obreda nesumnjivo je moralo biti na tlu Posavske Hrvatske prije osnivanja zagrebačke biskupije, između ostalog i zato što se je Posavska Hrvatska »... nalazila na onoj teritoriji prostranstva slavenskog bogoslužja, gdje se slovenski liturgijski jezik mogao lakše održati nego i u Dalmatinskoj Hrvatskoj, jer na njezinoj teritoriji nije bilo viših crkvenih vlasti, koje bi ne samo nadzirale već i rukovodile provedenje i sinodalnih zaključaka i papinih zabrana« (Fancev, *nav. djelo*, str. 531). Fancev pokušava odrediti i indirektno dokaze (jer direktnih nema) za postojanje slavenskog bogoslužja na području zagrebačke biskupije prije njena osnutka (cf. *nav. djelo*, str. 540-542).
- 2) *uz fazu b*: Ritigovu napomenu da je u zagrebačkoj biskupiji i u 12. i 13. st. bilo ostalo slavenskog bogoslužja (v. bilj.) i Fancevljevu da su crkve sa slavenskim bogoslužjem zadržale i dalje »svoj liturgijski jezik« (*nav. djelo*, str. 513) da su, dakle, glagoljaši djelovali i poslije god. 1094. na području biskupije, može donekle potvrditi i jedan dokumenat iz 13. st. koji navodi Lopaić u *Urbarima* (str. 204, bilj. 4). To je *razvod međa* između općina brodarske i šipačke (a spominju se i općine novačka, draganička i zadobarska) iz god. 1288, sačuvan u *prijepisu* iz god. 1558. što ga ozaljski porkulabi izdaju knezu Mihalju Desiću i Pavlu Muratoviću (*»To e kopja lista kotara bro-*

darskoga...). Ova je isprava i u originalu (1288. god.) bila nesumnjivo pisana glagoljicom (kaže se da je to *kopija* »lista«).

- 3) *uz fazu c*: već je spomenuto da je jednostrana i nepotpuna ocjena prema kojoj je obnavljanje glagoljaške tradicije, slavenskog bogoslužja, na području zagrebačke biskupije, posljedica dijaspore hrvatskog stanovništva iz južnijih, glagoljaških područja u Pokuplje, krajeve južno od Save. Osim ovoga, postoji, naime, i drugi značajan činilac u procesu oživljavanja glagoljaštva na teritoriju goričkog – i djelomice podgorskog – arhidakonata: pojava Frankapana kao feudalnih gospodara i sjeverno od Gvozda potkraj 14. st. (1398, Ozalj). Glagoljaštvo je stalni – i privilegirani – pratilac frankapanske moći, pa je njegova, relativno nagla obnova i učvršćenje u ovim krajevima od prvih decenija 15. st. dalje (o čemu svjedoče sačuvane glagoljske isprave ozaljskih knezova i bratstava »plemenitih ljudi«) nesoporno i neposredan rezultat ulaženja Frankapana u život srednjovjekovne Slavonije. Ne bi se smjelo, bez rezerve, prihvatiti Fancevljeva periodizacija preporoda glagoljaštva u ovim dijelovima zagrebačke biskupije prema kojoj će se glagoljaške crkve »...u zagrebačkoj biskupiji početi ponovno javljati *potkraj 15. vijeka* i dalje u tijeku 16. i 17. vijeka (*nav. djelo, str. 513, istakao E. H.*). Sačuvane glagoljske isprave u Šurminovoj zbirci pisane na Ozlju (koji postaje središtem književne aktivnosti glagoljaša na ovom arealu i susjednim područjima – Jastrebarsko, Draganić itd.) počinju, naime, s god. 1433. (isprava plemenitog Jurja Rakičkog iz Pavločana kojom ostavlja svoje imanje prebendaru ili kapelanu crkve sv. Mikule u Jastrebarskom, datirana je s 23. *U 1423*; sačuvana je u transumptu od 7. V 1700). Ako se i ima na umu činjenica (koju ističe i Fancev) da ova obnova slavenskog bogoslužja, oživljavanje glagoljaštva, ovdje »ne stoje u *organičkoj vezi*« (513) sa slavenskim bogoslužjem iz *faze a* (prije 1094), ipak su, nesumnjivo, za obnavljanje glagoljaške tradicije ovdje postojali izuzetno povoljni uvjeti. Ta, još u 13. st. na tom je području – na periferiji biskupije – (i prema »latinskoj« hipotezi) opstojalo slavensko bogoslužje (i poneki trag tradicije je neminovno ostao, to više što je južnije ležala glagoljaška regija). Konačno, interval između prestanka slavenskog bogoslužja i njegove obnove na ovom području praktički je, prema svim tim podacima, oko 100 godina (14. stoljeće). Prema tome, »glagoljaška obnova« na dijelu područja zagrebačke biskupije implicira podjednako utjecaj (raniji) Frankapana kao zaštitnika i širitelja slavenskog bogoslužja i glagoljice kao i utjecaj (kasniji) migracionih pokreta hrvatskog naselja (na liniji jug–sjever) koje je sobom u nova obitavališta nosilo i tradiciju duboke pove-

zanosti s glagoljaštvom (i s kojim su na područje zagrebačke biskupije stizali svakako brojni predstavnici glagoljaškog klera).^{266a}

Na ovom području javlja se i jedan nov, interesantan pojav: glagoljaški popovi i »dėci« uz glagoljicu i crkveni jezik poznaju i latinski. Kao ilustracija tome može poslužiti cirkularno pismo zagrebačkog kanonika Baltazara Dvorničića, arhiđakona goričkoga kotara, kojim najavljuje kanoničku vizitaciju (22. I 1596) i na kojem župnici potvrđuju prijem latinski, latinicom na narodnom jeziku, ali i glagoljicom.

Već 23. I pismo je stiglo župniku Pavlu Vranšiću u Petrovinu i on latinsku bilješku o prijemu pisma završava uz napomenu »*Praesentes literas ultimus mittat Petrowynam*«, nakon čega slijedi taj isti tekst pisan hrvatski, glagoljicom: »*Komu najposli doide ta list da ga pošle u Petrovinu*«. Osim što pokazuje da potkraj 16. st. svećenici goričkog kotara nisu bili podjednako vični latinskom (zbog čega im treba objašnjenje na hrvatskom jeziku), ova bilješka je indikacija interesantne koegzistencije latinizma i glagoljaške tradicije na dijelu područja zagrebačke biskupije. Osim toga, to je jedan nedovoljno istražen aspekt, jedna nova karakteristična (doduše tek za kraj 16. st.) varijanta, borbe glagoljaštva za opstanak. Tkalčić, naime, drži da su i pojedini župnici koji su se na spomenutom listu potpisali latinski bili glagoljaši jer »*neki od njih dolaze na drugim ispravama potpisani kao glagoljaši*«. Drugi razlog takvu Tkalčićevu uvjerenju su gramatičke pogreške u latinštini njihovih bilježaka koje pokazuju koliko su slabo poznavali oficijelni jezik crkve.²⁶⁷

U Šurminovoj zbirci *Acta Croatica* i Lopašićevoj knjizi *Oko Kupe i Korane* može se izdvojiti 20 listina koje su pisane u krajevima srednjeg Pokuplja oko Ozlja, Dubovca, Steničnjaka, Ribnika (i dalje na jugu prema Zlatu) u toku 15. st. (u vremenskom rasponu između 1423. i 1542. god.²⁶⁸). Po svojoj diplomatskoj artikulaciji, pravnim for-

^{266a} Turopolje je u 16 vijeku puno i popova glagoljaša koji su zacijelo ova-
mo došli s juga. Spominju se u Dubrancima (1501, Starine IV, 110) u Šitarjevu,
Vukomeriću, Jakuševcu (1574), Starim Čičama, Vukovini, Sv. Klari, V. Gorici
i dr. (Laszowski, *Turopolje* II, 361)« Stjepan Ivšić, *Jezik Hrvata
kajhavana*, »Ljetopis JAZU« 48 (1936), str. 78.

²⁶⁷ Iako to i ne mora biti relevantno kao dokaz u tom smislu jer je već po-
kazano da i kler latinskog obrednog jezika nije uvijek dobro poznao latinski.

²⁶⁸ Navodim ovdje godinu i mjesto izdavanja isprave (da bi se dobila pred-
odžba o prostiranju ovog glagoljaškog područja) i broj u Šurminovoj zbirci:
1423 - *Jastrebarsko* (59); 1433 - *Ozalj* (70); 1436 - *Draganić* (75); 1437 - *Ozalj*
(75); 1437 - *Ozalj* (77); 1439 - *Steničnjak* (81); 1459 - *Draganić* (127); 1459 -
Ozalj (129); 1460 - *Steničnjak* (133); 1461 - *Bosiljevo* (135); 1465 - *Ribnik* (Li-
pa) - *Ozalj* (149); 1471 - *Hutina* (Lopašić *Oko Kupe*... str. 16); 1475 - *Zlat*

mulacijama i izražajnoj fakturi te isprave ne zaostaju za onima s južnijih glagoljaških područja (Lika, Krbava, primorski pojas, Istra) s kojih su sačuvani brojniji dokumenti odgovarajućeg karaktera od 12. do 16. st. Ta je kvaliteta, svakako, rezultat jednog dužeg perioda evolucije glagoljaške pismenosti na tom području, čiji počeci vjerojatno sežu i u razdoblje ranije od prvih sačuvanih isprava, vjerojatno na sam početak 15. st. Kao prilog toj tvrdnji može poslužiti npr. i činjenica da se na najvažnijim, latinski pisanim aktima (iz 14. st.), samostana sv. Petra na Zlatskoj gori i onoga u Kamenskom (cenobiji latinskih pavlina) susreću *glagoljske identifikacije*, čiji su autori mogli biti jedino tamošnji redovnici vični glagoljskom pismu. Takva bilješka dolazi npr. na latinskoj povelji kojom kralj Ludovik 1564. god. potvrđuje samostanu u Zlatu kupnju zemalja od zlatskog plemena. Nepoznata ruka zabilježila je na dokumentu glagoljicom »*To e list na dol kloštra zlackoga*«; na kopiji ugovora iz 1369. god. netko je glagoljicom pripisao »*To e list zlacke gore*«, a i na potvrdnoj listini kralja Sigismunda iz 1404. god. ima glagoljska margina koja glasi »*To e list na kotare slatske gore s inimi mejaši*«. ²⁶⁹ Na listini kojom se pavlini od strane banskih povjerenika uvode u posjed samostana sv. Marije Snježne u Kamenskom (1404. god.) izvana je zabilježeno »*list kotarski na Kamensko*«. ²⁷⁰ I isprava o legatu švaračkog vlastelina Ivana Vrduka iz 1405. god., na osnovi koje su kamenski monasi postali vlasnici njegovih nasljednih zemalja u Kamenskom, ima glagoljski natpis »*to e list na kloštar gospoe Katarine*«. ²⁷¹ Na aktu o predaji posjeda Šenkovac (danas Fratrovac), blizu Ozlja kamenkim pavlinima (što im ga je oporučno ostavio plemić Marko Molingar) od 10. IV 1473. izvana je glagoljicom zapisana identifikacija: »*list na Šenkovac*«. ²⁷² Glagoljicom je pisana i isprava »*pri s(ve)tom' Petri na gori Slat'skoi*« kojom 1491. god. »Fratar' Mihal' vikariš' kloštra s(ve)te

(174); 1479 – *Ozalj* (187); 1491 – *Zlat* (235); 1493 – *Podzvizd* (284); 1495 – *Zlat* (252); 1496 – *Orlica* (261). Oko 1456. god. knez Martin Frankapan izdaje listinu plemenu roženičkom kraj Steničnjaka, ali original nije sačuvan. U 1. pol. 16. st. zabilježene su dvije listine: 1514 – *Husići* (Lopašić, *nav. djelo*, str. 16); 1542 – *Steničnjak* (Lopašić, *nav. djelo*, str. 281). O razini diplomatskog (i književnog) obrazovanja pisara glagoljskih isprava svjedoči ne samo podudaranje formula tih dokumenata s formulama kraljevskih i velikaških latinskih isprava (što – posve opravdano izaziva »... utisak da su pisari glagoljaši poznavali ili barem razumjeli latinski jezik.« – Miljen Šamšalović, *Isprave hrvatskih velikaša od XIII–XVII stoljeća*, »Zbornik Hist. inst. JA«. 4/1961, str. 426) nego i karakterarenge (u slučajevima kada je zastupljena). Arenga glagoljskih isprava, naime, redovito predstavlja literarno koncipiran tekst, protkan biblijskim reminiscencijama i citatima.

²⁶⁹ Lopašić, *Oko Kupe*..., str. 224, bilj. 1.

²⁷⁰ *Ibid.*, str. 130. Utemelji ga kneginja Katarina, udovica Stjepana Krčkog i Modruškog (umro 1390).

²⁷¹ *Ibid.*, str. 131, bilj. 3.

²⁷² *Ibid.*, str. 133, bilj. 1.

Marie pri Zagrebi proven'ciel i vižitatur' slovin'ski i Istri i Hrvat' poli mora reda remet...« prima u »kumfratarstvo« pavlinskog samostana u Zlatu Tomaša Vojnovića, sa ženom i 7 sinova.

Koliko je intenzivna bila restitucija glagoljaštva u ovim krajevima, razabire se i iz činjenice da u najneposrednijoj blizini spomenutih starih i ekonomski moćnih pavlinskih (latinskih) samostana²⁷³ djeluju glagoljaške župe: u Zlatu, Fuku, Gazi itd.

Vjerojatno na Ozlju, djelovao je oko 1520–1521. god. glagoljaški skriptorij (o kojem izvješćuje D. Trubar), od pet popova kojima je knez Bernardin stavio u zadatak da prevedu bibliju na hrvatski jezik i tako ostvare jedan od najznačajnijih poduhvata u hrvatskoj glagoljaškoj književnosti (o rezultatima te akcije ne zna se na žalost ništa).²⁷⁴

I ostale plemićke porodice na ovom području vezane su uz glagoljašku tradiciju. Tako se stari Gašpar Peranski (od peranske loze Šubića Bribirskih) na diobnoj ispravi iz god. 1556. (pisanoj hrvatski, latinicom) potpisuje glagoljicom jer *nije znao drugog pisma*, dok se, istovremeno, njegov mladi nećak Gabro, kao suprotna stranka, već potpisuje latinicom. I Mihalj, član poznate porodice Herendića, potkraj 16. st., potpisuje se glagoljicom na listovima i ispravama pisanima latinicom. Ban Nikola Zrinski (Sigetski) upućuje 23. IX 1544. s Ozlja značajno glagoljsko pismo vrhovnom kapetanu Kranjske baronu Antonu od Turna i Križa u kojem mu javlja da »... oni (Turci) gredu i da je zginuti onoj zemlji ... zač ni od nikogar ni jedne pomoći...« Ivšić dobro primjećuje da ovim pismom Nikola kao unaprijed kazuje svoju buduću propast u Sigetu... kada mu »od nikogar (ne bi) ni jedne pomoći...«²⁷⁵

²⁷³ »...taj samostan (su) ljetopisci pavlinski ubrajali među najbogatije u Hrvatskoj« (Lopašić o pavlinskom samostanu u Kamenskom; *nav. djelo*, str. 131).

²⁷⁴ Cf. Franjo Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, MH Zagreb 1910, str. 68. Karakterističan je kontinuitet književne djelatnosti vezane uz Ozalj: od Petrisova zbornika (1468) preko Bernardinova skriptorija do ozaljskog književnog kruga Zrinskih o kojem u novije vrijeme raspravlja Josip Vončina (*Ozaljski jezično-književni krug*, »Radovi Zavoda za slavensku filologiju« 10, Zagreb 1968, str. 195–205). Vončina misao o užem »ozaljskom jezično-književnom krugu« u 17. st. zasnovanom na dijalektalnom promiskuitetu, hibridnom književnom jeziku s elementima sva 3 naša dijalekta, dobiva potvrdu i jednu novu vremensku dimenziju – u činjenici da je na tom istom ozaljskom području već u 2 pol. 15 st. (dakle, 2 stoljeća ranije) anonimni glagoljski pisac Petrisova zbornika (1468) svoju čakavštinu isprepleo anonizirno kajkavskom komponentom, nastojeći jezik svog kodeksa učiniti što bližim govornoj situaciji područja na kojem je rukopis nastao, a na kojem se osjećala blizina kajkavštine, gdje su ta dva dijalekta dodirivala (i čije su brojne zajedničke crte olakšavale kontakt). Hibridni čakavsko-kajkavsko-crkvenoslavenski jezik tog velikog rukopisa (700 str.) svojevrsna je knjiška koinē i rani prethodnik kasnijih smjeranja ozaljskog književnog kruga oko Zrinskih u pravcu stvaranja specifičnog književnog jezika, na kojem su, kao što ističe Vončina, dana »znatna ostvarenja«. U svakom slučaju vrijedan je pažnje višestoljetni kontinuitet ovih književnojezičnih nastojanja (s jezikom Petrisova zbornika kao arhetipom).

²⁷⁵ Ivšić *Sredovječna hrvatska glagoljska književnost*, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, str. 141.

Životnu snagu glagoljaške tradicije u ovim krajevima na interesantan način potvrđuje izvještaj o borbi za Siget (1566) Ferenc Črnka, »dijaka« i komornika kneza Nikole Šubića Zrinskog, pisan hrvatski, latini- com, čija je glagoljska verzija (pronađena 1912. god. u Logensteinleithenu u Austriji) prema Ivšićevim istraživanjima, prepisana s originalnog latiničkog teksta na glagoljicu u *Pokuplju* blizu Ozlja.²⁷⁶ Konačno, iz *Jastrebarskog* je bio fra Rafael Levaković (rođen oko 1597. god.) koji je od pape Urbana VIII dobio naziv »reformator librorum ecclesiasticorum linguae illyricae« i čija je reformatorska dje- latnost u stvari, usprkos nekim originalnim idejama, značila ipak naza- dak za glagoljaštvo jer je, pod utjecajem ukrajinskog unijatstva, u jezik liturgijskih knjiga uvodio ruski tip crkvenoslavenskog jezika uvjeren da je to iskonska osnova sviju slavenskih jezika.

Značaj odnosa članova plemićkih općina prema duhovnicima latin- skog obrednog jezika bio je u izvjesnoj mjeri određen pravom »pleme- nitih ljudi« na slobodan izbor župnika, koji su obično bili članovi brat- stva i glagoljaši i koje su bratstvenici (kao i na ostalim glagoljaškim područjima) svakako radije birali nego latinske svećenike. Karakteristi- čan je animozitet prema latinskim redovnicima iz Kamenskog, doveden do ekstrema ubojstvom pavlina iz Kamenskog Matije Hrvata (1535. god.), kojega su, kada je služio misu u samostanskoj crkvi, ubili plemići Otočani pod vodstvom Matije Brckovića, zbog čega su iste godine papin- skom bulom bili ekskomunicirani.²⁷⁷

Kada je polovicom 16. st. utjecaj protestantizma iz susjedne Bijele Krajine (tada još pod hrvatskim banom) prodro u krajeve oko Ribnika i Ozlja, preko Metlike, tada značajnog duhovnog centra Bele Krajine i Černomlja s njegovom glagoljaškom (protestantskom) školom (u kojoj se učila i ćirilica), *prvi su mu zagovornici i propovjednici bili popovi glagoljaši*.²⁷⁸ Najmarkantnija ličnost među njima bio je, bez sumnje, svestrani pop Grgur Vlahović, rodom iz Ribnika, koji je »... već godine 1559. ugledan propovjednik«.²⁷⁹ Njega je ban Petar Erdödi, i sâm pri-

²⁷⁶ Ivšić, *Podsjedanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvat- skog opisa iz god. 1566. ili 1567.*, »Starine JA«, 1918, knj. 36, str. 390-429.

²⁷⁷ Lopašić, *Oko Kupe...*, str. 135. Lopašić i ovdje ističe da su Otočani i Ozljani »mrzili do zla boga latinske redovnike u Kamenskom. Ne mislim da- kako, tvrditi da je spomenuti zločin učinjen zbog liturgijskog jezika, ali je sva- kako indikativan za ocjenu odnosa stanovništva ovog područja prema latinskom odnosno glagoljaškom kleru«.

²⁷⁸ O zanimljivu stapanju slavenske (glagoljsko-ćirilске) i latinske tradicije na ovim područjima svjedoči npr. i zahtjev posjednika Černomlja, kneza Nikole Frankapana, od 15. IX 1575. upućen kranjskim staležima da u Černomlju pono- vno zaposle učitelja latinice, glagoljice i ćirilice Bartola Mavrinca jer se tako *uvijek* podučavalo u toj školi. Bučar ističe da je glagoljaša bilo ne samo u Bije- loj krajini već i u susjednim kranjskim oblastima, pa su se i »... *svjetovna ta- mošnja gospoda... služili... u svojem dopisivanju glagolicom, kao ćirilicom i latinicom*« nav. djelo, str. 77).

²⁷⁹ Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti*, Zagreb 1910, str. 10.

staša protestantizma, pozvao da dođe u Hrvatsku kao protestantski »predikator«. Vlahović se tom pozivu odazvao i pod Okićem održao propovijed kojoj su prisustvovali zagrebački biskup Matej Brumanus i ban Erdödi. Time mnogostruka Vlahovićeva djelatnost – zbog koje ga je ljubljanski biskup Petar od Seebacha bacio u zatvor iz kojeg se jedva izbavio – nije iscrpljena. Sâm sudjeluje u radu na prevođenju Biblije (Starog zavjeta), raspačava protestantske knjige, redigira prijevode i brine se za suradnike štamparije u Urachu. Zahvaljujući Vlahoviću, reformatorski pokret proširio se i na ozaljskom posjedu Zrinskih, gdje je njegovu djelatnost nastavio Petar Lukić (kojeg su građani kranjskog Novog Mesta 1567. god. izabrali za svog propovjednika).

Razumljiva sklonost glagoljaša u ovoj perifernoj glagoljaškoj oblasti, (kao i u Istri)²⁸⁰ prema protestantizmu, koji je nacionalne jezike pretpostavljao latinskom, odražava se i u činjenici da su uz Vlahovića u Metlici, na skupu koji je (28. VIII 1559.) trebao utvrditi valjanost prijevoda Stjepana Konzula Istranina i Antona Dalmatina, bili prisutni i neki drugi glagoljaši: kapelan ozaljski Stjepan Stipanić, kapelan sv. Križa iz Završja (kraj Karlovca) Ivan Kolonić i nekadašnji »sluga i pisac« kneza Bernardina Frankapana, Antun Bočić Modrušanin i dr. Pri drugoj redakciji Konzulovih prijevoda 1563. god. spominje se kao redaktor glagoljaškog izdanja *Katekizma* i ostalih glagoljaških knjiga Petar Krajačić iz *Ozlja* koji u svojoj, glagoljicom pisanoj, izjavi o pregledu kaže »... prnesošē preda me u prvo vrime edne knjige Katikizmus, i opet druge knjige hrvackimi ričmi pisane, i gledah je z *drugimi hrvackimi djaki* i mi tako spoznasmo da su čiste i prave riči ke se mogu čisto i pravo razumiti«. ²⁸¹

O materijalnom položaju glagoljaških župnih crkava²⁸² na tom području (koje je do sada u, ionako ne baš brojnim, studijama o područjima djelatnosti hrvatskih glagoljaša ostavljano po strani) za ranije razdoblje (14. i poč. 15. st.) – u kojem se još nije bio razmahao proces feudalnog raslojavanja seoskih općina – može se zaključiti da su izborni »plebanuši« i njihovi žakni dijelili način života svoje pastve. Bratstva su, bez sumnje, sa svoje strane dotirala crkve koje su, konačno, bile i njihova »spravišća« – mjesta na kojima se odvijao javni život općine.

I ovdje su na svojim posjedima Frankapani kao feudalni gospodari pomagali glagoljaše dodjelom privilegija, posjeda i kmetova.

²⁸⁰ Prema Bučarovim navodima Istra je reformirana posredstvom Venecije, a pazinsku grofoviju (koja nije pripadala Veneciji) privode reformaciji propovjednici iz Kranjske. Bučar ističe da »... kada su se počele širiti glagolske protestantske knjige po Istri, prionuli su *gotovo svi glagolaši uz novu vjeru*« (Povijest..., str. 23).

²⁸¹ B u č a r, *Povijest...*, str. 211 (istakao E. H.)

²⁸² Ovdje nisu postojali glagoljaški »kapituli« (kao u Primorju i na otocima) – te značajne institucije glagoljaškog svećenstva koje su osim pastorizacije i oficijature imale velik značaj za gospodarsku stabilizaciju glagoljaša.

Ozalj

4. XI 1459. knez Nikola Frankapan učini »*milost Ivanu popu v Ozli i nega brat(u) Luki žakanu v Ozli*« dopustivši im da postave dva mlina »... *v drazi pod ... gradom Ozlom*«. ²⁸³ To je na žalost i jedini sačuvani frankapanski privilegij glagoljašima s ovoga područja iz 15. st., iako je takvih beneficija sigurno bilo više. Lopašić ističe da su Frankapani (Ozaljski) učinili »zadužbine i crkvama svetičkim (Svetice kod Ozlja) i omogućili da se je kod njih mogla stalno služba božja vršiti. Osobito su im ugodnici bili *hrvatski glagolaši*, koji su bili od starine ne samo svećenici kod Svetica, već i po svim župama prostranog vlastelinstva ozaljskog...« ²⁸⁴ Katarina Frankapan, žena bana Nikole Zrinskog (Sigetskog), poklonila je 1550. god. svetičkim glagoljašima šumu Bukov vrh i selo Breznik s 12 kmetskih selišta i prihodima, a knez Stjepan Frankapan je prema oporučnoj odredbi (iz 1572. god.) sahranjen u glagoljaškoj crkvi »*blažene dive Marie na Smolču vrhu ka se zove Svetica*«, ²⁸⁵ koju su također vjerojatno polovicom 16. st. podigli posljednji izdanci loze ozaljskih Frankapana. Prema Lopašićevu zaključku svetički »... glagolaši (nisu) dovoljno osigurali beneficij što im ga darovaše knezovi Frankapani. To bude uzrokom da prigodom smrti bana Jurja Zrinjskoga († godine 1626.) nisu oni više držali darovane kmetove i zemlje, već ih je bilo prisvojilo vlastelinstvo ozaljsko«. Zrinski su posve zapustili i župni dvor i crkvu. ²⁸⁶ 1627. god. zamjenjuju glagoljaše u Sveticama latinski pavlini. Prvim im je priorom bio propovjednik, pjesnik i leksikograf Ivan Belostenec.

Točnije podatke o materijalnom statusu glagoljaških župa na ozaljskom području pruža urbar grada Ozlja. Taj urbar iz 1642. god., nastavljen vjerojatno kao rezultat diobe Zrinskih (Nikole i Petra) 1638. god., reflektira u stvari starije stanje ²⁸⁷ i omogućuje da se približno rekonstruira slika zemljišnog posjeda i podavanja kmetova pojedinih župnih crkava na području grada Ozlja u 15. i 16. st.

Prema podacima iz urbarskog registra 8 župnih crkava ²⁸⁸ (sve glagoljaške) u ozaljskom kotaru posjedovalo je zajedno 30 kmetova, 6 željara (želiri, censualisti), 19 1/4 selišta. Kmetska podavanja sastojala su se iz vinske desetine (gornice – Trg ozaljski), »stranske« desetine (i »popisa« – Vivodina), desetina prasaca, pčela i janjadi (Vrhovci) i novčanih

²⁸³ Šurmin, *Acta Croatica*, br. 129. Šurmin krivo (povodeći se za Lopašićem) transkribira ono »*v Ozli*« kao »*Uazli*«.

²⁸⁴ Lopašić, *Oko Kupe*..., str. 296.

²⁸⁵ Kukuljević, *Acta Croatica*, str. 266.

²⁸⁶ *Ibid.*, str. 297.

²⁸⁷ Lopašić piše u *Urbarima* (str. 210) da porkulab ozaljski knez Marko Oršić 1590. god. daje neke izvještaje na temelju starog ozaljskog »legistra«, koji nije sačuvan. Upravo na podlozi ovakva nekog starog urbara sastavljen je bez sumnje i ovaj iz 1642. u kojem se često spominju prava i običaji »od starine«.

²⁸⁸ 2 u Trgu pod Ozljem, Ješku (Vrhovcima), Vivodini, Pribičima, Krašićima, Ješkovu (Mahičnu) i Brodarcima (Hrnetiću).

daća kmetova i željara »u grad«. Najbogatija je bila župa mahićanska (sv. Marije u Ješkovu) s 15 kmetova koji su naseljavali 8 1/4 selišta što bi, uz pretpostavku da je i ovdje prosječna veličina selišta iznosila 12 dana oranja (rali), bio posjed od 99 rali zemlje. Nisu to dakako crkveni posjedi ravni npr. onima iz modruškog urbara, ali uzme li se u obzir da se u 16. st. ozaljsko vlastelinstvo nalazilo u nekoliko navrata na pravcu pljačkaških pohoda neregularnih turskih četa,²⁸⁹ uslijed čega su mnoga selišta opustjela, onda je to, u ovom periodu sve većeg feudalnog pritiska i opće privredne stagnacije, relativno solidan prosjek. Nema sumnje da je taj prosjek u ranijim razdobljima bio povoljniji iako ovdje, na sjevernoj periferiji glagoljaštva, gdje nije bilo kapitula ili glagoljaških samostana, posjedi župnih crkava nisu bili vjerojatno nikada dotirani onako bogato kao spomenute glagoljaške institucije na južnijim područjima (premda treba uzeti u obzir i kvalitetniju zemlju ovdje za razliku od siromašnije zemlje na kršu).

Bosiljevo

O materijalnoj situiranosti bosiljevačkih glagoljaša (župa sv. Mavra, prvi latinski župnik tek 1648. god., ranije glagoljaši) iz urbara grada Bosiljeva (1650. god.) ne saznaje se ništa, a stari urbar, za koji Lopašić drži »da kao i modruški (Urbari... , str. 308) potiče iz 15 vijeka«, opljačkali su Herbersteinovi ljudi s ostalim knjigama i spisima 1670. nakon konfiskacije imanja Zrinskih i Frankapana. Isti je slučaj s dubovačkim urbarom iz 1579. god. Iz urbara se doduše razabire da je glagoljaški pop Pavao Kapusović (1580. plebanuš sv. Jakova na Gazi) imao kuću u Dubovcu kao i njegov prethodnik pop Jurko Brcković, a kuće i selišta s kmetovima posjedovali su i dubovački žakni (dėci). Tako Šimun »djak« Zlatinčić »drži... pod ladanje Svarče kmetskih seli 2 i kuću u Dubovcu«, Mikloš »djak« Andrijašević 1 dvorno mjesto i 1 selište, Marko »djak« Pukšar 2 selišta s 1 kmetom, itd.^{289a}

Ponešto se o materijalnom statusu glagoljaša na ovom području može razabrati i iz rijetkih podataka razasutih po monografijama, historijskim studijama, bilješkama u rukopisnim kodeksima (npr. u Petrisovu zborniku) i sl. Da su ovdje, čak i u teškim danima 16. st., glagoljske knjige bile u velikoj cijeni, vidi se, iz zapisa na f. 196v–197. Petrisova zbornika: »To su knjige popa jurač kračiča roda brat ladihovič i plemene nih (istakao E. H.) i kupih e za moe pineze zlatih pet dukat i ta(da) tečaše 1549. i zlo lito biše.« Bila je to vjerojatno velika svota, pogotovo

²⁸⁹ 1511. god. otpočeli su turski akini na ozaljsko područje. 22. VIII iste godine 2000 Turaka spalilo je i opljačkalo okolicu Ribnika, prodrlo u Kranjsku (oko Metlike), a otuda provališe u ozaljsko vlastelinstvo. To se ponovilo opet u ljetu 1524. god.

^{289a} Šimun Zlatinčić »z Gaze« koji je bio osobito poznat kao dobar znalac latinskog jezika i glagoljskog pisma (pa je čak vršio i dužnost županijskog suca), bio je prema Lopašiću, »... dosta imućan, oženivši se oko g. 1560. Žabkom (Elizabetom), sinovkom bogatoga Jurja Brckovića, glagolaša i župnika kod sv. Jakova na Gazi.«

kad se uzme u obzir da je (prema listini iz 1514. god.) u Husićima, nakon uobičajene procedure pretkupnje pri crkvi sv. Jurja, bratstvenik Benko Crnković prodao »edno svoje *imine* plemenito ležeće v Husićih v lugu i v kraljevi gorici *malinišće* i vse ča nas pristoi . . . za zlatih .5. čista zlata pune mere . . .«²⁰⁰

Fuk

1542. god. pop Jurko Radatović, župnik u *Fuku* (*Ukmanović*), kupuje pol selišta od Gašpara Zemljića »za zlatih .10.« (listinu pisao u Steničnjaku »pop *Tomaš plebanuš slacki*«).²⁰¹ Sačuvane listine plemena Ladihovića u nekoliko navrata spominju bratstvenika popa Grgura Stoića, glagoljaša i župnika župne crkve sv. Nikole u Ladihoviću, kao vlasnika imanja i kmetova.

Novigrad

U *Novigradu na Dobri* (župa sv. Marije) spominje se 1561. god. glagoljaški župnik pop Mate Pridojević, gorički plemić, koji je posjedovao kmetove i selišta svoje porodice kod Barilovića, u Srednjem Vrhju i jedan mlin na Korani. Za društveni položaj glagoljaša na ovom području može biti indikativan slučaj popa Lukše Fabića kojega 1572. god. knez Stjepan Frankapan u oporuci preporučuje pažnji svojih nećaka kmetova Zrinskih.²⁰²

Ribnik

U rijetkim izvorima o imovinskoj situaciji glagoljaškog klera na popkupskoj regiji susreću se i podaci o, već spomenutom, popu Grguru Vlahoviću koji je dopuštanjem kneza Jurja Zrinskog 1570. god. prodao svoj mlin na potoku Ovrhu kraj Ribnika, ribničkom porkulabu Ivanu Radičeviću. Petar Lukić, rodom iz Trga ozaljskoga, nastavljajući Vlahovićeve propovjedničke aktivnosti ne samo u okolici Ribnika već i na ozaljskom području, posjedovao je vinograde i zemlje na Brezniku nedaleko od Ribnika i 1579 prodao ih Franji Dešiću, tamošnjem plemiću.

Nakon izbora, prilikom imenovanja, župnici su na području vlastelinstva *steničnjačkog* (glagoljaške župe)²⁰³ na osnovi *ius patronatusa*, plaćali feudalnom gospodaru do pedeset dukata, što je, za tadanje relacije, predstavljalo znatan novac. Zanimljiva je, kao indikator odnosa plemićkih općina prema dotiranju njihovih glagoljaških župnih crkava u 16. st., Lopašićeva interpretacija jedne suvremene listine (iz 1537. god.) u kojoj se govori da su »plemeniti ljudi« iz Otoka i Orlice »... imajući vlastitu

²⁰⁰ Lopašić, *Oko Kupe* . . . , str. 17.

²⁰¹ *Ibid.*, str. 281.

²⁰² *Ibid.*, str. 183, bilj. 2.

²⁰³ Prema podacima popisa iz 1501. bilo je na području vlastelinstva steničnjačkog 12 župa: u Fuki (Ukmanović), Zlatu, Husićima, Radonji, Velemiriću, Trebinji, Gazi (Otoku), Luki (Rečica), Hutini, Strelču i Gradcu (kupskom) i jasno – u samom gradu Steničnjaku.

župu sv. Jakova na Gazi, i *vlastite pope glagoljaše, rodom većinom iz njihova bratstva . . .*«, nadarili svoju župnu crkvu bogato »... *desetina-ma, zemljama i sjenokošama*« (prijepis u Arhivu JAZU, Lopašić, na žalost, ne navodi signaturu, *nav. djelo*, str. 135). Kada 1456. god., nakon smrti Ulrika Celjskog, knez Martin Frankapan zaposjeda Steničnjak, u njegovoj je službi glagoljaš pop Pavao, župnik čačarski.²⁹⁴

U zapisniku kanoničke vizitacije goričkog arhidakona Ljudevita Vukoslavića iz 1668. god. (zahvaljujući kojem je sačuvano dosta podataka o glagoljašima na području zagrebačke biskupije u 17. st.) prikazano je, između ostalog, imovinsko stanje župe sv. Ilije pod *Lipnikom* (Ribnikom).²⁹⁵ Prema Vukoslavićevu opisu, uz veliku crkvu bio je smješten prostorni župni dvor. Župa je posjedovala zemlje u Lipniku, 13 kmetova, 5 činženjaka koji su tjedno davali po 2 težaka (od Jurjeva do Martinja) a primala je uobičajenu desetinu. Kapelica ove župne crkve u Brihovu imala je jedno selište i kmeta koji je davao 14 for., a kapelica u Pravutini 3 kmeta. U 15. st., kada još nije bilo turskih pljačkaških pohoda preko Ribnika u Kranjsku koji su u 16. st. nemilosrdno opustošili ovo područje, materijalna situacija glagoljaške župe sigurno je bila povoljnija, to više što se preko Ribnika u 15. (i poč. 16) st. odvijala živahna trgovačka razmjena između Kranjske te centara u Primorju – Rijeke i Senja, a preko njega su trgovački putovi vodili i do Zagreba.

3) *Zaključak*. Iz – vremenski, sadržajno i teritorijalno – širokog spektra razmatranih isprava razabirljiva je ukupnost procesa gospodarske (i društvene) emancipacije hrvatskog glagoljaštva od 12. do 16. st., usmjerenost i ritam njegovih tijekova. Usprkos činjenici da prikazana, izvorna dokumentacija u većini slučajeva ne pruža mogućnost određenja izvjesnih kvantitativnih relacija (u vezi sa zemljišnim posjedom kao osnovom srednjovjekovnog gospodarstva), ipak su ti izvori j e d i n i relevantan indikator općeg materijalnog statusa glagoljaštva i elemenata njegove gospodarske djelatnosti, kao što su npr. intenzitet i načini sticanja zemljišnog (i ostalog) vlasništva, nastojanja glagoljaških institucija oko koncentracije zemljišnog posjeda na povoljnim lokalitetima (povoljnim u smislu kvalitete zemljišta ili s obzirom na blizinu neke prometnice, izlaznog punkta na more; primjer Bašćanske Drage), namjena zemljišta, postojanje i lokacija prerađivačkih pogona (mlinovi, pile stūpe za sukno), najamni odnosi i dr.

²⁹⁴ Knez Martin po preuzimanju Steničnjaka odbija plaćanje desetine, a Lopašić kaže da popa Pavla »savremeni spisi označuju kao osobita otpornika proti desetini« (*nav. djelo*, str. 275).

²⁹⁵ 4. VI 1465. glagoljaš pop Ivan, »plebanuš pod Lipnikom«, ispisao je mješavinom čakavštine i kajkavštine, tipičnom za glagoljaške spise s ozaljskog područja, vrlo lijepim duktusom jedan kupoprodajni ugovor »po prošni obiju stranu i dobrih ljudi«. Sve do kraja 17. st. lipnički »plebanuši« su, gotovo beziznimno, glagoljaši. Zanimljiv je toponim *Zakanje* (mjesto uz Kupu, sjeverno od Ribnika s kapelom iz 13. st.) koji ukazuje na glagoljašku tradiciju, kao npr. u Lici naziv mjesta Glagolića, kraj Kosinja u Bužanima.

Jednom riječju, ova raznovrsna dokumentacija – uza sve svoje razumljive manjkavosti – čini, u odnosu na glagoljaški krug, »funkcioniranje gospodarskog mehanizma razumljivijim«,²⁹⁶ a ujedno omogućava stvaranje prilično jasne slike društvenog položaja glagoljaštva u sklopu prilika i zbivanja razvijenog feudalizma u našim krajevima, od primorskog područja i Istre, preko Modruše, Like i Krbove do Pokuplja.

Kada se znade da je dokumentacija iskorišćena u ovom radu u glavnom sva poznata i pristupačna već stotinjak godina (od Kukuljevićevih *Acta Croatica*, god. 1863), ne može a da ne začudi upornost kojom – kroz isto toliko vremena – neadekvatna shvaćanja o tobožnjoj materijalnoj i duhovnoj zaostalosti hrvatskog glagoljaštva (prema latinskom kleru) žive u svijesti najvećeg dijela naših kulturnih, književnih (pa i nekih političkih) historioografa.

Kao prilog nužnoj preocjeni zastarjelih koncepcija i poticaj za jedan budući, nov i široko zasnovan, znanstveni pristup ponešto zapostavljenom gospodarsko-društvenom aspektu povijesti glagoljaškog kruga, ovaj rad nastojao je prvenstveno upozoriti na to da u društvenoj i gospodarskoj evoluciji glagoljaštva valja razlikovati dvije faze. *Prvu fazu* karakterizira linija uspona koja teče od 12. st. pa sve do u prvu polovinu 16. st. U tom će razdoblju glagoljaške ustanove (samostani, kapituli, bratovštine) postupno izrasti u određenu feudalnu snagu, relativno krupnog posjednika zemalja, kmetova, nekretnina. U sklopu tih činjenica moguće je tek ocijeniti stvarnu vrijednost kliširane fraze o jedinstvu siromašnog glagoljaškog klera i puka, o glagoljaškim popovima koji »postajahu jedno s narodom.« Veze koje su nesumnjivo postojale nisu – *barem ne u toj fazi* – rasle iz istovetnosti gospodarskih interesa i društvenog, klasnog položaja duhovništva i njegove pastve, već iz odanosti našeg čovjeka tradiciji slavenske riječi u crkvi čiji su uporni čuvari bili glagoljaši. Čvrstoću te duhovne veze moguće je objasniti i moralnim dignitetom glagoljaškog klera koji nije bio nikada zahvaćen dekadansom moralu i etike duhovničkog poziva koja je u srednjem vijeku znala biti pogubna za ugled crkve. Uza sve zamjerke glagoljašima latinska je hijerarhija morala priznavati da su oni »optimae vitae«. A to je narod znao cijeliti.^{296a}

²⁹⁶ Ovako je Mirković ocijenio značenje zrinsko-frankopanskih isprava 15–17. st. – što ih je sakupio Laszowski – za gospodarsku povijest Hrvatske. Riječ je o hrvatskim listinama (koje su inače po interpretaciji podataka analogon citiranoj glagoljaškoj dokumentaciji) objavljenim u 1. knj. Akademijine edicije »*Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*« pod naslovom *Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana* (Zagreb 1951). Urednik edicije i pisac predgovora M. Mirković (str. I–VIII i 1–189; citirano mjesto na str. VI *Predgovora*).

^{296a} Stav hrvatskog glagoljaštva prema izopačenosti moralnih vrednota i degradaciji načela kršćanske etike u praksi znatnog dijela katoličkog klera na razmeđu 14. i 15. st. najpregnantnije je izražen u nekim pjesmama iz tog razdoblja u kojima nepoznati pjesnici osuđuju pokvarenost svećenstva na svim stupnjevima hijerarhije. U snažnoj, buntovnoj pjesmi »*Svit se konča*«, koja odiše atmosferom predreformnih kritičkih kretanja u krilu katoličke crkve u

Proces imovinske diferencijacije unutar glagoljaškog kruga, koji se izrazito manifestira npr. u citiranim oporukama, logična je i zakonita posljedica relativno intenzivnog gospodarskog razvoja. U skladu s materijalnom sigurnošću i rastom gospodarskog potencijala²⁹⁷ razvija se i duhovna aktivnost, povećavaju se potrebe za novim vidovima književnog djelovanja. Upravo potkraj tog razdoblja glagoljaška će književnost, naime, dostići apogej: uz liturgijske kodekse na hrvatskom tipu staroslavenskog jezika s karakterističnim leksičkim i morfološkim varijantama koje odražavaju zainteresiranost pisaca za usavršavanje kanoniziranog izraza tih spisa²⁹⁸ razvit će se književnost neliturgijskih (i rijetkih svjetovnih) tekstova na narodnom ili hibridnom (narodno-staroslavenskom) jeziku čiji je – relativno bogat – repertorij namijenjen širem krugu čitalaca. Usavršavanje izražajne fakture, razvoj rimarija i stilskih sredstava čakavske glagoljaške proze 15. st. postat će preduvjetom rasta jedne nove kvalitete: čakavske urbane humanističko-renesansne književnosti (od posljednjih desetljeća 15. st. dalje). O materijalnim mogućnostima glagoljaškog kruga u 15. st. i njegovoj vezi s dostignućima suvremene evropske civilizacije svjedoči i osnivanje prve hrvatske – i južnoslavenske – srednjovjekovne tiskare glagoljaških pavlina u Kosinju (kao i djelovanje glagoljske tiskare – od 1494 – u Senju i kasnije u Rijeci).

»Turski strah« koji od tragične krbavske bitke 1493. godine sve ozbiljnije ugrožava Hrvatsku (što će sugestivnom lapidarnošću izraziti glagoljaški kroničar fra Šimun Klimantović riječima »I Hrvate rasčini«)²⁹⁹ postaje akutnijom i neposrednijom opasnošću od početka 16. st. Akini Turaka i martoloza koji su u 15. st. opustošili naročito područje srednjovjekovne Hrvatske na jug od Gvozda do Cetine,³⁰⁰ od 1513. god. pretvaraju se u pohode s jasno izraženim nastojanjem za teritorijalnim osvajanjem. Turskim osvajanjima prethodi i pridružuje se pritisak Venecije koja, u nekoliko etapa od 1409. do 1481. god., uspijeva zavladati

14. st., glagoljaški anonim satiričkom oštrinom oslikava vrijeme u kojem: »grdinali, biskupi i opati misle, Boga ostavivše lě o zlati... a život je njihov ... opačen'e i prevraćen'e i vsakomu dobru delu razoren'e«. Prema M. Brandtu glagoljaški oponent takvu stanju čak i »... nije samo kritičar moralne i društvene stvarnosti, nego i progonjeni, osuđivani i spaljivani buntovnik, koga vlasti istrebljuju ...« (cf. rasprava *Dogmatske relacije nekih glagoljičkih apokrifnih spisa* »Kolo 9, Zagreb 1970, str. 1021). Posve je sukladan idejnoj usmjerenosti citirane pjesme npr. i sadržaj »*Sekvencije nad' junakom' mrtvim*« (zabilježene u Klimantovićevu ritualu i rkp. JA IVA 75 te Novaljskoj matici krštenih) u kojoj pjesnik – po srednjovjekovnoj, danteovskoj shemi – kažnjava paklenskim mukama podjednako careve, pape, kardinale, vlastelu, krive suce, trgovce, popove, zle fratre i kaludrice.

²⁹⁷ Pri čemu treba voditi računa o ne uvijek istim mogućnostima svjetovnog i samostanskog klera.

²⁹⁸ Cf. o tome npr. Josip Hamm, *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 3, Zagreb 1958; *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, »Slovo« 13, Zagreb, 1963. ili Marija Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, »Radovi Staroslavenskog instituta«, Zagreb 1964.

²⁹⁹ Klimantović pri tome misli na sultana Mehmeda II Osvajača.

³⁰⁰ Marin Sanudo, suvremenik tih zbivanja, bilježi da je na području između Une, Senja i Vinodola do 1520. god. oko 60.000 ljudi odvedeno u roblje.

Dalmacijom, njenim gradovima i otocima od Istre do Kotora, učvrstivši konačno, za gotovo tri stoljeća (do 1797), svoje pozicije na istočnoj obali Jadrana.

U takvoj je atmosferi, negdje u 20-tim godinama 16. st., otpočela *druga faza evolucije* glagoljaštva – razdoblje postepene dekadanse. Osim spomenutih vanjskih faktora taj proces opadanja karakteriziraju, njima uvjetovana, specifična unutarnja kretanja.

Na nekim glagoljaškim područjima, sigurnijim od neposredne turske opasnosti, npr. na Krku ili u Vinodolu, dolazi u trećem desetljeću 16 st. do nerazmjerne (u odnosu na broj stanovnika) koncentracije glagoljaškog svećenstva, što se svakako moralo odraziti u drastičnom smanjivanju njihovih prihoda. Prema statističkim podacima do kojih je analizom arhivske građe došao Štefanić (*nav. djelo*, str. 11) na Krku je npr. 1527. god. na 10.461 stanovnika dolazilo 300 glagoljaških popova, što znači da je na gotovo svakih 35 stanovnika (34,87) otpadao po jedan svećenik.

Sve veća bijeda i pad produktivnosti seoskog stanovništva, izazvana ratnim nedaćama, nerodnim godinama i epidemijama, nagrizaju postupno ekonomsku snagu tradicionalnih glagoljaških institucija (kapitula, samostana, župa, bratovština). Jednostavnim, škrtim rječnikom, pomalo rezignirano (... a naprid ča bog, da...) crta glagoljaški kroničar fra Š. Glavić okolnosti u kojima je tekao život u tim teškim vremenima: »I v to vrime bihu tri zla na svitu *naipri biše glad* toliko za da umri u lukuranu samu u korizmu luđi (ovdje dolazi nejasan glagoljaški grafem kao broj: .t., .l. ili .ž. tj. 300, 50 ili 7) ter u sutuminščici a u gradu ni broč ne biše koliko ih mraše a po inih, mesti po dalm(a)cii duplo veče mrahu gladom i mi ti nevolno živihmo i vsi naši mostiri bihu vele nevolni... *drugo kuga* na veče mist se ukaz(a)še u dalm(a)cii a šibenik (b)i kaštigan... *treto rat* biše meju vsim kristēnstvom kral fr(a)nački (s) svitlom gospodom bnetaćkom u ligi bihu proti španolu... a car (turski E. H.) se na ugrina dviže sa vsimi silami... i *dura glad i rat jure su tri lita a naprid ča b(og) b da*« (1529. god.).

Tome se, naročito u kontinentalnom dijelu (Lici, Krbavi, Gackoj, Modruši, djelomice Pounju), pridružuju i posljedice turskim osvajanjima izazvane dijaspore hrvatskog starinačkog stanovništva.³⁰¹ na čija na-

³⁰¹ »Gatsku je naselje počelo napuštati u većoj mjeri pod jesen 1523. kada su stali kretati u sigurnije krajeve i starosjedioci iz susjednih buških krajeva. U nekoliko narednih godina to je seljenje produženo, a 1526. bilo je gotovo potpuno završeno. Te godine ostala je gotovo pusta i cijela Gatska kao što su do toga vremena izgubili svoje stanovništvo i Bužani, Lika, Krbava, Hotuča i Odorje« (P a v i č i ć, *Seobe i naselja u Lici*, str. 140). Nakon turskih provala do Modruše, Grobnika, Ozlja, Jastrebarskog i Metlike 1524. god. počelo je i s tih područja iseljavanje stanovništva. 17. V 1524. dopušta kralj Ljudevit da se na mađarska dobra kraljevskog peharnika Franje Bačanića (Enyng i Batthyan) slobodno presele Hrvati, koji »zbog straha i neprestanih provala turskih ne mogu mirno i sigurno prebivati u Hrvatskoj«. Tursko pustošenje Primorja 1525. god. prisililo je i tamošnje naselje na zbjeg i iseljenje. Jedan dio odlazi na Krk, a drugi u Italiju (oko 500 duša) u Apuliju, Abruzze i drugdje. U talijanskoj provinciji Molisse još i danas žive potomci tih iseljenika.

puštena selišta postupno nadolazi plima hrvatskih i srpskih naseljenika koji nisu posjedovali onaj osjećaj emotivne povezanosti s glagoljaškom tradicijom^{301a} onakvom kakva je ovdje stoljećima živjela kao faktor duhovnog i javnog života starinačke hrvatske seoske sredine. O položaju klera potkraj 16. st. (u vrijeme Valijerove apostolske vizitacije Dalmacije 1579), I. V i t e z i ć^{301b} na osnovi vizitacijske dokumentacije – daje ovakvu opću ocjenu: »I sacerdoti ricevevano ordinariamente i loro redditi in natura ... in molte parti della Dalmazia i sacerdoti si occupavano pure dei lavori manuali per poter sopravvivere. Negli atti della visita lo si dice espressamente dei curati delle isole di Zara, i quali praticavano soprattutto la pesca.« Od 17. st. dalje to opće siromašenje postaje sve očiti-ijim i logično je da stranim upravljačima, pa čak i dobronamjernim domaćim intelektualcima na višim položajima, skromni seoski glagoljaški popovi, koji su istovremeno bili svećenici i učitelji, pastiri, ratari, ribari, a po potrebi i borci, izgledaju jedno i zapušteno. P. P i s a n i, profesor pariškog Teološkog fakulteta, objavio je 1896. god. u svojoj raspravi *Les chrétiens de rite oriental a Venise et dans les possessions vénétieneses 1439–1749*.³⁰² u francuskom prijevodu jedan zanimljiv izvještaj zadarskog nadbiskupa V. Zmajevića, velikog prijatelja glagoljaša, mletačkoj vladi (iz god. 1740) u kojem ovaj govori o teškim uvjetima života i obrazovanju tadanjeg glagoljaškog svećenstva, navodeći, između ostalog, ovo: »Dans les moments de loisir que laissent l' etude et la prière, le maître et la disciple (glagoljaški pop i žakan koji se kod njega priprema za svećenički poziv, op. E. H.) *cultivent le jardin on un carré de vigne s' ils sont voisins de la mer, ils jettent le filet et pechenet du poisson pour améliorer leur frugal ordinaire, compose d' orge, de millet, de laitage et de légumes; ils boivent de l'eau pure ou additionnée d' un peu de vinaigre; du vin pendant les mois qui suivent leur modeste vendange. Leurs vêtements sont pauvres; ils se distinguent de ceux des laïques ils sont plus longs et de couleur moins voyant'*; les jours de fête, et pour aller à la ville, ils revêtent la soutane« (istakao E. H.).

^{301a} O značaju tog činioaca za situiranost glagoljaškog klera indikativan je podatak da npr. gospodarska podloga djelatnosti glagoljaških franjevaca – trećoredaca u *Kopru* (od 1467–1806), prema rezultatima istraživanja V. j. Štefanića »... nije bila nimalo čvrsta, tako da se veći broj redovnika (od 7–8, op. E. H.) nije ni mogao u samostanu izdržavati ...« (cf. *Glagoljaši u Kopru 1467–1806* »Starine 46« Zagreb 1956, str. 231). Tome je, vjerojatno, razlogom i činjenica što su ovdje na području venecijanskog posjeda Kopra, glagoljaši bili došljaci odvojeni od kompaktnog glagoljaškog terena s njegovom stoljetnom tradicijom slavenske riječi u crkvi koja je glagoljaštvo tako tjesno povezivala s pastvom. Po Štefaniću oni su »... neobična pojava u životu grada Kopra ...« i »... primjer hrvatsko-glagoljaške ekspanzije među Slovence sjeverne Istre i Slovenskog primorja ...« (cf. op. cit, str. 204) s datekosežnim posljedicama.

^{301b} Cf. *nav. djelo*, str. 34–35.

³⁰² »*Revue d' histoire et de litteratures religieuses*«, I (Paris 1896), 218 str.; cf. i Luka Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolito – romanae*, Veglac MCMVI, XVII/24.

Slično je stanje i na šibenskom glagoljaškom području u 17–18. st. A. Šupuk u uvodu svom katalogu glagoljaških privatnopravnih isprava s tog područja parafrazira K. Stošića, koji »veli, da je u svoje vrijeme od starih ljudi čuo pripovijedati da su seoski popovi glagoljaši gonili ovce na pašu noseći sa sobom kakvu svetu knjigu. Imali su na sebi crni »veladun« (tabar) i opanke. To su bili siromašni popovi glagoljaši, pa da prežive, radili su u polju i pasli ovce, kao npr. Marko Darmić (1775), Vid Dadić (1780) i Marko Komadina (1790) u Vrpolju«. ³⁰³

Predodžba o siromaštvu i kulturnoj zaostalosti glagoljaša, stvarana na osnovi citiranih činjenica i situacija karakterističnih za period nazadovanja u 16. 17. i 18. st., ³⁰⁴ nekritički je, dakle, prenijeta u znanstvenu literaturu 19. i 20. st. kao opća značajka, predstavljajući ductus generalis gotovo svake rasprave o djelatnosti glagoljaškoga kulturnog kruga. Zbog ovakve generalizacije jednog relativno kasnog stanja, koje je *neopravdano proglašeno tipičnim*, postupno je formirana iskrivljena slika i onog razdoblja u historiji glagoljaštva (12–16. st.) kada je ono predstavljalo značajan gospodarski i duhovni potencijal na jednom dijelu našeg nacionalnog teritorija.

³⁰³ Šibenski glagoljski spomenici 1547–1774, Zagreb 1957.

³⁰⁴ Život i djelovanje »klera harvaskoga« u Poljicama 17. stoljeća također su eklatantan primjer prilagodbe svećenstva slavenskog obrednog jezika u seoskoj sredini stvarnosti njegova vremena i prostora, teškim uvjetima trajne sukobljenosti s turskom opasnošću. (Poljica su od 1513 do 1699. samoupravno područje pod turskim vrhovništvom otkuda se ipak četuje protiv Turaka. O tome neposredno i uvjerljivo informiraju konstitucije nadbiskupâ Sforze Ponzonija (P) iz god. 1620. i Stjepana Cosmija (C) iz god. 1688. u kojima odjekuje protureformacijska orijentacija na učvršćenje crkvene discipline u onih 28 vanjskih parohija splitske dijeceze (pod čijom su jurisdikcijom Poljica) koje su imale »privilež harvaskoga izgovora u misi« (C, 8 parohija imalo je latinski obred; tekstove obiju konstitucija s komentarom i indeksima riječi i termina objavio je Mošin u »Radovima Staroslavenskog instituta« 1., str. 175–205).

Ovdje, na granici sukoba kršćanstva i islama, svećenici su postali i borci pa im se moralo zabranjivati »... hoditi u čete ali u boč...«, a ako već idu, »nimađu... robiti ni biti se nego ispovidati« (C) Nošenje oružja, često i kod obreda, postalo je uobičajenom pojavom, pa se ovim konstitucijama zabranjuje »... misniku služiti s oružjem pri sebi kako se će večkrat vidilo...« (C). Zabranjeno im je nošenje mačeva, bradvi i pušaka, ali se ipak dopušta »... cića perikulih vanka grada kratki kigod mač ili klun da mogu nositi...« (P). Naređuje se tonsura »... crikovni bilig est kauka koju velimo da vazda nose...« (P), odbacivanje narodne nošnje, njenih boja i ukrašavanja srebrnim zaponcima, umjesto čega duhovnici moraju nositi crne haljine »do tleha«, a i narodna kapa »... klobučić mali po način dalmatinski ali harvacki ne pristoi se crikovnim«, pa je valja zamijeniti talijanskim »crnim klobukom« ili »beritom«. Isto tako ne smije se služiti misa »... u opancih... pod penom. 25. libar« (P). Karakteristično je za način života poljičkih duhovnika nastojanje ovih konstitucija da se ograniči njihov težački rad, sadržano u zahtjevu »... da nimađu grub zanat nego koliko se može ostaviti se rabote službe i težačke...« (C) i da ne smiju »... sa svitovnimi rabiti u polu i kopati« (P). Konstitucije su zabranjivale poljičkim svećenicima i »tance izvoditi«, sklapanje pobratimstva s »nevjericima«, sudjelovanje u javnim poslovima, kupovanje robova, kupovanje glasova i mićenje pri izboru svećenika i dr.